

Н. И. НЭСЭНОВ

АЗЭРБАЙЧАНДА
ФЭЛСЭФИ ВЭ
ИЧТИМАИ-СИЈАСИ
ФИКИР

Бахы-1977

АЗƏРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ФƏЛСƏФƏ ВƏ НУГУГ ИНСТИТУТУ

н. И. НƏСƏНОВ

1 ФА3
h59

АЗƏРБАЙЧАНДА
ФƏЛСƏФИ
ВƏ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ
ФИКИР

(1910-чу ил март — 1917-чи иллər)

153/02

М. Ф. Ахундов иллəне
Азəрбајҹан Республикасы
Девяток АКАДЕМИЈАСЫ

«Елм» нəшријаты
Бакы — 1977

МҮГƏДДИМƏ

Азәрбајжан ССР Елмләр Академијасы
Редаксия-Нәширијат Шурасының
ғарары илэ чап олунур

Редактору Н. М. Микајылов

Совет Иттифағы Коммунист Партијасының XXV гурултайы һазыркы дэврдэ ики идеолокија—коммунизм идеолокијасы илэ буржуа идеолокијасы арасында шидрели. мубаризэ кетдији бир заманда буржуа идеолокијасының һэр чүр тэзаһүр формаларына гаршы мубаризэ апармағы күнүн вачиб мәсэлэләриндән бири кими ирәли сүрмүшдүр.

Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Дүнја сijasәтин-дә мүсбәт аддымлар атылмасы кәркинлијини зәифләмәси, социализм идејаларының кениш јайылмасы үчүн әл-беринли икманлар јарадыр. Лакин дикәр тәрәфдән, ики систем идеја чәһәтдән даһа фәал сурәтдә бир-биринә гаршы дурур, империалист тәблиғат даһа да күчләнир.

Ики дүнјакөрүшүнүн мубаризәсиндә битәрәфлијә вә компромиссләрә јер ола билмәз. Бурада јүксәк сijasи сајылығ, фәал, оператив вә инандырычы тәблиғат ишн лазымдыр, дүшмәнин идеоложи тәхрибатлары вахтында дәф едилмәлидир»¹.

Мүасир буржуа идеолокијасы кечмишин мүртәчә бахышларында олан һәр чүр мәнфи, ичтимаи тәрәггијә индә чәһәтләри өз чанына чәкмиш, онлары јени шара-ито ујғунлашдырмышдыр. Одур ки, мүасир буржуа идеолокијасының мүртәчә маһијјәтини ачыб кәстәрмәк үчүн онун тарихини вә кечдији инкишаф јолларыны да өјрәнмәк лазымдыр.

Мәһз буна көрә дә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбај-чанда ичтимаи-сijasи вә фәлсәфи фикрин инкишафы та-рихини өјрәнмәк, буржуа идеолокијасыны, оппортунист

¹ Л. И. Брежнев. Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сijasәт сәһәсиндә нөвбәти вәзифә-ләри Сов.ИКП XXV гурултайында мә'рузә), Бақы, Азәрбәшр. 1976. сәһ. 95.

вə реформист бахышлары фактик мөнбэлэр эсасында таянгып етмэк хусуси эһәмийјэт кәсб едөн бир мәсәләдир.

XX эсрин эввәлләриндә Азәрбајчандә ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикир тарихинин өјрәнилмәсинә анд тәдгигатчы-алимләримиз бу вахта гәдәр хејли иш көрмүшләр. Лакин онларын тәдгигатлары эсәсән 1910-чу илдә гәдәр олан дөврү эһәт етмишдир. Сонрақы дөвр исә фәлсәфи сәпкидә гисмән аз өјрәнилмиш бир сәһәдир. Бу бахымдан «Азәрбајчандә фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикир (1910-чу ил март—1917-чи илләр)» адлы мөвзудә тәдгигат апармаг хусуси эһәмийјэт кәсб едир.

Сон вахтарда бизим тәдгигат объекти оларак сечдијимиз дөврүн фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикринин ажры-ажры чәһәтләрини әкс етдиран бир сыра елми эсәрләр јазылмышдыр. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Тарих Институтиуну 1960-чы илдә чапдан бурахдыгы «Азәрбајчан тарихи»нин 2-чи чилди, Азәрбајчан КП МК Партија Тарихи Институти—Сов.ИКП МК јанында марксизм-ленинизм институтиуну филиалы тәрәфиндән 1964-чу илдә чапдан бурахылмыш «Азәрбајчан Коммунист Партијасынын тарихи очеркләри» вә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијат вә Дил Институти тәрәфиндән 1960-чи илдә чапдан чыхмыш «Азәрбајчан Әдәбијаты тарихи»нин 2-чи чилди китабларыны вә тарих елмләри доктору, профессор Ә. Н. Гулијевин 1963-чу илдә нәшр едилмиш «Бақы пролетариаты јени ингилаби јүксәлиш илләриндә (1910—1914-чу илләр) вә тарих елмләри назимәди Ә. Ә. Әбдүррәһмановун јенә һәмин илдә нәшр едилмиш «Бақы болшевик тәшкилаты јени ингилаби јүксәлиш илләриндә» вә һәбелә Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, филологи елмләри доктору, профессор Мәммәд Чәфәрин 1974-чу илдә нәшр едилмиш «Сечилмиш эсәрләринин икинчи чилди вә башгаларыны көстәргәк олар. «Азәрбајчан тарихи»нин 2-чи чилди «Азәрбајчан Коммунист Партијасынын тарихи очеркләри», «Азәрбајчан әдәбијаты тарихи»нин 2-чи чилд китабларында вә Мәммәд Чәфәрин адыны чөкдијимиз китабында тәдгигат объекти оларак сечдијимиз дөврүн фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикринин бә'зи мәсәләләринә, Ә. Н. Гулијевин вә Ә. Ә. Әбдүррәһмановун эсәрләриндә исә јени ингилаби јүксәлиш дөврүндәки ичтимаи-сијаси фикрин ажры-ажры чәһәтләринә бу вә ја дикәр дәрәчәдә то-

хунуламушдыр. Бунуна белә тәдгигат объекти оларак сечдијимиз дөврүн фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикринин һәртәрәфи вә дәриндән ишләнилмәси сәһәсиндә хејли иш көрүлмәлидир. Буну нәзәрә алараг, охучуларә тәғдим едиләп бу эсәрдә јухарыда кәстәрилән дөврүн фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикринин ишыгландырылмасына сәј едилмишдир. Бу иш јазыларкән Азәрбајчанын тәдгиг олунан дөврәдә мәтбуаты бүтөвүлдүкә өјрәнилмиш, МЛП Азәрбајчан вә Күрчүстан филиалларынын архивләриндән, һәмчинин Москва, Азәрбајчан вә Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарихи Архивләриндән вә башга мәнбәләриндән кениш истифадә едилмишдир. Тәдгиг олунан дөврүн идеолоји мүбаризәси о заманқы Азәрбајчан һәјәтинын ичтимаи зиддијәтләрини әкс етдиријидән һәмин мәсәләјә кечмәздән әввәл гысача да олса, дөврүн ичтимаи, итисади вә сијаси вәзијјәти характеризә едилмәлидир.

* *
* *

XIX эсрин ахырлары вә XX эсрин эввәлләриндә рус капитализми өз инкишафынын сон мәрһәләсинә—империализм мәрһәләсинә гәдәм гојмушду. Бурада иһтисарчы капитализм итисадијјатда вә сијаси гурулушта тәһкимчиллијин күчлү галыглары илә чулғалашмышды.

В. И. Ленин 1916-чы илдә јаздыгы «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» адлы эсәриндә көстәрирди ки, Русијадә «ән јени капиталист империализмин капитализмдән әввәлки бир чох мүнәсибәтләр... һәртәрәфи бүрүмүшдүр»². Белә бир шәраит Русијанын ичтимаи һәјәтина өз тәсирини көстәрир вә онун итисади вә сијаси инкишафыны ләкдидир. Лакин бүтүн буларә бахмајараг, 1861-чи ил ислаһатындан сонра Русијадә капитализм мүнәсибәтләри сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Русијадә капитализмин инкишафы илә јанашы, Азәрбајчандә да капитализм мүнәсибәтләри мејдана кәлдир вә көһнә феодал мүнәсибәтләрини кетдикчә даһа артыг арадан чыхарды.

XIX эсрин ахырлары вә XX эсрин эввәлләриндә тәкчә рус капиталистләри дејил, һәбелә харичи капиталистләр Азәрбајчангың табии сәрвәтләрини вә о чүмләдән Бақы нефтинин өз әлләринә кечирмишдиләр. XX эсрин эввәллә-

² В. И. Ленин. Эсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 273.

риндә Бакы нефть сәнәјесиндә Нобел вә Ротшилд фирмалары әсас рол ойнаырды. Мәһз буна көрә дә В. И. Ленин буилары «Русиядакы Бакы нефтинин сәһибләри»³ адлапдырды. Беләликлә Азәрбајҗанда сәнәјә фәһләләри харичи рус вә јерли капиталистләр тәрәфиндән амансызмаҗына истиҗмар едилдири.

Бу дөврдә Бакы Азәрбајҗанын әсас сәнәјә вә һәм дә бөјүк пролетар мәркәзинә чеврилмишди.

Бакы пролетариатынын милли тәркиби мүхтәлиф иди: бурада азәрбајҗанлылар, руслар, ермәниләр, ләзгиләр вә б. милләтдән олан фәһләләрә раст кәлмәк олдурду.

«Брдзола» гәзетиндә Бакыда фәһләләрин милли тәркибини тәсвир едән мүхбир мәктубунда дејилдири: «Мән һеч бир шәһәрдә Бакыдакы гәдәр чох мүхтәлиф милләтләрдән олан фәһләләрә раст кәлмәмишәм. Сиз Бакыда Гафгаз халгларындан әләвә, Русиянын һәр тәрәфиндән бураја көчүрүлмүш руслары көрәрсиниз, полјаклар, литвалылар, латышлар вә бангаларына раст кәлә биләрсиниз».⁴

Бакы пролетариаты Азәрбајҗан фәһләләринин ән шүүрлү вә ән габагчыл дәстәси олуб, ингиләби һәрәкәтын ән сыраларында кедирди.

Русияда 1900—1903 вә 1908—1909-чу илләрдәки иҗтисади бөһранлар Азәрбајҗан нефть сәнәјесини дә бүрүмүш вә Азәрбајҗан фәһлә синфинин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырмышды. Бүтүн Русияда олдугу кими, Азәрбајҗанда да нефть чыхарылмасы кетдикчә ихтисар едилдири. Буну көстөрмәк кифәјәтдир ки, Азәрбајҗанда нефть һасилаты 1910-чу илдәки 502 милјон пуддан 1913-чу илдә 468 милјон пуда енмишди.

В. И. Ленин 1913-чу илдә јазырды: «Нефть мәсәләсини маһијјәти нәдәдир?»

Һәр шәјдән әввәл ондадыр ки, чәнаб нефтчиләр нефтин гүмәтини һәјасыз бир сурәтдә баһаландырыр вә бу капиталистчәсин варланма «пәһләванлары» ејни заманда гујуларын вә заводларын мәһсулдарлығыны сүһи сурәтдә ләнкидиләр»⁵.

Нефть сәнәјечиләри фәһләләрин әмәк һаггыны әзәлләр, иш күнүнү артырыр вә мүхтәлиф чәримәләр тәзбиг

едирдиләр. Әмәк мүһафизәсинин олмамасы, мәнзил вә иш шәрәитинин ағырлығы вә с. бу кими амилләр Бакы пролетариатынын онсуз да ачыначаглы һәјәт сәвијјәсини даһа да ағырлашдырды.

Бу илләрдә Бакы илә јанашы, Азәрбајҗанын бир сыра башга шәһәрләриндә дә капиталист тәсәррүфаты әһф дә олса инкишаф едирди.

Кәдәбәј мис филизи мәдәнләри вә мисәридән заводу, Нуха ипәк сарыян фабрикләри вә с. сәнәјә сәһәләри фәһләләринин дә вәзијјәти сон дәрәчә ағыр иди. Мисәритмә заводларында иш күнү 10—12 саат, памбыгтәмизләмә вә ипәксарыма фабрикләриндә исе 13—14 саат иди.

Көркәмли ингиләбчи Һәмид Султановун «Бакы һәјәти» гәзетиндә дәрч едилмиш «Фәһлә мәишәти» адлы мәғаләсиндә Бакы фәһләләринин ачыначаглы һәјәт шәрәити белә тәсвир едилдири: «Нефтин ичиндә, палчыглар ичиндә балыглар кими чапалајыб иш сәһибләринин чибишданларыны долдурсалар да, биһәвалара өзләри үчүн бир белә зәһмәт вә мәшәгәтдән сонра кечә истираһәт етмәјә бир инсан ләјиг јатачаг јерләри белә верилмәјир. Буиларын јатачаг јерләринин төјләдән фәрги олмамасынын сүбута еһтијачы јохдур. Хозејин өзүнүн истағли бир атыны белә мәнзилдә салыб сахламаз. Очәба? Фәһлә инсан дејилми? Һејвандан да писдирми? Кет-кәдә фәһләләрин ахырынчы һуғуғлары да әлләриндән алыныр».⁶

Бу дөврдә зәһмәткеш кәндлиләрин дә вәзијјәти сон дәрәчә ағыр иди. Кәндлиләр ачындан өлмәмәк үчүн мүлкәдар торпагларыны ән ағыр шәртләрлә ичарәјә көтүрүрдүләр. Ағыр верки, мүхтәлиф мүлкәлләфизәтләр зәһмәткеш кәндлиләри вар-јохдан чыхарыр вә кәндлә синфи индијјәтләри даһа артыг кәскинләшдирилди.

1912-чи илин декабрында чар һөкүмәти Загафгазија кәндлиләринин (Загатала маһалындан башга) пәј торпагынын мүлкәдарлардан өдәнчлә һөкмән алынмасы һаггында ганун верди. 1913-чу илин ијулуида Загатала маһалында да кәндли ислаһаты кечирилди. Ләкин 1912—1913-чу илләрин аграр ганунлары Азәрбајҗан кәндлиләринин вәзијјәтини јахшылашдырмады.⁷

³ «Бакы дәјәти» гәзети, 18 август, 1912-чи ил, № 3.

⁷ Бах: «Азәрбајҗан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри», Азәрпапшр, Бакы, 1964, сәһ. 154.

³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 261.

⁴ «Брдзола» гәзети, 11 декабр 1902-чи ил, № 4.

⁵ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 15.

1912—1913-чү илләрин аграр ганунлары кәндиләрин торпагсызлангмасы вә даһа да јохсуллашмасына сәбәб олду. Белә ки, кәндиләрин чоху пәј торпагларыны едәнчлә ала билмәдәкләринә көрә дә әввәлки кими бәј, хан вә мүлкәдарлардан асылы галырды.

Бу дөврдә бүтүни Русиядә олдуғу кими, Азәрбајҗан-да да фәһлә һәрәкәти күндән-күнә кенишләнирди. 1913-чү илин апрели үчүн тә'тилләр Бақы мүссисәләрини бүрүмүшдү. Бу һал үмуми тә'тил кечирилмәси үчүн шәраит јарадырды. Азәрбајҗан болшевикләри күндән-күнә кенишләнмәкдә олан тә'тил һәрәкәтина башчылыг едир. фәһлә һәрәкәтинын даһа да мүтәшәккил характер дашы-масына сәј көстәрир вә үмуми тә'тил һәрәкәтинын кениш-рилмәсинә һазырлыг көрүрдүләр.

Бақы фәһләләрини 1913-чү ил ијулуи 25-дә башла-нан үмуми тә'тили октябрын 17-нә кими давам етди. Бу тә'тилдә шәһәр вә онун районларынын тәгрибән 220 сәна-тә мүссисәсини 35 миң фәһләси иштирак едирди. Тә'тил едән фәһләләр 8 саатлыг иш күнү, әмәк һаггынын арты-рылмасы, мө'дән-завод комиссијаларынын вә һәмкарлар иттифагларынын танынмасы, мәтбуат азадлыгы, 1 Мај кү-нүнүн азад бәјрам едилмәси, фәһлә гәсәбәләри салынма-сы, фәһләләр үчүн ана дилиндә мәктәбләр ачылмасы вә с. тәләбләр ирәли сүрүрдүләр. Фәһләләрин инадли мүба-ризәсиндән горхуја дүшән саһибкарлар бә'зи күзәштләрә кетмәјә вә фәһләләрин ајры-ајры тәләбләрини јеринә је-тирмәјә мәчбур олдулар. 1913-чү илин јәј-пәјыз тә'тил-ләри нәтичәсиндә 30 миң гәдәр фәһлә бә'зи интисад и тә-ләбләрини јеринә јетирилмәсинә найл олду, онларын әмәк һаггы бә'зи фирмаларда 20—25%, бә'зиләриндә исе 25—30% артырылды. Анчаг буна бахмајараг, фәһләләр тә-тили давам етдири вә ирәли сүрдүкләри тәләбләрин та-мамилә јеринә јетирилмәсини тәләб едирдиләр.

1913-чү илин јәј-пәјыз тә'тилләри Бақы пролетариа-тынын мүтәшәккиллијини вә мүбариз ингилаби руһуну әкс етдирир вә онун даһа чошгун ингилаби һәрәкәти үчүн зәмин һазырлајырды.

1914-чү илин илк күнләриндән башлајараг фәһләлә-рин тә'тил һәрәкәти јенидән јүксәлмәјә башлады. 1914-чү ил јанвар-феврал ајларында Балаханыда Митрофанов, Мирзәјевләр фирмаларынын вә с. фирмаларын фәһләлә-ри тә'тил етдиләр.

Јенә һәмим илин әввәләриндә әмәк һаггынын арты-

рылмасы вә мәнзил үчүн кирајә һаггы едәнилмәсини тәләб едән Тавуз сement заводу, фәһләләрини чыхышы олду.

Фәһләләрин күндән-күнә кенишләнмәкдә олан инги-лаби әһвали-руһијјәсинә истинад едән болшевикләр 1914-чү илин јазындан е'тибарән үмуми сийәси тә'тилин һәјәтә кечирилмәси үчүн һазырлыг көрмәјә башлады-лар. 1914-чү ил мајын 28-дә Бақыда 50 миңә јәхын әһа-лини әһәтә едән үмуми сийәси тә'тил баш верди ки, бу да тәгрибән биринчи дунја муһарибәсинин башланмасына гәдәр давам етди. Тә'тил едән фәһләләр 1913-чү илин јәј-пәјыз тә'тилинә нисбәтән даһа кәскин тәләбләр ирәли сүрдүләр.

Болшевикләр ирәли сүрүлән тәләбләр јеринә јетири-ләнәдәк башламыш олан үмуми тә'тилин давам етдирил-мәсинә тәрәфдар олдуғлары һалда, буржуа милләтчилә-ри, о чүмләдән дашнаклар, мүсаватчылар вә башга әкс-ингилаби гүввәләр тә'тилчиләр арасында позгунлуғ сал-маға вә үмуми тә'тил һәрәкәтины дајандырмаға чалы-шырдылар.

Буржуа милләтчиләрини мүхтәлиф милләтләрдән олан Бақы пролетариатынын биркә мүбаризәсини позмаг чөһдләринә чаваб олараг Азәрбајҗан болшевикләри тә-рәфиндән бурахылан бир вәрәгәдә дејилдири: «Бүтүн милләтләрдән олан фәһләләр, татарлар (азәрбајҗанлы-лар—*h. h.*), иранлылар, ермәниләр, руслар, күрчүләр сираларынызы сых бирләшдириң... Бүтүн шууру Рус-ја пролетариатынын пәзәри сизләдири! О сизә гардашылыг саламлары көндәриң».⁸

Буржуа милләтчиләрини позучулуг ишләринә бах-мајараг, болшевикләрин рәһбәрлији алтында фәһләләр тә'тили давам етдирилди.

Чар һөкүмәти јүксәлмәкдә олан тә'тил һәрәкәтины јәтирмаг үчүн һәр чүр васитәләр әл атырды. Чар һөкү-мәти полисин күчү илә тә'тилчиләри мәнзилләрдән көчү-рүр, көчүрмәк мүмкүн олмадыгда исе онларын вә аилә-ләрини су, јаначаг, електрик шығыы вә саирәдән мәһрум едирди. Полисин вә һәрби гүввәләрин ишә гарышмасы 1914-чү ил ијун ајынын әввәләри үчүн Бақы фәһләлә-

⁸ Сов. ИКП јанында МЛТ Азәрбајҗан филналынын партија әр-хивц фонд 276, сийәһи 1, иш 436, вәрәг 1—2.

ринин мүэјјән бир гисминн јенидән ишә башламаға мәч-
бур етди.

Дунја мүһарибәси әрәфәсиндәки тә'тилләрин вә о мүм-
ләдән 1914-чү илдоки Умумбақы тә'тилининн бир сыра
мүвәфәғијјәтсизлик вә мәғлубијјәтләринә бахмајарағ,
һәминн тә'тилләр нәтичәсиндә фәһләләр әмәк һағғынын
артырылмасы, иш күнүнүн ғысалдылмасы, иш шәрәти-
нинн јахшылашдырылмасы вә с. бу кими иғтисади тәләб-
ләринн јеринә јетирилмәсинә наил олурдулар. Бу дөврлә
Бақы фәһләләри илә һәмрә'лик әләмәти оларағ Рүсијя-
нынн бир чох шәһәрләриндә—Москвада, Петербургда,
Харковда, Тифлисдә, Батумда вә с. јерләрдә дә ингила-
би чыхышлар баш верирди.

1914-чү илин июлунда дунја мүһарибәсинин башлан-
масы Рүсијянын һәр јериндә олдуғу кими Азәрбајҗанда
дә ингилаби јүксәлини дајандырды. Өлкәдә сәфәрбәрлик
ә'лан олунду. Чар һөкүмәти мүһарибә васитәсилә һәм өз
планларыны һәјјәтә кечирмәк вә һәм дә ингилаби һәра-
катланн хиләс олмағ үмидиндә иди. Мүһарибә халғ кутлә-
ләринн сәјсиз-һесабыз фәлакәтләрә дүчәр етди. бүтүн
Рүсијяда олдуғу кими, Азәрбајҗанда да фәһләләринн иғ-
тисади вә сийәси вәзијјәтнинн сон дәрәчә ағырлаштырды.
Мүһарибә башланандан сонра Бақыда вә һабелә Азәрбајҗан-
нынн айры-айры шәһәрләриндәки сәнајә мүәссисә-
ләриндә ишләјән фәһләләринн вәзијјәти таһа тә ағырлаш-
мышды. Һачы Зейналабдин Тағыјевин фабрикниндә, Ну-
хачын вә Шушанын ипәксарыјан фабрикләриндә, Кәлә-
бәј мис филизи мә'дәнләриндә вә мисәридән заводда,
Тавуз сәмент заводунда фәһләләр күндә 12 саат ишләјир
вә сон дәрәчә күзүн әмәк һағғы алырдылар.

Мүһарибә дөврүндә Азәрбајҗан кәһләриндә дә олдуғу-
чә дөзүлмәз вәзијјәт јаранмышды. Зәһмәткеш кәһләләр
ринн үзәринә гојулан ағыр веркиләр онлары диләнчи кә-
күнә салмышды.

Мүһарибәнин әввәлиндә јаранмыш аз бир сәкитлик-
дән сонра 1915-чи илин апрел—июн айларында Рүсијяда
тә'тил һәрәкәти дағғасы јенилән јүксәлмәлә башлалды.⁹
Кениш әһали кутләләринә сонсуз мүснбәт вә фәлакәтләр
кәтирән мүһарибә ингилаби һәрәкәти сүр'әтләндирирди.

Тә'тил һәрәкәти 1916-чы илдә јенидән кенишләнәрәк

⁹ Бах: З. Ибраһимов, В. И. Ленин в Азәрбајҗанда, сәкит-
лист ингилабынын гәлбәси, Азәрбајҗан, Бақы, 1970, сәһ. 105.

Рүсијянын Петроград, Москва, Иваново-Вознесенски,
Бақы вә башға бу кими ири шәһәрләринн бур-
ду. 1915-1916-чы илләрдә Бақыннын вә һабелә Нуха, Шу-
ша вә с. јерләринн сәнајә мүәссисәләриндә тә'тилләр баш
верир вә кетдикчә кенишләнирди. Бу дөврлә Азәрбајҗан-
да вә хусусән Бақыда фәһлә һәрәкәтинн јенидән
јүксәлмәсиндә Азәрбајҗан болшевикләринн тәбйигат вә
тәшкиләтчилик ишинин бөјүк әһәмијјәти вар иди.

Мөвчуд ичтимаи-сийәси гурулуша вә һабелә империа-
лист мүһарибәсинә гаршы ингилаби һәјјәчанлар Азәрбајҗан
кәһднинн дә бүрүмүшдү. Бу дөврлә Јелизаветпол,
Дәнкәрән, Көјҗәј, Нуха вә с. газаларда кәндли чыхыш-
лары кетдикчә артырды.

Беләликлә, 1916-чы илин ахырлары вә 1917-чи илин
әввәлләри үчүн Азәрбајҗанда да синфи зиддијјәтләр кәс-
кин характер алмышды. Јухарыда шәрһ олунан ичти-
маи зиддијјәтләринн ифадәси оларағ бу дөврлә Азәрбајҗан-
да идеоложи мүбаризә даһа да кәскинләшди.

Буржуа идеолоғлары, хусусән «Мүсават» партијясы-
нын башчыларындан бири Мәммәдәмин Рәсулзадә, Түр-
кјәдән вә Крымдан Азәрбајҗана кәлмиш Әһмәд Мид-
һәт Рүфәтов, Сәнәтулла Ејнуллајев вә башгалары иде-
ализм вә агностисизм идејаларыны јаймағла кениш халғ
кутләләринн ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаға сәј
кәстәрирдиләр. Азәрбајҗан болшевикләри бу мүртәчә
идеолоғлары, идеалист вә агностик бахышлары ифша
едәрәк марксизм фәлсәфәсинн һәр чүр мүртәчә гуввәләрдән
горүјүр вә зәһмәткешләр арасында тәблиғ едир-
диләр.

**ЛЕНИ ИНГИЛАБИ ЛУКСӘЛИНИ ИЛЛӘРИНДӘ
АЗӘРБАЙҖАНДА ФӘЛСӘФИ ВӘ
ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФИКІР**

§ 1. Фәлсәфи фикир

Русияда 1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијәтәндән сонра ыртча башга сәһәләрдә олдуғу кими, идеолокија сәһәсиндә дә һүчүмә кечмишиди. Бу заман марксизм бајрағы алтында чыхыш едән бир сыра идеологлар партијанын нәзәри әсасларына јенидән бахмағы тәләб едирдиләр. Богданов, Базаров, Јушкевич вә башгаларынын шәхсиндә рус махистләри Австрија физики вә философу Ернст Махын (1838—1936) вә Исвечрә философу Рихард Авенариусун (1843—1896) субјектив идеалист көрүшләрини тәблиғ вә мүдафиә едирдиләр. Белә бир вахтда Русия марксистләри гаршысында марксизми буржуа тәфтишчилијини һүчүмларындан горујуб сахламағ, пролетариаты вә онун партијасыны Русияда социалист ингилабы урундакы кәләчәк мүбаризәјә һазырламағ кими мүнһүм вәзифәләр дурурду.

Бу вәзифәләри В. И. Ленин өзүнүн 1909-чу илдә чаплан чыхан «Материализм вә эмпириокритицизм» әсәриндә ајдын көстәрмишиди. В. И. Ленинин бу әсәриндә рус махистләрини фәлсәфи мөвгеји мүәјјәнләшдирилмиш, онларын истинад етдикләри нәзәри мәнбәләр тәфәрруаты илә шәрһ едилмишиди.

Бу дөврдә бүтүн Русияда олдуғу кими, АзәрбајҖанда да мүртәчә даирәләр материализми «ән јени» вә «мүасир» позитивизм, табиәтшүнаслығы вә с. нөгтеји-нәзәриндән тәкзиб едирдиләр. Огјуст Конт (1798—1857), Герберт Спенсер (1820—1903) вә башгалары тәрәфиндән бүнәврәси гојулан позитивизм XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә Ернст Мах вә онун мәктәби тәрәфиндән тәмсил едилдири. Биринчи рус ингилабынын мәғлубијәтәндән сонра исе бу мәктәб бүтүн Русияда олдуғу кими, АзәрбајҖанда да өзүнә бир сыра тәрәфдарлар гәпа билмишиди. Ә. М. Рүфәтов, С. Ејнуллајев вә башга-

лары махизмин тәһрири алтында идеализм вә агностицизм тәблиғ едирдиләр.

Мәлүм олдуғу кими, Мах вә Авенариус идна едирдиләр ки, буја онлар һәм материализмдән, һәм дә идеализмдән жүксәјә галхмыш вә фәлсәфәдә үчүнчү хәтт јаратмышлар; әслиндә исе онлар ичкилис философу субјектив идеалист Чорч Берклинин (1753—1865) көрүшләрини бу вә ја башга шәкилдә тәблиғ едирдиләр.

В. И. Ленин «Материализм вә эмпириокритицизм» әсәриндә махистләрин бу әсассыз иддиаларыны ифша едир вә көстәриди ки, гносеолокија мәсәләләриндә ики хәтт—материализм вә идеализм хәттләри вардыр. Булардан бири шәјләрдән дујуға вә фикрә доғру, о бири исе фикрдән вә дујудан шәјләрә доғру кедән хәтди. «Шәјләрдәнми дујуға вә фикрә доғру кетмәли? Јохса фикрдән вә дујуданми шәјләрә доғру? Енкелс биринчи хәттин, јәни материализм хәттинин тәрәфдарыдыр. Мах исе икинчи хәттин, јәни идеализм хәттинин тәрәфдарыдыр. Ич бир кәләк, һеч бир софизм... белә бир ајдын вә шәкәнз факты арадан галдыра билмәз ки, Е. Махын, шәјләри дујуғу комплексләриндән ибарәт билән нәзәријәси субјектив идеализмдир, беркчичилији бош-бошуна чейнәмакдыр».¹

В. И. Ленин бу әсәриндә марксизмин нәзәри әсаслары олан диалектик вә тарихи материализми һәр чүр тәфтишчилик формаларындан горујуб сахламыш, ону даһа да иккинаф едирмишиди. В. И. Ленин илә рус махистләри арасында шиддәтли фәлсәфи мүбаризә кетдији ыртча илләриндә бәзи болшевикләр махизмини, хүсусилә дә онун бир нөвү олан эмпириомонизмин мөвгејиндә дурурдулар. Белә бир вахтда АзәрбајҖан болшевикләри В. И. Ленин мөвгејини мүдафиә едирдиләр. С. Шаумјан 1908-чи илин нојабрында Бақыдан М. Тсахакәја көндәрдилји мәктубунда Богдановун эмпириомонизминдән бәһс едәрәк јазырды: «Эмпириомонизми үч чилди һәр һалда һәмшәи мәним масамын үстүндәди, имкан олдуғча мән онлары охујурам. Мән онун «Чәмийјәтин психолокијасындан» әсәрини дә охумушам. Бу вахта гәдәр мәним фикрим тамамилә мәнфидир... Онун варлығыла шуурун ејнилији мүддәасы, мәнчә, Марксын бүтүн системини

¹ В. И. Ленин. Материализм вә эмпириокритицизм, 1968, сәһ. 35.

алт-уст едир».² С. Шаумјан ичтимаи варлығын илкин, ичтимаи шурун исә ичтимаи варлығын мәһсулу олмасында исрар едирди.

«Бакинские вести» гәзетинин 1909-чу ил 19 мај тарихли 5-чи нөмрәсиндә В. И. Ленинни «Материализм вә эмпириокритицизм» әсәри барәдә «Бир мүртәчә фәлсәфә һаггында тәңгиди гејдләр» адлы рә'ј дәрч едилмиши. Һәмнин рә'јдә В. И. Ленинни бу әсәри барәсиндә дејилрди: «В. И. Ленинни Мах вә Авенариусун вә һәбелә онларын рус шакирдләринин тәңгидинә һәср едилмиши при һәчмли китабы чапдан чыхмышдыр. Сон ики әсәрдә чан олунмуш фәлсәфи әдәбијјата дәриндән бәләд олан, тәбиәтшүнаслығын мүәсир вәзпјјәти илә таныш олан мӯәллиф ән тәкзибедилмаз сурәтдә көстәрир ки, фәлсәфә сәһәсиндәки бу јени чәрәјән 200 иллик кечмиши олан Беркли вә Јумун тәлиминә гајытмагдыр».³

Мә'лум олдуғу кими, Авенариусун фәлсәфи көрүшләри кантчылығын тәсири алтында инкишаф едиб формалашмады; анчаг буна бахмајараг Мах вә Авенариус Кантын «өзүндә шеј» барәсиндәки фикирләри илә разылашмајыб, ону бир канара атмышды. Бу мүнәсибәтлә рә'јдә дејилрди: «Мах, Авенариус, Петсолд вә К-нын тәлими тәкчә елми фәлсәфәјә вә һәр шејдән әввәл Марксын-Енкелсин гносеолокијасына нисбәтән дејил, һәтта Кантын «өзүндә шеј» барәсиндәки мӯлаһизәләринә нисбәтән дә иртгачадыр; реал сурәтдә мөвчуд олан аләмни дүјгулар комплекси илә әвәз едән «јени позитивизмин» нүмајәндәләри Кантын «өзүндә шеј» барәсиндәки мӯлаһизәләрини инкар едирләр».⁴

Даһа сонра рә'јдә көстәрилрди ки, «Мах вә Авенариусун фикирләри Берклидән көчүрмәдир. Онларда «биз анчаг өз дүјгуларымьзы дүјүруг» фикирдән башга бир шеј јохдур... онларын фәлсәфәси солипсизмә кәтириб чыхарыр. «Јени позитивизмин» сон сөзү субъектив идеализми баша чатдырмагдыр. Фејербах тәрәфиндән ифша едилмиш идеализмә гајытмагдыр».⁵

Һәмнин рә'јдә гејд едилрди ки, В. И. Ленин буржуа тәфтишчилијинә гаршы мубаризәдә марксизмин нәзәри

² С. К. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, 1957, сәһ. 267.

³ «Бакинские вести» гәзәти, № 5, 19 мај 1909-чу ил.

⁴ Јенә орада.

⁵ Јенә орада.

әсәсләрини горујуб сахламыш вә ону даһа да инкишаф едирмишидир. Беләликлә, рә'јдә В. И. Ленинни «Материализм вә эмпириокритицизм» әсәри мӯдафиә едилр, Мах, Авенариус вә онларын рус ардычыларынын идеализм мөвгејиндә дурдуғулары көстәрилрди.

Јени ингилаби јүксәлиш бүтүн өләкәдә олдуғу кими, Азәрбајҗанда да марксизм—ленинизм идејаллары кениш јайылмагда иди. Бу дөврдә Азәрбајҗан болшевикләрини рәһбәрлији алтында Бақыда нәшр едилән «Современная жизнь» журналы вә «Наша жизнь» гәзәти кими мөтбуат органлары марксизм—ленинизм фәлсәфәси идејаларыны өз сәһифәләриндә ишыгландырыр вә зәһмәткешләр арасында тәблиғ едирди. Һәмнин мөтбуат сәһифәләриндә В. И. Ленинни вә партиянни дикәр хадимләринин мөғәләләри дәрч едилрди. В. И. Ленинни тәсвијәтилик әлејһинә јазмыш олдуғу «Марксизм» вә «Наша зарја» мөғәләси илк дөфә 1911-чи илдә «Современная жизнь» журналынын үчүнчү нөмрәсиндә дәрч едилмишиди.

Азәрбајҗан марксизм-ленинизм идејаларынын зәһмәткеш күтәләр арасында тәблиғи сәһәсиндә әлдә едилмиш мӯвәффејјәтләр мүртәчә данрәләри кетдикчә даһа чох нараһат едирди. Онлар зәһмәткеш әһали күтәләрини капитализм гурулушуна гаршы мубаризәдән јайындырмаг мөғәсәдилә материалист дунјакөрүшүнә гаршы, объектив аләмни дәрк едилмәсинә гаршы чыхыр вә бу мөғәсәдлә дә кантчылығ, махизм, позитивизм вә агностисизми мӯдафиә едирдиләр.

«Бакински ден» гәзәти алман философу Кантын дуализмини јени чәрәјән—«реализм» алдандырыр вә көстәрилрди ки, бу фәлсәфә һәм идеализмин вә һәм дә материализмин гүсурларыны, чатышмазлығларыны арадан галдырыр. Һәмнин гәзәтдә дәрч едилмиш «Бәшәри тәкамүлүн көһнә ганадлары» адлы мөғәләдә дејилрди: «Һәм Гәрбдә... вә һәм дә биздә (Русијадә—*h. h.*) зијәлыларыны шәхсиндә бу јени чәрәјән (өз маһијјәти етибарилә көһнә) садәчә оларағ көһнәнин бәрпасыдыр. Бу «бәшәри фикрин көһнә ганадларыдыр. Бу јени чәрәјән Кант дуализмидир; бу чәрәјән «реализмдир».⁶

Мөғәләдә даһа сонра көстәрилрди ки, Кант «дуализми һәм идеализмин вә һәм дә материализмин гүсурларыны вә чатышмазлығларыны арадан галдырдығына көрә

⁶ «Бакинскиј ден» гәзәти, 20 мај 1910-чу ил, № 46.

һазырда бу фәлсәфә өзүнә јени-јени тәрәфдарлар га-
заныр.

«Бакинскиј ден» гәзетинин «реализм» адландырдығы Кант дуализми, әсил һәгигәтдә материализмлә идеализм барышдырмаг мәгсәди күдүрдү.

В. И. Ленин «Материализм вә эмприокритисизм» әсәриндә материализмлә идеализми барышдырмаг мејлләрини ифша едәрәк јазырды: «Реалистләр» вә с. о чүмләдән дә «позитивистләр», махистләр вә и. а. бунларын һамысы, сыјыг бир һоррадыр, фәлсәфәдә мәнфур аралыг партијадыр ки, һәр бир ајрыча мәсәләдә материализм чәрәјаныны илә идеализм чәрәјаныны долашдырыр. Фәлсәфәдәки бу ики әсас чәрәјандан кәнара сычрамаг чәһдләри «барышдырычы шарлатанлыгдан» башга бир шеј дејилдир.⁷

«Кәспи» гәзетиндә дәрч едилмиш «Елм вә фәлсәфә» адлы бир мәғаләдә позитивизмин баниләриндән бири XIX әср франсыз философу Огјуст Контун фәлсәфи көрүшләри мұдафиә вә тәблиг едилдири; мәғаләдә елмләрин тәснифаты мәсәләсиндән бәһс едилдир вә бу мәсәләдә Огјуст Контун мөвгәји фәлсәфи фикрин ән бөјүк һалијәтләриндән бири кими хусуси олараг гиймәтләндирилди.

Мәғаләдә дејилдири: «Тәчрүби биликләрин инкншафы илә әләғәдар олараг фәлсәфи фикир дә дәјишилди. Буиунла јанашы олараг фәлсәфи анлајышларын тәснифатына мејл күчләнди. Бу сәһәдә көстәрилән бүтүн сәјләрин һамысындан һазыркы заманда ән гиймәтли вә јүксәк тәснифат Огјуст Контун тәснифатыдыр.»⁸

Буржуа мәтбуаты Огјуст Контун социоложи көрүшләринин тәблиғинә дә кениш јер верирди. Мә'лум олдуғу кими Огјуст Контун социоложи көрүшләриндә коллектив шүүр принципи мүнһм јер тутурду. О белә һесаб едирди ки, ајры-ајры фәрдләрин шүүру дејил, коллектив шүүр-чохлағун шүүру ичтиман һәјатын ганунаујғулуғларыны низама салыр; она көрә дә коллектив шүүр социолокијанын предмети олмалыдыр.

«Кәспи» гәзетиндә дәрч едилмиш «Фәрдијәтчилик һаггында» адлы бир мәғаләдә дејилдири: «Огјуст Конт

бәшәријјәтин коллектив әглини, Фердинанд Лассал исә онун коллектив ирадәсини тәшкил етмишидир.»⁹

С. Ејнуллајев дә «Иғбал» гәзетиндә «Индаји руһ» адлы мәғаләсиндә позитив фәлсәфәдән башга бүтүн гәлан фәлсәфи чәрәјанлары, о чүмләдән материализми дә билмәзлик фәлсәфәси адландырырды. О јазырды: «Авропа вә дикәр гитәати-мәдәнијјәнин фәлсәфеји-емијјәси һәгигијјун, әглијјун, тәкамиллијјун вә маддијјун (реализм, рационализм, еволјусионизм, спиритуализм вә материализм) вә саирә кими јекдикәрини мұхалиф олан бирәр мәсләки-фәлсәфә тәшкил едејорларса да, бунларын әсасы... билмәмәкдән ибарәт вә... билмәмәкдән һәш'әт едән шејләрдир. Белә олмаса иди јек дикәрә мұхалиф јүзләрәк бир (иэм) мәсләки-фәлсәфи... мејдана кәлмәздә: бунлардан биринин билдији һәгигәти-мүсбәт (позитивизм—*Н. Н.*) олса иди бир заман сурәти-гәтијјәтдә гәбул едиләр, ихтилафа мәһәл гәлмәздә.»¹⁰

Бурадан көрүндүјү кими, буржуа идеолоғлары материализмә гаршы мұбаризәдә ејни мөвгәдән чыхыш едә билмирдиләр. Белә ки, әкәр «Бакинскиј ден» гәзети Кант фәлсәфәсини јени чәрәјан-«реализм» адландырырса, «Иғбал» гәзети позитивизмдән башга бир сыра фәлсәфи чәрәјанлары, о чүмләдән «реализми» дә билмәзлик фәлсәфәси адландырырды.

Беләликлә, буржуа идеолоғлары материализмә гаршы мұбаризәдә тутарсыз шәкилдә олса да кантчылығла јанашы, субъектив идеализмин нөвләриндән бири олан позитивизми дә мұдафиә едирдиләр.

«Кәспи» гәзетинин башга бир нөмрәсиндә «Шәхсијәт вә чәнијјәт» адлы мәғаләдә фәлсәфәнин әсас мәсәләси шәрһиндә субъектив идеализм мөвгәји мұдафиә едилдири. Мәғаләдә дејилдири: «Әкәр дүнијанын «Мән»и варса о мөвчуддур; белә «Мән»дән кәнарда һеч бир реаллыг мөвчуд дејилдир.»¹¹

«Кәспи» гәзетиндә «Елм вә фәлсәфә» адлы мәғаләдә фәлсәфә Авенаристун дили илә «ән аз гүввә сәрф етмәклә дүнија һаггында тәфәккүрдүр» мұдаһизәси илә сәчиј-ләләндирилир вә фәлсәфәнин предметиндән данышыларкән һәмнин мәғаләдә дејилир: «Низамсыз шәкилдә мөв-

⁹ «Кәспи» гәзети, 25 март 1910-чу ил, № 68.

¹⁰ «Иғбал» гәзети, 28 март 1912-чи ил, № 19.

¹¹ «Кәспи» гәзети, 14 феврал 1911-чи ил, № 245.

⁷ В. И. Ленин. Материализм вә эмприокритисизм, сәһ. 363.

⁸ «Кәспи» гәзети, 17 декабр 1911-чи ил, № 35.

чуд олан төсөвүрләрүн вә идејаларын низама салынмасы фәлсәфәнин предметини тәшкил едир»¹².

Демәли бурадан белә чыхыр ки, фәлсәфә тәбиәт, чәмијјәт вә инсан төфәккөрүнүн ән үмуми инкишаф гануналарыны дејил, низамсыз һалда мөвчуд олан төсөвүрләрүн вә идејалары өјрәнмәклә мошгул олмалы имиш. Буржуа мәтбуаты тәрәфиндән фәлсәфәнин предметини бу чүр идеалистчәсинә һәлли ону дүнјакөрүшүнүн мәзмунуну мүјәјән етмәкдә дә идеалист мұлаһизәләрә кәтириб чыхарырды. Јенә һәмнин мәғаләдә дејилирди: «Белә системләшдирмә (низамсыз шәкилдә мөвчуд олан төсөвүрләрүн вә идејаларын низама салынмасы—*h. h.*) һазыркы дөврүн дүнјакөрүшүнү јарадыр».¹³

Демәли, буржуа мәтбуатына көрә низамсыз шәкилдә мөвчуд олан төсөвүрләрүн вә идејаларын өјрәншилиб системә салынмасы үмумијјәтлә дүнјакөрүшүн мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Беләликлә буржуа мәтбуатында инсанларын ичтиман шууру, дүнјакөрүшү онларын чәмијјәтдәки ичтиман, синфи вәзијјәтләриндән тәчрид олунур вә сон нәтичәдә бу фәкт материализм илә идеализм арасындакы мүбаризәдә битәрәф мөвгејини мұдафиәсинә кәтириб чыхарырды. Бу дөврдә буржуа мәтбуатында субъектив идеализмин тәблиғи илә јанашы, теизм вә деизм руһлу мәғаләләрдә раст кәлмәк олурду.

Ә. М. Рүфәтовун «Шәләлә» журналында дәрч едилмиш «Тарих вә һәнгәт» адлы мәғаләсиндә тәбиәт вә чәмијјәтин инкишафынын объектив ганунаујундуғлары инкар едиллир, тәбиәтин вә инсанларын илаһи бир гүввә тәрәфиндән—аллаһ тәрәфиндән идәрә едилдији иддиә олунурду.

Бу мүнәсибәтлә о һәмнин мәғаләсиндә јазырды: «Бәшәријјәтин истигбәлында, һөкүмәтләрүн вә милләтләрүн төкәмүлүндә бир мәгсәд арајан, бунда бир мәгсәд вә гајә олачағыны тәсдиғ едир демәкдир. Бу кими бир гајә төсөвүр едә билмәк үчүн бу гајәнин кәинат вә бәширин фөвғүндә вә онларын ирадәсиндән мүстәғил бир «мөвчуд» тәрәфиндә мәзкур гајәјә доғру сөвг едилдијини гәбул етмәк ләзымдыр. Бу «мөвчудат» бүтүн вәсфләри илә... әһли-әгаидин «аллаһ» дедикләри мөвчудун ејнидир».¹⁴

¹² «Каспи» гәзети, 17 декабр 1911-чи ил, № 35.

¹³ Јенә орада.

¹⁴ «Шәләлә» журналы, 22 феврал 1914-чү ил, № 8.

«Шәләлә» журналында «Мүнәччим» чмзасы илә башга бир мәғаләдә бир сыра астрономик һадисәләрдән бәһс едиллир вә һәмнин һадисәләрүн тәбиин јолла баш вердији прәли сүрүлүрдү. Мәсәлән, һәмнин мәғаләләрин бириндә күн вә ајын тутулмасы белә тәсвир едиллирди: «Ај әрзин әтрафиндә доланыркән тамам күнәш илә әрзин арасындан кечир исә аз заман күнәшин гападыр ки, бу вәчһлә күнәшин көрүлмәсинә... «күн тутулмасы» дејилдир. Әрә тәмамән гәмәр илә шәмсин арасында булуңдуғу заманда дөхи гәмәр күнәшин зијасыны алмадығындан... «ај тутулмасы» вағе олур».¹⁵

Бурадан көрүндүјү кими, күн вә ајын тутулмасы һадисәси тәбиин бир процес кими төсөвүр едиллирди. Аңчағ мұәллиф өзүнүн бу чүр мұлаһизәләри илә јанашы, мәғаләнин ахырында һәмнин тәбиин һадисәләрүн аллаһ тәрәфиндән јарадылмасыны иддиә едилди. Мәғаләдә дејилирди: «Куреји-әрзә нисбәтдә зәррә гәләр галаи инсан кәднини нә гәләр кичик олдугуну дүшүнәрсә,—буналары јарадан чәнаб аллаһын гүдрәт вә эзәмәтиниә нәһајәт олмадығыны һәкк еји аңлар».¹⁶

Мұәллиф бурада деизм мөвгејиндә дурурду; мұәллифә көрә куја аллаһ кәинаты јаратмыш, сонра исә кәинат өз тәбиин гануналары әсасында инкишаф етмәјә башламышдыр.

Беләликлә, һәмнин дөврүн буржуа мәтбуатында позитив фәлсәфәнин тәблиғи илә јанашы, теизм вә деизм руһлу мәғаләләрә дә раст кәлмәк оларды ки, буналар да сон нәтичә етибарилә объектив аләм вә онун инкишафынын объектив ганунаујундуғларыны инкар едилди.

«Шәләлә» журналынын «Дүнја јарадыларкән» адлы башга бир мәғаләсиндә илк инсанын «јарадан» тәрәфиндән хәлг едилдији иддиә едиллирди. Мәғаләдә дејилирди: «Гаранлығ... боғучу бир гаранлығ!... Дүнјаны дүзәлтмәјә мөмүр олан мәләкләр чәһанын бир тәрәфиндән дикәр чәһәтәниә учурларды. Булутлар, сисләр, думанлар арасындан бир шымшәк хизилә учан фәдакар бир мәләк тәкраз бир мөһвәрини дәкнчидрән бир улдузу, зөһрәји тутмағ истәркән онун хырчын дөнүшү илә гәнадыны гырдырды вә гајалар үстүнә дүшдү; ајылдығы заман көзләриндән ташларын үзәринә бир дамла јаш јуварланды. Јара-

¹⁵ «Шәләлә» журналы, 27 апрел 1913-чү ил, № 12.

¹⁶ Јенә орада.

Дан ки, бүтүн фэдакарлыгылары көрмүш вэ бу хидмэтлэри бэканмишди, бу ачынын, бу көз жашынын хатирэсинин габ олмасыны истэмэди. Бу илк көз жашындан илк еркөй жаратды... Мэлэклэрдэн бири, эн кэнчи, эн көзөли, фэгэт эн јорғуну күнэш догаркөн онун зижасына көкслэрини, јарпагыларыны ачан бир кома чичөк ортасына отурду... онун додагыларында бир көзэллик көрүндү. Бу көзэллик, бу нур дүндү илк «тэбэссүм» иди. Јарадан ки, мэлэклэрин бүтүн фэдакарлыгыларыны көрмүш вэ хидмэтлэрини бэканмишди, бу тэбэссүмүн хатирэсинин габ олмасыны истэди. Бу илк тэбэссүмдөн илк гадыны јаратды»¹⁷

Белэликлэ, буржуа мэтбуаты кайнатын мэншөји вэ инкишафы мээсэлэлэриндэ олдуғу кими, инсанын мэншөји мээсэлэсиндэ дэ идеализм мөвгөјиндэ дурурду.

«Шэлалэ» журналында дэрч едилмиш «Елм тэбэгатүл эрз» адлы бир мэгалэдэ чанлы алэмин мэншөји вэ инкишафы мээсэлэлэри XVIII эр франсыз идеалист вэ метафизик тэбиэтшүнасы Күвенин (1769—1832) катаклизмлэр нэзэријјэси илэ асасландырылырды. Бу нэзэријјэ көрө куја јер үзэриндэ тэсадүфи вахтларда катаклизмлэр, туфанлар баш верир, јер үзэриндэ олан чанлыларын һамысы мөһв олур, куја мөһв олмуш чанлыларын эвэзинэ аллаһ һэр дэфэ јени чанлылар јарадыр. Күвенин тэрэфдарлары јерин мүхтэлиф тэбэгэлэриндэ раст кэлдијимиз битки вэ һейван галыгыларыны вэ онларын мүхтэлифлијини катаклизмлэрин, туфанларын нэтичэси һесап едирдилэр. Онлар битки вэ һейван галыгылары арасындакы мүхтэлифлији һэр дэфэ нөвбэти катаклизмлэрдэн сонра «јарадылан» чанлыларын даһа мүкэммэл «јарадылмасы» нэтичэси һесап едирдилэр.

«Елм тэбэгатүл эрз» адланан һэмин мэгалэдэ јерин ашағы лајларындакы битки вэ һейван галыгылары илэ јерин јухары лајлары арасындакы битки вэ һейван галыгылары мүгајисэ едилир вэ бу мүхтэлифлик туфанлар нэзэријјэси илэ шэрһ едилирди.

«Эски заманларда јашајан һейванларла нэбататын торпаг ичиндэ галан габыг вэ сүмүк кими парчаларына вэ јахүд һасил етдиклэри ислэрэ «мэстиһасэ» дејилир. Јер гасыларга торпаг тэбэгэлэри мејдана чыхарылачак олурса, эски заманда јашамыш олан һейванат вэ нэбатат көрү-

нүр Мэстиһасэлэри элэ кечэн һейванат вэ нэбататын индики заманда дөхи вүчүдлары варса да чоху мөһв олмушдур. Бунларын бэзилэри заманамыздакы һейванларда нэбатата бөзэјир исэ дэ эсил чинслэри галмамышдыр... Мүајинэ едилэн тэбэгэлэрин эклији зижалешдикчэ һави олдугылары мэстиһасэлэр азальб индики һейванларын чинсиндөн узаглашыр вэ эзалары садэлэшир... Нэбататда да бејлэ ролла ејни илэ көрүлмэкдэдир... бу мүхтэлифлији туфан вүчүда кэтирмишдир»¹⁸.

«Каспи» гээтетиндэ дэрч едилмиш «Дүнјанын сону һагында» адлы бир мэгалэдэ дэ катаклизмлэр нэзэријјэси тэблиғ едилирди: «Биз јер габыгынын алтында нэ гэдэр мэншэлэрин дэфн олундуғуну, нечэ гат даш көмүрүн кирөч басдыгыны хатырлајаркөн истэр-истэмэз вахташыры туфанларын мүмкүн олдуғуна иннангаг истајирик. Најэ көрө океанын диби јухары галыкчэ бүтүн гуруну су баса билмэз... јер үзү јенидэн көркөмсиз вэ бош гала билмэз... Вичдана десөк бу нэзэријјэ (катаклизмлэр нэзэријјэси—*Н. Н.*) мәнэ Дарвинин нэзэријјэсиндөн хејли даһа ағыллы көрүнүр»¹⁹.

Белэликлэ, буржуа мэтбуаты чанлы алэмин дэ мэншөји вэ инкишафыны идеалистчэсинэ һэлл едирди. Буржуа мэтбуаты бу дөврэдэ идеализмгэ јанашы, агностицизма дэ кениш јер верирди. «Бакинскиј ден» гээтетиндэ дэрч едилмиш «Бэшэри тэкамүлүн көһнэ ганадлары» адлы мэгалэдэ дүңя вэ онун ганунајуунлугыларынын дэрк едилэ билмэси мүмкүнлүју рэдд едилирди. Һэмин мэгалэдэ тэбиэтшүнаслыг саһэсиндэки кэшфлэрдэн идеалист нэтичэлэр чыхарылар, һэгигэтлэр мээсэлэсине тохунулур вэ илдна едилирди ки, инсанлар һеч заман этраф алэм вэ онун инкишаф ганунлары барэсиндэ дэгиғ билик элдэ едэ билмэјэчөклэр.

Бу мүнасибэтлэ мэгалэдэ дејилирди: «Биликлэр кеткэдэ хырдаланыр вэ етдикчэ бир-бириндэн даһа чох узаглашырлар. Бу ону көстөрир ки, онларын «һамысыны» инчэликлэри илэ дэрк едиб, «һэгигэтлэрин» синтезин элдэ етмөк үчүн һеч бир физики нэзэријјэ јохдур. Физика, кимја, биолокија, астрономија, тарих вэ с. елмлэр саһэсиндэ едилэн кэшфлэр көһнэ һэгигэтлэри тэкиб едир, онлары сарсыдыр; бу елмлэр саһэсиндэки мејдана

¹⁷ «Шэлалэ» журналы, 23 март 1913-чү ил, № 1

¹⁸ «Шэлалэ» журналы, 20 феврал 1913-чү ил, № 20.

¹⁹ «Каспи» гээтеи, 13 июн 1910-чү ил, № 131.

чыкан јени фәрзијјәләр вә кәшфләр бу кәшфләрин хариактери үзүндән көһнә һәгигәтләри инкар едир...

Елмә чох бөјүк үмид бәсләнирди... анчаг буна бах-мајараг бәшәријјәт елмә үмид етмәсиндә пешиман олду. Мөвчүд варлығын елмин күчү илә дәрк едиләчәјинә үмид бағлајан нәсл бу мәсәләдә мә'јус олду. Үмид өзүнү доғрултмады.²⁰

Бурадан көрүндүјү кими, объектив елми биликләрә мүнәсибәт мәсәләсиндә Азәрбајчан буржуа мәтбуаты рус махистләри илә сәсләширди. Мә'лумдур ки, XIX әсрин ахыры вә XX әсрин әввәлләриндә тәбئيәтшүнәслиғда баш вермиш бир сыра кәшфләрлә материјанын гурулуғу вә онун хәссәләри барәсиндәки биликләринимизин һүдуду дәишир, һәммин мәсәлә һағгында биликләримиз даһа да дәғигләшир вә зәнкпинләшир.

Идеалист физикләр исә тәбئيәтшүнәслиғдаки бу кәшфләрдән идеалист нәтичәләр чыхарыр вә ону материјанын «јох олмасы» кими гәләмә верирдиләр.

«Современнаја жизнь» журналы буржуа мәтбуатынын тәблиғ етдији идеализмә вә агностицизмә гаршы диалектик вә тарихи материализм идејаларына гојурду. Бу мүнәсибәтлә А. Јеникудзенин «Современнаја жизнь» журналында дәрч едилән «Елми сөһбәтләр» адлы мәғаләсиндә дејиллирди: «К. Марксын иғтисадн кәифи вә мӯасир фәһлә һәрәкатынын һәр ики бәһисинин (К. Маркс вә Ф. Ен-келсин—*Б. Ы.*) диалектик материализми өз ичгиман әһәмијјәтинә көрә бүтүн заманларын ән бөјүк кәшфләриндәнир, фәһлә синфи тамамилә һағлы олараг өз бөјүк мӯәллимләри илә фәхр едә биләр, лакин фәһлә синфи белә бир һүғуга малик олмағ үчүн онлары имкан дахил-индә өјрәнмәлидир».²¹

Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајчан болшевикләриндән С. Шаумјан, С. М. Әфәндијев, А. Һ. Рәсулзадә, А. Јеникудзә вә башгалары мүртәчә буржуа фәлсәфәсинә гаршы чыхараг субъектив идеализми, агностицизми ифша едирдиләр. Онлар болшевик мәтбуатында марксизм фәлсәфәсинин башлыча мүддәаларыны тәблиғ едир вә зәһмәткеш күтләләри бу идејалара јијәләнмәјә чағырды. Онлар буржуа идеолоғларынын агностик мӯла-

һизәләринә гаршы «ыхыр вә кәнаат һадисәләринин дәрк едилмәсиндә елмин ролуну хусуси гејд едирдиләр.

Бу мүнәсибәтлә көркәмли болшевик А. Һ. Рәсулзадә «Бакы һәјаты» газетиндә дәрч етдирдији «Елмәслик» адлы мәғаләсиндә јазырды: «Инсанлары тәччүб әләминә гејрг едән ганаалды гуш кими һејрәтамыз тәјјарәләрлә көј-ләр үзү илә сејр едирләр. Бу сәмәреји елм, гүввәји ка-мал дејилми? Бу күнә о ихтираәт гејбдәнми вүчүдә кә-лир?»²²

С. М. Әфәндијев бу фикри даһа габарығ көстәрәрәк «Бакы һәјаты» газетиндә дәрч етдирдији «Бизә о ла-нымдыр?» адлы мәғаләсиндә гејд едирди ки, истәһсалын вә елмин инкишафы просесиндә јени-јени ихтиралар, јени-јени кәшфләр мејдана кәлир, булар исә инсанла-рын билијинин артмасына, онларын әмәли фәалијјәти-нин кәшишләнмәсинә сәбәб олур. Мӯәллиф даһа сонра көстәрирди ки, инсанлар әлдә етдикләри јени биликләрә елм сәјәсиндә наил олмушлар.²³

Бу дөврдә «Молла Нәсрәддин» журналы да һәм дүн-јанын алаһ тәрәфиндән јарадылмасы һағгында объектив идеализмә гаршы, һәм дә инсан билијинин мәһдудлуғу һағгындаки агностицизм бахышларына гаршы чыхырды.

Ҷәлил Мәмәдгулузаләнин «Молла Нәсрәддин» жур-налында дәрч едилмиш «Дили тутулуб» адлы мәғаләсин-дә чаплы әләмин чансыз әләмдән нәш'әт едиб инкишаф етмәси объектив әләмин өзүнүн инкишаф ганунаујун-дуглары илә әсастандырылырды. Мәғаләдә дејиллирди: «...Инсан өлүб торпағ олур, бу торпағдан от, мејвә вә чө-рәк битир вә инсанлар јејир вә инсанлардан јенә дүбәрә өвлад төрәјир вә јенә өлүр вә јенә дирилир вә белә-белә мин-мин ил кечир... Будур тәбئيәтин гануну»²⁴.

Ҷ. Мәмәдгулузадә мүртәчә дағрәләрин агностицизм идејаларына гаршы да мүбаризә апарырды. О көстәрир-ди ки, инсанларын әмәли фәалијјәтилә, елмин инкишаф сәвијјәсин илә әлағәдар олараг, һәлә тәбئيәтин дәрк едил-мәсини сиррләри кетдикчә даһа чох өјрәнилир. Бу мүнә-сибәтлә мӯәллифин журналда дәрч едилмиш «Баш» адлы мәғаләсиндә дејиллирди: «Елм саһибләри, фәнн саһиблә-ри бир дәғигә бикар дејиллир; кечә-күндүз чалышмағда-

²⁰ «Бакискиј ден» газетн, 20 мај 1910-чу ил, № 46.

²¹ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 2.

²² «Бакы һәјаты» газети, 22 ијун 1912-чи ил, № 2.

²³ Б а х : «Бакы һәјаты» газети, 3 август 1912-чи ил, № 3.

²⁴ «Молла Нәсрәддин» журналы, 12 мај 1914-чу ил, № 17.

дырлар ки, тәэ бир елм, тәэ бир фәни кәшф еләсинләр. Елм вә фәни саһибләринин бу нөв чалышмалары, әлбәт-тә нәтижәсиз галмыр вә гала да билмәз вә көрүрүк ки, һәр ил тәэ бир иш, ағласығышмајан бир хәбәр, ағыл кәсмәјән әмәл гулағымыза чатыр; ја һәкимлик ишләриндән, ја механика вә електрик даирәләриндән, јаники... кимја вә тәбиәт аләминдән. Раһатлыг билмәјиб чалышан алимләрин вүчудлары биз садә бәндәләр үчүн чох баһадыр; Ондан өтүрү ки, о аличәнәбларын нөв-нөв ихти-раынын бәрәкәтиндәндир ки, биз вапорун*, телеграфын, тәбәәтин не'мәтләриндән нәфбәрдар олуруг».²⁵

Мүәллиф даһа сонра һәмин мәғаләсиндә бөјүк рус алими Н. Н. Бахметјевин (1860—1913) тибб елми саһә-синдәки кәшфләриндән данышырды: «Тәбәәт аләминдән ахыр вахтларда данышылан мәсәлә «анабијоз» мәсә-ләсидир ки, рус профессорларындан мәшһур Бахметјев чәнәблары тәрәфиндән ичәд олунубдур. Чәнәб Бахмет-јев ихтираларынын әсли будур ки, чәми һејванат бир дәр-рәчә донмаг һалына чатанда јары дири олурлар, јары өлү олурлар, јә'ни нә дири демәк олур, нә өлү. Нә чанлы ки-ми һисс едирләр, нә өлү ки ми һиссиз олурлар».²⁶

Беләликлә, Ч. Мәммәдгулузәдәнин јухарыда адлары чәкилән јазылары идеалист вә агностик идејалара гаршы чеврилмишди.

Идеализмә вә агностисизмә гаршы мүбаризәдә башга мүтәрәгги гүввәләр дә «Молла Нәсрәддин»ин сәсинә сәс верирдиләр.

Азәрбајчанын мүтәрәгги зијалысы, көркәмли маариф-пәрвәр шаири Аббас Сәһһәт өзүнүн 1913-чү илдә јазды-ғы «Тәрәгги вә тәбиәтин гануну» адлы ше'риндә тәбиәт-дәки бүтүн шеј вә һадисәләрин вә һабелә инсан тәфәккү-рүнүн дә һәмийнә инкишаф едиб дәјишијјини объектив бир ганунаујунлуғ ки ми тәсәввүр едирди. О һәмин ше-риндә јазырды:

Бир мүәјчәл ганун үзрәдир һәјат,
Бир доғуш, бир тоқамүд, бир инһитат.
Белә гојулмуш аләмин бинасы,
Дәјишмәкдир тәрәггинин әсасы.
...һансы шејдир дәјишмәјән дүнјада?

* Параходун.

²⁵ «Молла Нәсрәддин» журналы, 26 июл 1913-чү ил, № 18.

²⁶ Јенә орада.

Көјәрти да, һејванат да, һава да.
Нечин дәјишмәсин фикри инсанын
Тоғазасы дејилими бу дүнјанын?²⁷

Мәһәммәд Һәди 1914-чү илдә јаздығы «Улдузларь доғру» адлы ше'риндә инсан идракынын күчүнә бөјүк ингәм бәсләјирди. О, дүнјанын, тәбиәт сирринин дәрк едилмәсин мөвгәјини мүдафиә едирди. Һәмин ше'рдә деји-лирди:

Јол будур бир күн учар улдузлары
тәсхир едәр.
Ән гаранлыг сирри анлар, аләмә тәшир
едәр.
Инди одлар јағдыран тәјјәрәји-хакинажад
Парлајан бир күн колар чох көјләри тәвбир едәр.²⁸

Тәбиәт вә чәмијјәтин инкишафыны диалектик бир процес ки ми тәсәввүр едан Һүсејн Чәвид бу дөврдә јаз-тығы ше'рләринин бириндә А. Сәһһәтин вә М. Һәддинин фикирләри илә сәсләшәрәк јазырды:

Јох тәбиәтдә өјдә бир гүввәт,
Әбәди, һәм дә пәјизар олсун.
Һәм дәјишмәкдәдир бүтүн хилгәт,
Һәм дәјишмәкдәдир һәјатү фүнун...
Олмајан вармы ингилаба зәбун?
Вармы сарсылмаз ејлә бир ганун?²⁹

Беләликлә, бу илләрдә мүтәрәгги романтикләр дә өз јазылары илә агностисизм идејаларына гаршы мүбаризә едилгәдиләр.

О заман дөври мәтбуатда бир сыра елми мәғаләләр вә дәрч едилгәди ки, булар да гејри-үзви аләмин мән-фији вә инкишафы мәсәләләриндә идеалист тәсәввүрләрә тәрәдидчы зәрбә вурур вә габагчыл тәбиәтшүнаслығын пәәијјәтләрини онларын идеалист мүлаһизәсинә гаршы гојурду. Мәсәлән, «Мәктәб» журналында дәрч едилмиш «Дәһләр вә дәннәзләр» адлы бир мәғаләдә кәинатда, хү-сусилә јер күрәсиндә әмәлә кәлән дәјишиклик һағгында елми фикирләр ирәли сүрүлдүрү ки, бу да дүнјанын ха-

²⁷ Аббас Сәһһәт, Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1950-чи ил, сәһ. 90.

²⁸ Мәһәммәд Һәди, Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1957-чи ил, сәһ. 239.

²⁹ Һүсејн Чәвид, Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бақы, 1968, сәһ. 9.

рича бир гүввә тәрәфиндән җарадылмасы һаггындакы фикирә ағыр зәрбә иди.

Мәгаләдә деҗилдири: «Бир маддәни, мәсәлән бир гуршуну бир габ ичиндә әридиниз, сонра соҗуг вә чухур бир җерә төкүнүз. Орада соҗудугдан сонра о дәмир парчасыны әзинизә алыныз. Бахыб көрәчәксиниз ки, о парчананы үстү дүз декилдир. Үстүндә бир гәдәр чыхынтылар вә ичиндә бир гәдәр дешикләр вә җоллар кәрәрсиниз. Бизим әрзимиз дә о әримиз мәдән парчасы кими иди. Соҗудугча о гуршун кими үстүндә чыхынтылар вә ичиндә магаралар һасил олду ки, инди бу көрдүҗүмүз дағлар әрзимиз соҗудугдан сонра һасил олан чыхынтылардыр. Әрзимиз ичимгада олдуғу заманлар әтрафы, җәни һавасы бухарла долу иди. Әрзимиз соҗудугдан сонра о бухарлар да соҗубу сү олду вә әрзин үстүнә төкүлдү, бу гаҗа илә җерин үстүнү сү гапайди. Сонра сулар аз-аз җерин ичиндәки җоллара вә магаралара чәкилди вә бир гисм дә әрзин габгынын җүнкүл олан җерләрини чөкдүрдү. Тәкрат әрзин ичинә кетди. Бу күн билдиримиз кими, о сулар азалыб әрзин дәрәдә үчү гәдәр галмышдыр. Инди бу дәннеләр о замандан галан сулардыр».³⁰

Мәгаләдә даһа сонра көстәрилди ки, җер бүкүнү шәклә дүшәнә гәдәр узун бир инкишаф процесин кечирмиш, онун үзәриндәки дағлар, дәннеләр вә с. и.сә җерин инкишафынын мүәҗән мәрһәләсиндә, һәм дә тәби-тарихи җолла меҗдана кәлмишдир.

«Мәктәб» журналында дәрч едилмиш «Җерин тәшәккүлү»³¹ вә «Инсаннн физиолокиҗасы»³² адлы мәгаләләрдә җерин вә онун лаҗларынын мәншәҗи вә инкишафы, бир сыра тәби һадисәләр, бүтүн чанлыларын, о чүмләдән инсаннн вә онун шуурунун меҗдана чыхмасы кими мүһүм мәсәләләр материализм зәмининдә тәһлил едилдир вә үмүмиләшдирилди.

«Мәктәб» журналынын «Кәзән җылдызлар» адлы башга бир мәгаләсиндә XIX әсрин сону, XX әсрин әввалләриндә астрономиҗа елминин әлдә етдиҗи һаҗәтләргә тәбли едилдир вә кәһнат сиррләринин өҗрәнилмәсинә елми зәминдән җанашылмасы зәрурәти геҗд едилдири.

Һәмнин мәгаләдә деҗилдири: «1854-чү илә гәдәр Кәва-

җиб сәҗарәдән җалныз үтаруд, зәһрә, мәррих вә мүштәри адларында дәрд улдуз мәлүм иди. Амма о вахтдан индиҗә гәдәр ики жүздән артыг сәҗарә тапылды».³³

Мәгаләдә даһа сонра көстәрилди ки, елмин инкишафы бир тәрәфдән елми җени-җени фактики мәлүматларла зәнкинләшдирилсә, дикәр тәрәфдән дә дүңҗа һаггында инсанларын билдирини артырдыр.

«Шәләлә» журналында дәрч едилмиш «Дарвинизм» адлы бир мәгаләдә Дарвинин (1809—1882) битки вә һеҗван нөвләринин мәншәҗи вә дәҗишкәнлиҗи барәсиндәки фикрләри шәрһ едилдир, онун төкәмүл вә сечмә нәзәр-җәһи биолокиҗа елминин жүксәк һаҗәтләри кими гүҗәтләндирилди.³⁴

Бу дөврәдә идеализмә гаршы мүбаризәдә вә тәби-елми билкларин Азәрбаҗанда тәблигиндә бөҗүк дарвинист һ. Зәрдабинин ролуну хүсуси геҗд етмәк ләзимдыр.

Һ. Зәрдабинин «Торпаг, сү вә һава» әсәри Кијев мүсәлман тәләбәләри тәрәфиндән 1912-чи илдә нәшр едилмишди. О, бу әсәриндә тәбиәтшүнаслыҗын ән мүһүм проблемләриндән бири олан күнәш системинин, Җерин вә башга планетләрин мәншәҗи вә инкишафы һаггында Кант-Лаплас фәрзиҗәсинин тәрәфдары кими чыхыш едир; зәл-зәлә, җанар дағлар вә с. бу кими тәби һадисәләрдән бәһс едилди.

Мәлүм олдуғу кими, Кант-Лаплас фәрзиҗәси күнәш системинин вә һабелә сама чисмләринин әмәлә кәлмәси вә инкишафы процесинә диалектикчәсинә җанашдығына көрә, өз дөврүнүн тәбиәт һаггындакы метафизик көрүшләринә чидди зәрбә вурмушду. Кантын вә Лапласын фәрзиҗәләринин сонралар җени билкларлә зиддиҗтәшкә етмәсинә бахмаҗараг, бу фәрзиҗәләрин планет системинин илкин думанлыгдан, һәм дә тәби-тарихи җолла әмәлә кәлмәси һаггындакы идејасы гүҗәтлә иди.

Һ. Зәрдаби җерин мәншәҗи вә инкишафы мәсәләсиндә олдуғу кими, җер үзәриндә чанлы һәҗатын—битки вә һеҗванларын мәншәҗи вә инкишафы мәсәләсиндә вә идеализт тәбиәтшүнаслыҗа гаршы мүбаризә апардыр.

Һ. Зәрдаби белә һесаб едилди ки, вахтилә җер үзәриндә чанлы һәҗатдан һеч бир из жох имиш. Чанлы аләм җерин инкишафынын мүәҗән мәрһәләсиндә меҗдана чых-

³⁰ «Мәктәб» журналы, 22 октәбр 1913-чү ил, № 15.

³¹ Җенә орада.

³² Җенә орада, 9 җуни 1914-чү ил, № 12.

³³ «Мәктәб» журналы, 15 җанвар 1914-чү ил, № 1.

³⁴ «Шәләлә» журналы, 20 апрел 1913-чү ил, № 1.

мышдыр. О. Јерин үзәриндә олан гатлары једди һиссә: бөлүр вә дөври шәрәнтлә әлагәдар олараг һәр гатын өзү вә мүғабил нәбәтаты вә һејванаты олдуғу фикрини прәли сүрүрду. О. көстәрирди ки, бир нәчә миләон илләр бунидан әввәл јер үзүндә шиддәтли исти олдуғундан орада нәбәтат вә һејванат јашамасы мүмкүн олмамышдыр.³⁵

Беләликлә, Н. Зәрдаби үзви әләмин гејри-үзви әләмдәи нәш'әт едиб инкишаф етдијини әсәсләндирирди.

Н. Зәрдаби һәмнин китабында охучулары јерин лајлары вә тапылан газынты материаллары илә таныш едир битки вә һејванлар әләминни инкишафы баросиндә әлми фикирләр сөјләјирди. О, көстәрирди ки, мүасир битки вә һејван нөвләринин мәншәјини илк ибтидан чанлылары әрләрдән бәри давам едән инкишаф процесиндә ахтармаг лазымдыр.

О, белә һесәб едирди ки, инсан узун сүрән тәдрич тәкамүл процесинин мәһсулулур. Бу мүнасибәтлә онун «Мәктәб» журналында дәрч едилмиш «Тарихи тәбни адлы мөгәләсиндә дејилди: «Дүнјада олан һејванлар һәммыс бирдән төрәнәмәмишдир. Јерин гатлары арасында гәдән һејван нишанәләринә баханда мәлүм олур ки дүнјаја ән әввәл биткиләр, сонра сүмүксүз һејванлар сонра сүмүкүлүр вә ән ахырда инсан кәлмишдир»³⁶

Јухарыдағы фикирләрдән ајдын олур ки, Н. Зәрдабин «Торпаг, су вә һава» әсәринин вә һәблә онун «Мәктәб» журналында тәкрарән дәрч едилән мөгәләләриниш идеализмә гаршы мүбаризәдә бөјүк әһәмјјәти вар иди. Чүнки гејри-үзви әләмин мәншәји вә инкишафы мәсәләләри һаггында прәли сүрүлән һәр бир тәбни әлми фикир өз мәзмуну вә нәтичәси етибарилә идеализмә гаршы чөһрипләрәк, материалист бахышларә һагг газандырыр.

Она көрә да һаггы олараг В. И. Ленин «Материализм вә емприокритицизм» адлы әсәриндә XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә тобиәтшүнәслығын сон налийјәтләрини материалистчәсинә үмумиләшдирәркән фәлсәфи материализмә тәбни-әлми фикир арасында гырылмаз әлагә олдуғуну көстәрмишдир. Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајҗан дөври мәтбуатында ишығландырылан тәбни-әлми материализмә В. И. Ленинни бу мүд-

дәәси бахымындан јанашдыгда, ајдын олур ки, булар әраф әләм һаггындағы идеалист көрүшләрә ағыр зәрбә етириб, диалектик материалист бахышын тәбни әлми әһәсиш шәрһ едирди.

Көстәрдијимиз фактлар сүбүт едир ки, XX әсрин әввәлләриндә, хүсусилә, јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајҗан ичтимаи фикриндә фәлсәфи билликләрин тәбни әһәсәси чох мүһүм јер тутмушду. Мадди әләм вә онун гаунаујуғулуғлары, дүнја вә онун дәрк олунмасы вә башга әсәс фәлсәфи проблемләрин шәрһиндә мүтәрәғги гүввәләрлә мүртәчә гүввәләр арасында кәскин мүбаризә кетмишдир. Бу мүбаризәдә, әсәсин, Азәрбајҗан болшевикләри, сонра исә демократик фикирли зијәлилар, мүтәрәғги романтик әдәбијјәтин вә тәбни әлми билликләрини нүмајәндәләри вә башга мүтәрәғги гүввәләр материалист фәлсәфи әлми мүдәфиә вә тәблиғ етмиш, идеализмә, агностицизмә гаршы чыхараг онылары мәтбуат вә ситәсилә ифша етмишләр.

§ 2. Ичтимаи-сијаси фикир

XX әсрин әввәлләриндә, хүсусилә, јени ингилаби јүксәлиш илләриндә ичтимаи инкишаф вә онун башлыча сәбәбләри һаггында тарихи материализмин башлыча мүддәаларынын Азәрбајҗанын ингилабчы синифләри арасында тәблиғ едилмәсинин чох бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмјјәти вар иди. Чүнки ичтимаи инкишаф вә онун гаунаујуғулуғлары һаггында марксизм тә'лиминин зәһмәткешләрә ашыланмасы онларда капитализм гурулушунун һөкмәи мәһә олачағына вә социалист ингилабынын гәләбә чылачағына инам доғурурду.

Ичтимаи инкишаф вә онун гаунаујуғулуғлары һаггында тарихи материализмин башлыча мүддәаларынын тәблиғи вә зәһмәткешләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси һәмнин идејалара гаршы чыхан буржуа идеолоғларынын мүртәчә бахышларына да ағыр зәрбә иди. Чүнки Азәрбајҗанда буржуа идеолоғлары Ә. М. Рүфәтов, М. Ә. Рәсулзаде, С. Ејнуллајев вә башгалары «Иғбал», «Јени иғбал» гәзетиндә, «Шәләлә», «Дирлик» журналында вә башга мүртәчә мәтбу органларында мөгәләләрлә чыхыш едәрәк, чөмијјәтин инкишаф мәсәләләрини, ичтимаи һәјјәт һадисәләрини идеалистчәсинә шәрһ едирдиләр. Он-

³⁵ «Бах: Н. Зәрдаби, Торпаг, су вә һава, Баки, 1912-чи ил, сәһ. 11.

³⁶ «Мәктәб» журналы, 10 мај 1913-чү ил, № 14.

лар ичтимаи инкишафын мәнбәјини мадди не'мәтләрин истеһсал үсүлунда, инсанларын мадди истеһсал фәалијәтиндә дејил, онларын мәнәви әләминдә ахтарырдылар. Мәсәлән, С. Ејнуллајев ичтимаи инкишафын мәнбәјини ислам дининә вә бу динин доғурдуғу адәт вә ән'әнәләрә мүнәвәр едирди. Бу мүнәсибәтлә мүүллифин «Иғбал» гәзетиндә дәрч едилмиш «Иғбал» адлы мәғаләсиндә дејилр: «Инсанларын мадди вә мәнәви сәадәтләри јалныз исламијјәтлә тәмнин едилмишдир. Чүнки мадди вә мәнәви мувазинәти һајаты тәнзим едәчәк әдаләти һәгганијәт исламын шәриәти әсасијјәсиндәдир».³⁷

Буржуа идеологларындан бәзиләри исә иддиа едирдиләр ки, ичтимаи инкишаф ганунлары нисби ганунлардыр, бу ганунлар нәтичә е'тибарилә бу вә ја дикәр тәдгигатчынын, мүүллифин нөгтеји-нәзәриндән, онун «ичтимаи идеал»ындан асылдыр: «ичтимаи идеал» исә инсаннын әгли вә мәнәви фәалијјәтинин нәтичәсидир; она кәрә дә ајры-ајры тәдгигатчылар вә мүтәфәккирләр ичтимаи инкишаф үчүн зәрури олан «тәкамүл формалары»ны тәртиб едиб, һазырлаја биләрләр. Бу мүнәсибәтлә Ә. М. Рүфәтов «Шәләлә» журналында дрәч едилмиш «Тарих вә һәгигәт» адлы мәғаләсиндә јазырды: «Бәшәријјәтин тәкамүлү үчүн көстәрилән гајә, анчаг ән чүр'әтли мүнәвәрләрнин хәјалына сыға биләр... бөјүк алимләрин, мүтәфәккирләрин вәзифәси бәшәријјәтин еһтијачларына ән үјгүн кәлән һајат дүстурларыны булуб вә көстәрмәкдир».³⁸

Бурадан көрүндүјү ки, мүүллиф ичтимаи инкишаф мәсәләсиндә субјектив сосиолокија мөвгәјиндә дурурду. Азәрбајчан болшевикләри буржуа идеологларынын јухарыдакы фикрини ифша едәрәк, чәмијјәтин дәјишилмәси вә инкишафынын сәбәбләрини тарихи материализм мөвгәјиндән ајдынлашдырырдылар. Бу мәсәләдә болшевик «Современнаја жизнь» журналынын ролуну хүсуси олараг көстәрмәк лазымдыр.

«Современнаја жизнь» журналы 1911-чи илдә «Елми сөһбәтләр» адлы мәғалә дәрч едәрәк тарихә материалист бахышын башлыча мәсәләләрини ајдынлашдырырды. Журнал һәм дә ичтимаи һајат һадисәләринин өјрә-

нилмәси ишиндә марксизм идејаларынын бөјүк әһмијјәтинин хүсуси гејд етмиш вә бу мүнәсибәтлә јазмышдыр:

«Инди бизим әлимиздә Марксын мүкәммәл нәзәријјәси вардыр вә бу нәзәријјәдә прәли сүрүлән бир чох мәсәләләр парлаг сурәтдә һазырланмышдыр. Белә бир заманда ичтимаи мүнәсибәтләрин бүтүн һадисәләрини вә зиддијјәтләрини баша дүшмәк мүгајисә едилмәјчәк дәрчәдә асандыр. Маркс капитализм чәмијјәтинин тәдгиг етмәји өз тәһлилиндә башлыча әсас көтүрүшдүр, чүнки бәшәријјәтин бүтүн тарихини тәшкил едән синфи мубәризә белә бир чәмијјәтдә ән мүкәммәл бир шәкил алыр».³⁹

Мәғаләдә көстәрилирди ки, Маркс вә Енкелс фәлсәфи материализми ичтимаи һајат һадисәләринә тәтбиг етмиш вә бунунла дә чәмијјәтин инкишаф ганунлары барәсиндә әсил, һәгиги елм олан тарихи материализми јаратмышлар.

Мәғаләдә ичтимаи инкишафы идеалистчәсинә анлајан сосиоложи бахышлар чидди тәнгид әтәшинә тутулмагла јанашы, тарихи материализмин ичтимаи инкишафын тәби-тарихи бир процес олмасы мүддәәси мүдафиә едиллирди. Мәғаләдә көстәрилирди ки, бу процесин әсасыны чәмијјәтин мадди һајат шәранти вә һәр шејдән әввәл, инсанларын јашамасы үчүн зәрури олан мадди не'мәтләрин истеһсал үсүлү тәшкил едир. Истеһсал үсүлунун дәјишилмәси исә бүтөвлүкдә мөвчуд ичтимаи гурулушун дәјишилмәсинә сәбәб олур.

Бу мәсәләдән бәһс едиләркән бәшәријјәтин бөјүк даһис Маркса истинад едиләрәк дејилир: «Маркс өјрәдир ки, һәр бир чәмијјәтин вәзијјәти бу чәмијјәтдә һөкм сүрән истеһсал үсүлунун вәзијјәти илә мүүјјән олунур. Истеһсал үсүлү дәјишилдикдә, һәмнин чәмијјәтдә ичтимаи мүнәсибәтләрин бүтүн формалары дәјишилир».⁴⁰

Мәғаләдә ичтимаи истеһсал процесин, истеһсал үсүлунун дахили маһијјәти дүзкүн шәрһ едиләрәк көстәрилирди ки, истеһсал үсүлү мәнәулдар гүввәләрдә истеһсал мүнәсибәтләринин вәһдәтиндән ибарәтдир. Истеһсал процесин тарихән ичтимаи характер дашыр; белә ки, инсанлар мадди не'мәтләри тәкликдә дејил, бирликдә, коллектив сурәтдә истеһсал едирләр. Истеһсал процесиндә инсанлар арасында мејдана чыхан зәрури мүнәсибәтләр,

³⁷ «Иғбал» журналы, 6 март 1912-чи ил, № 1.

³⁸ «Шәләлә» журналы, 22 феврал 1914-чү ил, № 8.

³⁹ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 2.

⁴⁰ Јенә орада.

јә'ни истеһсал мүнәсибәтләри мејдана чыхдығы илк чағларда мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә үгүн олур. Ләкин мәһсулдар гүввәләрин мүйәжжән инкишаф пилләсиндә көһнә истеһсал мүнәсибәтләри јени мәһсулдар гүввәләрин инкишафинда бухова чеврилир ки, бу да антагонист эндијјәтли синифли чәмијјәтләрдә ичтиман ингилабта һәлл едилир.⁴¹

Болшевик мәтбуаты ичтиман инкишафын идеалист шәрһинә гаршы чыхыр вә тарихи материалист анлајышны мүдафиә вә тәблиғ едирди. С. Шаумјан бу дөврдә јаздығы «Папазјан тарихчи ролунда» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, тарихи идеалистчәсинә анлајышын тәрәфдарлары тарихи процеси онун сәбәбијјәт вә ганунаујғун әлағләри зәмининдән тәсәввүр едә билмирләр, буна көрә дә олар бу мәсәләдә идеализм мөвгејиндә дурурлар; елми сурәтдә әсасландырылмыш тарих аңчаг тарихи материалистчәсинә анламағы гәбул етмәклә әлдә едилә биләр.⁴²

Бу дөврдә болшевик мәтбуатындан тәсирләнән «Молла Нәсрәддин» журналы да бәшәријјәтин ирәлијә доғру инкишафыны динә, дини әјинләрин ичрасына, аллаһа вә сәирәјә бағлајан сосиоложи көрүшләрә ифша едирди. Журналда дејилрди ки, әкәр дини әјинләрин ичрасы бәшәријјәтин ирәлијә доғру инкишафыны тә'мин етсә иди, ислам әләми бүкүнкү ачыначағлы вәзијјәтдә галмазды. Бу мүнәсибәтлә Ч. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч едилмиш «Јадикари-һәзрәт Ибраһим Хәлил» адлы мәгаләсиндә јазырди:

«Ејди-әһна»* алами исламда ән али вә ән тәнтәнәли ејдләрин биридир. Бу күн күреји-әрзин мүхтәлиф јерләриндә сакин олан мүсәлманлар гурбан кәсмәклә мөшгүлдүрлар. Бунула белә әләми ислама нәзәр единиз: вүс'әти бир мөзарстан, чамаат вәһши, дүшмән гәви, маариф јох, үмәра бинамус, тичарәт позғун, зијарәт пәжмүрдә»...⁴³

Ч. Мәммәдгулузадә һәмин фикри журналда дәрч едилмиш «Тәзә ил» адлы башга бир мәгаләсиндә дә давам етидрәрәк јазмышды:

⁴¹ Бах: «Современная жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, №2.

⁴² Бах: С. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, 1 чилд, сәһ. 379.

⁴³ Гурбан бајрамы.

⁴⁴ «Молла Нәсрәддин» журналы, 27 нојабр 1911-чи ил, № 42.

«Бош-бош аллаһы чағырмагла аллаһ ишләрини өтүрүб көјдән јерә пилләкән гојуб, ениб кәлиб сәнә көмәк еләмәз, лазымдыр чалышмағ... Бисимиллаһ демәк илә инсанлар тох олсалар, дәхи дүнјада ачығ олмаз».⁴⁴

Беләликлә, Ч. Мәммәдгулузадәнин јухарыда адлары чәкилән мәгаләләри ичтиман инкишафын идеалист шәрһинә гаршы чеврилмишди.

Буржуа идеолоғлары синифләр вә синфи мүбаризә, дәвләт вә ингилаб вә саир мәсәләләрдә идеализм мөвгејиндә дурур вә һәмин мәсәләләрин һәллини өзләринин синфи мәнәфәләринә үғүнлашдырмаға чәһд едирдиләр. Онлар биоложи ганунларла сосиоложи ганунлары гарышдырыр вә бунула да синфи антагонизми әифләтмәјә, өрт-басдыр етмәјә чалышырдылар. В. И. Ленин рус махисти Богдановун шәхсиндә ичтиман һәјәт һадисәләринә бу чүр гејри-елми вә мүртәче мөвгедән јанашманы өзүнүн «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә ифша етмишди. О, јазмышды: «Бәһран, ингилаб, синифләр мүбаризәси вә с. бу кими һадисәләрә... «биоложи-сосиоложи» дамғасы вурмагдан даһа асан бир шеј јохдур, ләкин бундан даһа сәмәрәсиз, даһа схоластик, даһа чансыз бир иш дә јохдур».⁴⁵

Буржуа идеолоғлары синифләр вә синфи мүбаризә, дәвләт вә ингилаб вә с. бу кими мәсәләләрдә В. И. Ленин тәрәфиндән ифша едилмиш биоложи-сосиоложи мөвгеји мүдафиә едирдиләр. Ә. М. Рүфәтов «Шәләлә» журналында «Тарих вә һәгигәт» адлы мәгаләсиндә синифләр вә синфи мүбаризә вә с. бу кими мәсәләләрдән бәһс едәрәк јазырди: «Инсанларны даима мүһит вә шәрәит илә ујушмалары саир һејванларда олдуғу кими, үзвјјәти дәкншмәси сурәтилә вүгүә кәлмәди... инсанлар кәндиләринә лазым олан шејләри тәбиғәтдән тәдарүк етмәклән исә, һәмчинсиндән јахында булан әифләр һесабына кечинмәји даһа голај билдиләр... әифләр сәјәсиндә гәһрәмән ролуну ојнајанлар мөвгеләрини даһа әмин булундурмағ үчүн јекдикәриндән фәрғли бир чох тәбәгәләр даһа тәшкил едиләр. Әсрләрчә мүддәт бу һуудулар ширкәти әифләри сојуб соғана чевирди. Бу андан етибарән синифләр арасындакы мүлк вә тәсәррүф говғасы

⁴⁴ «Молла Нәсрәддин» журналы, 6 январ 1912-чи ил, № 11.

⁴⁵ В. И. Ленин. Материализм вә емпириокритисизм, 1968, сәһ. 350.

мүнтөзөм һөкүмәтләрнин тәшкилине јол ачды... һөкүмәт-ләр мугавилә мәтичәсиндә мејдана кәлди».⁴⁶

Бурадан көрүндүјү кими, мүәллиф синифләрнин мәншә-јини күчлүләрнин күчсүзләр, күчлү тајфаларын зәиф тајфалары вар-јохдан чыхармасы илә бағлајарды. Дөвләтләрнин мәншәји вә маһијјәтини исә синфи мүбәһи-сәләри һәлл етмәк, синифләр арасындакы мүштәрәк мугавилә јаратмағ үчүн башлыча вәситә һесаб едирди.

Азәрбајжан болшевикләрни синифләр вә синфи мүбаризә, дөвләтнин мәншәји вә маһијјәти вә с. бу кими мәсәлә-ләрнин идеалист шәрһини ифша едир вә бу мәсәләләр бар-расиндә марксист мүддәалары мудафиә вә тәблиғ едир-диләр.

«Современнаја жизнь» журналы синифләрнин мәншәји барасиндәки идеалист шәрһә гаршы чыхарағ көстә-рирди ки, синифләрнин мәншәји ичтиман истеһсалын мүј-јән инкшиаф мәрһәләси илә—ичтиман эмәк бөлкүсүнүн инкшиафы вә истеһсал вәситәләри үзәриндә хүсуси мүл-кијјәтин мејдана чыхмасы илә әләғәдардыр.

Буржуа идеологларынын сахта мүлаһизәләрини ифша едән Азәрбајжан болшевикләрни буржуа чәмијјәтинин синфи гурулушуну вә пролетариатын синфи мүбаризәсини башлыча чәһәтләрнин марксизм мөвҗејиндән шәрһ едирдиләр. Онлар марксизм-ленинизмин белә бир мүд-дәасыны әсас көтүрүрдүләр ки, үмумијјәтлә истеһсал үсулу, үмумијјәтлә инсан чәмијјәти јохдур, тарихи инкши-шафын мүјјән пилләсиндә мөвчуд олан истеһсал үсулу, тарихи процесин мүјјән пилләсиндә мөвчуд олан инсан чәмијјәти вардыр. Бу вә ја дикәр бир истеһсал үсулуну доғурдугу синфи мүбаризә гануну үмумијјәтлә истеһсал үсулуна, үмумијјәтлә инсан чәмијјәтинә тәтбиғ едилә билмәз.

Болшевик мәтбуаты көстәрирди ки, мөвчуд истисмар-чы гурулуш бир-биринә гаршы дуран синифләрдән—әзән вә әзилән синифләрдән ибарәтдир. Бурада чәмијјә-тин чүзи варлығыны тәшкил едән вардылар кениш зәһ-мәткеш тәбғәләрини истисмар етмәк һесабына өз сәр-вәтләрини артырырлар. Бу мүнәсибәтлә «Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Мәнзил мәсәләси» адлы бир мәғаләдә мөвчуд ичтиман гурулушун бир-бири-нә зидд ики әкс гүтбә бөлүшдүјүндән бәһс едилрди: Мә-ғаләдә дејилрди:

⁴⁶ «Шәләлә» журналы, 22 феврал 1914-чү ил, № 7.

«Биз сәрвәтин әзәмәтли дәрәчәдә јығылдығы вә теһ-никанын сүр'әтлә тәрәғги етдији бир дөврдә јашајарық. Нәһајәт машын әсри башланды. Зәһн етмәк оларды ки, ин-санлар эмәк мәшәғгәтләриндән азад олмалы вә фираван олмаса да, һәр һалда аз-чох бабат шәраитдә јашамалы-дырлар. Јакин мүасир чәмијјәтин синфи гурулушу әһали күтләсини ишләмәјә, капиталист өлкәләринин бүтүн сәр-вәтләрини јашатмаға вә даим мәһрумијјәт вә еһтијач ичәрисиндә јашамаға мөчбур едәрәк, машыны истеһса-лын бүтүн не'мәтләрини, мүасир мәдәнијјәтин јаратды-ғы бүтүн раһатлығы сечмә ағалардан ибарәт бир овуч адамын ихтијарына вермишдир»⁴⁷.

Болшевикләр көстәрирдиләр ки, капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә чәмијјәт бир-биринә гаршы дуран ики бөјүк синиф—буржуазија вә пролетариата бөлүнүр. Пролетариат истеһсал вәситәләриндән мәһрум олдуғуна көрә өз иш гүввәсини капиталистләрә сатмағ мөчбурјиј-јәтиндә галан муздуу фәһләләр синфидир. Буржуазија исте-һсал вәситәләрини өз әлиндә топлајан вә бундан музду-лу әмәји истисмар етмәк үчүн истифадә едән синфидир. Буржуазија илә пролетариатын мәнәфеји бир-биринә әкс олдуғуна көрә дә бу ики синиф арасында һәмшишә мүбар-изә кедир.

«Современнаја жизнь» журналы К. Маркс вә Ф. Ен-келсин «Коммунист партијасынын манифести» вә К. Марксын «Капитал» әсәрләриндән капиталист истеһсал үсулунун истисмарчы маһијјәтини ачыб көстәрән вә бу исте-һсал үсулунун әсас зиддијјәтини, истеһсалын ичтиман характери илә мәнһисәмәнин капиталист формасы ара-сындакы зиддијјәти шәрһ едән иғтибаслар кәтири вә буунула да әмәклә капитал арасындакы кедән мүбаризә-нин башлыча чәһәтләри һағғында марксизм нәзәријјә-сини мудафиә вә тәблиғ едирди. «Современнаја жизнь» журналында К. Марксын иғтисад нәзәријјәсинә, фәһлә һәрәкатынын инкшиафында онун ролуна, дөјәр нәзәријјә-синә хүсуси гиймәт верилрди. Нәмин мәсәләдән бәһс олунаркән дејилрди:

«Маркс иғтисад тә'лимни елә бир тәмәлдир ки, мү-асир фәһлә һәрәкатынын бүтүн фәләсәфәси она әсасла-ныр. Бу тә'лимдә дөјәр нәзәријјәси башлыча јер тутур,

⁴⁷ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1912-чи ил, № 2.

бу нәзәријјәни «Капитал»ын мүүаллифи инкшаф етдириб елми сурәтдә асастандырмыш вә бунунла да ону тамамилә тәкзибедилмәз бир шәклә салмышдыр».⁴⁸

К. Марксын дәјәр нәзәријјәсиндән бәһс едилән «Елми сөһбәтләр» адлы мәғаләдә дејиллирди:

«Бу нәзәријјә (дәјәр нәзәријјәси—*h. h.*) вә бундан ирәли кәлән изафи дәјәр, изафи әмәк, зәрури вә изафи иш вахты вә с. һагындакы тәлим буржуа игтисади мунасибәтләринин бүтүн сиррләрини һејрәт едиләчәк бир ајдынлыгла ашкара чыхарыр. Бу нәзәријјә фәһлә синфинин капиталистләр синфи тәрәфиндән истисмар дәрәчәсини, мәһсулдар синиф олмағ етибарилә пролетариатын әһәмијјәтини, чәмијјәтин јухарыда дуран синифләринә нисбәтән пролетариатын игтисади вәзијјәтини вә н. а. көстәрир».⁴⁹

Даһа сонра пролетариатын өз тарихи вәзифәсини баша дүшмәкдә вә синфи мүбаризәнин мувәффегијјәтиндә К. Марксын изафи дәјәр нәзәријјәсинин әһәмијјәти мәғаләдә хүсуси оларағ көстәриллирди:

«Бу нәзәријјәни (дәјәр нәзәријјәсини—*h. h.*) вә бу нәзәријјәдән ирәли кәлән сон дәрәчә мүнһүм марксизм мүддәаларыны баша дүшмәк пролетариатын «өз бөјүк тарихи вәзифәсини јеринә јетирмәјә гадир олмасыны» өлчүлмәз дәрәчәдә асанлашдырыр, пролетариатын тарихи вәзифәси исә ондан ибарәтдир ки, чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсини мәһв етсин вә бунунла да бүтүн мәзлум бәшәријјәти азад етсин, чәмијјәтин бир һиссәсини дикәр һиссәсинин һәр нөв истисмар етмәсинә сон гојсун».⁵⁰

Һәмид Султанов, Солтанмәчид Әфәндијев, Дадаш Бунјадзадә вә башга көркәмли хадимләрин көмәјилә 1912-чи илдә Бақыда нәшр едилән «Бақы һәјаты» гәзәти дә синфи мүбаризәнин мәнбәјини чәмијјәтдә, ичтимай гурулушта, синифләрин мәнәфә ајрылығында ахтарырды. «Бақы һәјаты» гәзәтинин «Иран ингилабына даир» адлы мәғаләсиндә дејиллирди: «Һәр бир мәмләкәтин әһалиси игтисади—мааш вә қузараны чәһәтинчә нөв-нөв чәмијјәти—ичтимайјәләрә тәгсим олунурлар. Мәсәлән, мүлкәдар, әкинчи, фәһлә, саһибкар вә јахуд сәрмәјәдар... сәрмәјәдар истәјир фәһләни чоғ ишләтсин, аз мөвачиб версин, фәһлә исә, буна бәрәкс оларағ, аз ишләјиб чоғ

алмағ мәгсәдиндәдир. Мүлкәдар өз әкин јерини әкинчиләрә артығ гижмәтә ичәрәјә вермәк, һәм дә онлары һәмишә өзүнә мүтә едиб, үстләриндә ағалығ етмәк гәсиндәдир. Әкинчи исә... өзүнү мүлкәдарын төһмәт вә ријасәтиндән хилас етмәк, көләлик зәнчирин парчаламағ хәјәлнчәдәдир... бу синифләрин (сәрмәјәдарларла фәһләләрин вә мүлкәдарларла әкинчиләрин—*h. h.*) игтисади вәзијјәтләри бир-биринә зидд олдуғундан бунларын арасында даһми бир мүбаризә... һөкм фәрмадыр».⁵¹

Синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләри әтрафында олдуғу ки ми, дәвләтин мәншәји вә маһијјәти вә һәблә ингилаб мәсәләләриндә дә болшевик мәтбуаты буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризә апарырды. Болшевик мәтбуаты тарихи материализмин белә бир мүддәасыны тәблиғ вә мүдафиә едирди ки, дәвләтин мәншәји вә маһијјәти она анчағ синфи мүбаризә зәмининдән јанашдығда ајдын олар; чүнки истисмарчы чәмијјәтләрдә дәвләт синфи зиддијјәтләрин вә синфи мүбаризәнин барышмәзлыгы мәһсулу ки ми мейдана кәлир. О, чәмијјәтин антагонист синифләрә бөлүндүјү вахтдан бәри мөвчуд олмуш вә бүтүн истисмарчы чәмијјәтләрдә игтисади чәһәтчә гүдрәтли олан синфин әлиндә мәзлум синфи итәәтдә сахлајан бир аләт ролуну ојнамышдыр.

«Современнаја жизнь» журналы дәвләтин мәншәји вә маһијјәти мәсәләсинин идеалист шәрһини ифша едәрәк буржуа гурулушу шәрәитндә дәвләтин һаким синфин әлиндә халғ күтләләрини әсарәтдә сахламағ вә истисмар етмәк үчүн бир аләт олдуғуну ирәли сүрүрдү. Бу мунасибәтлә «Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Харичдә Мәј бајрамы» адлы мәғаләдә дејиллирди: «Мүасир дәвләтләр—истәр гејри-мәһдуд монархија, истәр конституцијалы дәвләтләр, истәрсә һатта республика дәвләтләри буржуазиянын әлиндә халғ күтләләрини зүлм вә әсарәт алтына алмағ әләтидир».⁵²

Һәмин дөврдә «Молла Нәсрәддин» журналы да өзүнүн «Суал-чаваб» адлы мәғаләсиндә «падшаһлығ чәлладлығ вә рәһимсизликдир»⁵³—дејә чыхыш едәрәк мөвчуд дәвләт гурулушунун истисмарчы маһијјәтинин ифша едирди.

⁵¹ «Бақы һәјаты» гәзәти, 11 ијул 1912-чи ил, № 2.

⁵² С. Шауијани. Сечилмиш әсарләри, I чилд, сәһ. 411.

⁵³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 14 март 1910-чу ил, № 3.

⁴⁸ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 2.

⁴⁹ Јенә орада, 22 апрел 1911-чи ил, № 3.

⁵⁰ Јенә орада.

Бу дөврдә буржуа идеологлары социализми хәялпәрәстлик адландырыр, зәһмәткеш әһали күтлөләринин өз азадлыглары уgrundакы мүбаризәсинә вә һабелә мүстәмләкә халгларынын милли азадлыг һәрәкәтына гаршы чыхырдылар. Буржуа идеологлары позитив-механики тәһимә әсасланан белә бир идеяны тәблиғ едирдиләр ки, чәмијјәт тәбиәтин бир һиссәси олдуғуна көрә, чәмијјәтин инкишаф ганунлары тәбиәтин инкишаф ганунлары илә «аһәнклик» тәшкил едир, куја чәмијјәт ганунлары тәбиәт ганунлары илә мүшәријәт едилди. Онлар дејирдиләр ки, тәбиәтләки фәләкәтләр, фыртыналар вә с. өзүнү инсан чәмијјәтиндәки фәләкәтләрдә, бәһранларда, изтирабларда, мүбаризәдә вә с. олдуғу кими әкс етдирир. Бу мүнәсибәтлә С. Ејнуллајевни «Игбал» гәзетиндә дәрч едилмиш «Дығдыгеји вүгаат муснәси вә Күрдүстан фа-чиәси» адлы мәғаләсиндә дејилдири: «Бәшәријјәт, тәбиәтин харичиндә бир үнсүри-мүстәғил декил, биләәкс тәбиәтин ичиндәки әчзаи-мөвчудатдан бир чүз олуб, мәнаумеји-каинатиң аһәнки... Үмуми һәрәкәти илә бир низамда һәрәкәт едир. Мәнзүмеји-каинат исә бүтүн һејәтилә күнәшин тәсиринә әсир олуб, тәвәллүд едәнаји нә гәдәр әһвали-һадисат вә тәбәддүлат вар исә... күнәшин тәсир илә вүчүдә кәлир. һејәти-каинат макинәсынын бир чүз'и олан күреји-әрз бүтүн күтләсилә күнәш тәсиринә табе олдуғу кими, онун үзәриндә јашајан чанлы үнсүрүн чүмләсиндән бир нөвү дә ки, «бәшәр» дејилмәклә мәлүмдур доғрудан-доғруја күреји-әрздә вүғуа кәләң тәһәввүлата ујғун оларақ һәрәкәт едир... бунун үчүн инсанын маддијјәт вә мә'нәвијјәти, һиссәјјаты вә әғлијјәти тәбиәт гүввәләри илә бағланмышдыр. Тәбиәтдә нә гәдәр һадисат вә тәбәддүлат вүғуа кәлсә инсандә да ваге олур»⁵⁴.

Мәғаләдә даһа сонра көстәрилирди ки, тәбиәтин ганунлары әбәди, дәјишилмәз вә тохунулмаздыр; буна көрә дә бу ганунларә гаршы чыхмағ хилгәтә—ана тәбиәтә гаршы чыхмағдыр ки, бу да бәшәријјәтә баһа баша кәлә биләр. Мүәллиф даһа сонра һәмнин мәғаләсиндә Русиядакы ингилаби һәрәкәтдан вә мексикалыларын өз азадлыглары уgrundакы мүбаризәсиндән бәһс едир вә көстәрирди ки, бу һәрәкәтлар өз маһијјәти е'тибарилә тәбиә-

тин, хилгәтин ганунларына гаршы чеврилмишдир вә буна көрә дә әбәс вә мә'насыз шејләрдир»⁵⁵.

Беләликлә, буржуа мәтбуаты мәһкум синифләри һәким синифләрә гаршы, мүстәмләкә халгларыны исә мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризәдән узаглашдырмағ хәтти јеридирди.

С. Ејнуллајев «Јени игбал» гәзетиндә дәрч етдириди «Гафгазда кооперасија ишләри» адлы мәғаләсиндә «социализм... гуру хәјал аләминдән чыхачағ шеј олмайдығындан бәшәријјәтә һәнүз бир шеј вермәмишдир»⁵⁶—дејә социализми хәялпәрәстлик адландырырды.

Мәғаләдә даһа сонра көстәрилирди ки, әкәр биз бир аңлыға социализми һәјәтә кечмиш бир шеј һесаб етсәк белә, јенә дә бәшәријјәт индики изтираблардан, бәһранлардан вә сәирәдән хиләс ола билмәјәчәкдир. 1915-чи илә дө буржуа мәтбуаты вахтилә «Иршад» гәзетиндә Әһмәд-бәј Ағәјевни «Социализм јохса насационализм» мөвзүсүндә ачдығы мүбаһисәни јенидән мејдана атымышды. Бу мүнәсибәтлә «Иглам» гәзетиндә дәрч едилмиш «Батил бир нәзәријјә» адлы бир мәғаләдә дејилдири: «Социализм бир мәсләк олмағ е'тибарилә өзүнүн мәсгәти-рә'си, маһаллә-тәвәллүдү олан мәмләкәтләрдә белә ләзим олан сәмәрәни вермәдијн һалда, онун нәшвү нүмәси вә тәрәғгисинә мүасид олмајан јерләрдә ондан бир сәмәрә көзләмәк, һеч илә иштиғал етмәк дејилми?... Биз мүсәлманлар һејәти-үмумијјә чаһид бир милләт олдуғумуздан, социалистик кими доланбадыкы бир јолч тәғйб етмәклә почат вә сәләмәт буламајыз... Бизи саһили-ничат вә сәләмәтә чыхарапачағ бир јол варса, о да мүтләғ насационализмдир»⁵⁷.

Беләликлә, буржуа мәтбуаты милләтчилији социализм илејаларына гаршы гојарағ милләтчилик мөвгејини мүдафиә едир вә мөвчүд ичтимаи-сијәси гурулушу олдуғу кими сахламағ мәсгәди күдүрдү. Болшевик мәтбуаты буржуа идеологларынын социализм һаггындакы сахта вә әксиниғилаби фикирләрини ифша едәрәк социализм ичтимаи инкшафын ганунаујғун вә зарури бир нәтичәси һесаб едирди. Бу мүнәсибәтлә «Современнаја жиэни» журналында дејилдири: «Маркс вә Енкелсин социализми... елмә, ичтимаи инкишафын объектив ганунларына

⁵⁵ «Игбал» гәзети, 28 март 1914-чү ил, № 612.

⁵⁶ «Јени игбал» гәзети, 6 нојабр 1913-чү ил, № 498.

⁵⁷ «Иглам» гәзети, 19 март 1915-чи ил, № 71.

⁵⁴ «Игбал» гәзети, 28 март 1914-чү ил, № 612.

эасланьр... онлар ичтимаи инкишаф ганунларыны кэшф етмиш вэ бунунла да капитализмин һөкмән ләғвини вэ социализмин гәләбәсини елми сурәтдә эасландырмышдыр»⁵⁸.

Мәгаләдә даһа сонра көстөрилди ки, социализм ичтимаи бир гурулуш олмаг етибарилә мөвчуд буржуа ичтисал усулунун ләғви вэ пролетариат диктатурасынын гәләбәси нәтижәсиндә мејдана кәлир; о ичтисал васитәләри үзәриндәки хүсуси мүлкүјјәти ингилаби јолла ләғв едиб, ону ичтимаи мүлкүјјәтә чевирир вэ бунунла инсанын инсан тәрәфиндән һәр чүр истисмарына һәмишәлик олараг сон гојур.

«Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Харичдә Мај бајрамы» адлы мәгаләдә ичтимаи зүлмүн арадан галдырылмасы үчүн мөвчуд дәвләт машыныны сындырмағын зәурилийиндән, пролетар ингилабы вэ пролетар диктатурасы уғрунда мүбаризәдән сөһбәт кедирди.

Мәгаләдә дејилди: «Бу бајрам—I Мај бајрамы пролетариатын бејнәлхалг һәмрәјлийи рәмзидир; о јени дүнјаны јаратмаға чәһд едәнләрнн бајрамыдыр. Јүз илдән артыг бир дөвр бундан әввәл буржуазија өз ингилаблары заманы «азадлыг», «бәрабәрлик» вэ «гардашлыг» шуарлары илә чыхыш едирди; анчаг о халға вәд етмиш сөзләрин јеринә ағыр капиталист кәләлији зәнчири верди. Буржуазија вахты кечмиш, кәһналмиш синфи һөкманлыгы башгасы илә—мүасир форма илә әвәз етмишдир. Һәр чүр синфи һөкманлығы мәнв едәчәк, өзүнү вэ һабелә бүтүн бәшәријјәти азадлығы чыхарачаг вэ һамы үчүн әсил, һәгиги ма'нада бәрабәрлик јарадачаг синиф пролетарнатдыр. Пролетариатын бајрамы—кәләчәјин, һәмрәјлийин вэ бүтүн халгларын, кениш әһали күтләләринин бајрамыдыр»⁵⁹.

Мәгаләдәки «јени дүнја», «һәр чүр синфи һөкманлығын мәнв едилмәси», «бүтүн бәшәријјәтин азад едилмәси» вэ с. бу кими ифадәләр социализм уғрундакы мүбаризәјә бир чағырыш иди.

Болшевик мәнбуаты зәһмәткеш күтләләри социализм уғрунда мүбаризәјә сәсләјирди. Бу мүнәсибәтлә 1914-чү илин үмуми тәтил күнләриндә Баки Комитәсинин бу-

рахдыгы бир вәрәгәдә дејилди: «Јолдашлар, бизим әсас тәләбләримизин тамамилә едәнилмәсинә гәдәр мүбаризә апармалысыныз. Бирләшмиш капиталын вә һөкүмәтин вәһши әсарәти һәддини ашмышдыр. Фәһлә синфинин мүтәшәккил гүввәсини капитала гаршы гојмаг лазымдыр. Бүтүн Русияны дамир зәнчирлә буховламыш чар һөкүмәтини девирмәк лазымдыр». Һәмин вәрәгәдә даһа сонра дејилди:

«Өз фәһлә тәшкилатларымызы гурун вә мөһкәмләдирин. Мүбаризә апардығымыз күнләрдә нөвбәти тәләбләримизлә бирликдә бизим бу үмуми, кәһнә шуарларымыз да гој гурурла курласын: «Рәдд олсун мүтләгүјјәт!». «Јашасын социализм!.. Јашасын демократик республика!»⁶⁰.

Беләликлә, болшевик мәнбуаты буржуа идеологларынын мөвчуд ичтимаи-сијаси гурулушу олдуғу кими сахламаға вэ ону әбәдиләшдирмәјә чәһд едән сахта вә әксингилаби фикирләрини рәдд едир вэ зәһмәткеш әһали күтләләрини истисмар дүнјасыны мәнв етмәк уғрунда мүбаризәјә чағырырды.

«Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Санајенин јүксәлиши вэ фәһлә һәрәкаты» адлы бир мәгаләдә мөвчуд ичтимаи гурулуша гаршы мүбаризәдә пролетар күтләләринин бирлији вэ онларын өз синфи тәшкилатларыны даһа јакшы тәшкил етмәси зәрурәти ирәли сүрүлүрдү. Мәгаләдә дејилди: «Бизим күчүмүз... бизим мүтәшәккиллијимиздәдир. Нә вахта гәдәр ки, фәһләләрин һәмкарлар тәшкилаты вэ башға тәшкилатлары дирчәлиб мөһкәмләнмәмишдир, биз һеч бир шејә бел бағлаја билмәрик. Капиталистин көзәл тәшкил олунмуш гүввәләринә гаршы мүбаризә лазым кәлир, буна көрә дә лағынын фәһлә күтләләринә архаланмагла мүвәфәгүјјәт үминдә олмаг күлүнчдүр. Доғрудур, фәһләләр капиталистләрдән гат-гат чохдурлар. Нә гәдәр ки, күтлә тәмәркүзләшмәмишдир вэ фәһләләр өз гүввәләрини һараја јөнәлтмәк вә нәјә бел бағламаг лазым кәлијини билмирләр,—күтлә һеч бир гүввә демәк дејилдир. Марксын һәлә 1864-чү илдә, «Интернационал» ачыларкән пролетариата вердији мәсләһәти јадда сахлајаг. О заман бәјүк мүәллиминиз демишти: «Пролетариатын мүвәфә-

⁵⁸ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 52.

⁵⁹ С. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 381.

⁶⁰ С. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 461.

фәгижәт газанмаг үчүн там имканы вардыр. О бир күтлә тәшкил едир. Лакин күтлә жалыз о заман һәгиги әһмијәтә маликдир ки, о ваһид тәшкилат кими фәалијәт кәстәрсин вә данн ирәлијә, мүәјјән мәгсәдә наил олмаға доғру чан атсын»⁶¹. Журнал даһа сонра фәһләләри өз синифи тәшкилатлары атрафында даһа сых бирләшмәјә вә онлары даһа да мөһкәмләндирмәјә чағырырды.

Бу дөврдә демократик мәтбуат да фәһләләрин ингилаби мүбаризәсини тәрәннүм едир вә онлары мөвчуд ичтиман-сијаси гурулуша гаршы мүбаризәјә сәсләјирди. Бу мүнәсибәтлә «Лејләк» журналында дәрч едилмиш «Сијаси дүгәтләр вә јахүд көдән давасы» адлы бир мәғаләдә дејилрди: «...Русија фәһләләри... һеј тә’тил, һеј ғышғырыг едирләр ки, бизим дә гарнымыз јесин, бизим дә һүгүгүмүз олсун... ингилабчылыг бунларын пешәсиндр; бунлар нә истајирләр?... һүгүгү... чәрәк!»⁶².

Мәғаләдә даһа сонра кәстәрилерди ки, һазырда дүнјанын һәр јериндә мөһкүм синифләр өз азадлыглары уғрунда һаким синифләрә гаршы, мүстәмләкә халглары исе өз истиглалижәтләри уғрунда мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризә апарырлар.

«Һәр кәсә мә’лумдур ки, инди јер үзүндә бир парча чәрәкән өтрү нә гәдәр ганлар төкүлүр, нә гәдәр өвләр јыхылыр вә нә гәдәр зирдәст милләтләрин шәрәф вә һиссијаты ајаг алтында галыб итир. Индистан Инкилтәрәдән истиглалижәт истајир, истиглалижәт нә демәк? Јә’ни адам өзү кејфи истајиди ки ишләр, јејәр, јашар, дүзәләр, галхар; даһа һеч кимсә демәз ки, оглан сән өз-башына дејилсән ки!»⁶³.

Мәғаләдә даһа сонра кәстәрилерди ки, мүстәмләкә өлкәләринин өз ишләрини истајиди кими гурмаға, едм вә мәдәнијәтини инкишаф етдирмәјә һүгүгү вардыр. «Бакы һәјаты» гәзетиндә дәрч едилмиш «Иран ингилабына даир» адлы мәғаләдә дә инкилис һаким даирәләринин Индистандакы мүстәмләкәчилик сијасәти тәнғид едилрди. Мәғаләдә дејилрди: «Әкәр үч јүз милјондан ибарәт олан Индистан әһли мәдәни олуб өз мәдәнијәт вә сәнәјесинә тәрәгги версәјди, торпаглар алтында кизләнән чаваһиратыны, мәдәнијәтини кәшф едиб, ондан лајигинчә бәһ-

рәмәнд олурдуса, даһа 25 милјон инкилисләрә әсир олуб, силлары зүлмү алтында әзилмәздиләр. Индистанда мәдәнијәт кәтиририк»—дејә инкилисләр көзә торпаг атырлармы? Һәгигәти кизләтмирләрми? Бунлар мәдәнијәтин биринчи дүшмәнләри дејилдирми?»⁶⁴.

Беләликлә, болшевик мәтбуатынын тә’сири илә демократик мәтбуат да мөһкүм синифләри һаким синифләрә гаршы, мүстәмләкә халгларыны исе мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризәјә сәсләјирди.

«Зәнбур» журналында дәрч едилмиш «Түлкү баласы» адлы бир фелјетонда франсыз һаким даирәләринин Әлчәзаирдәки мүстәмләкәчилик сијасәти ифша едилрди.

Мәғаләдә дејилрди: «Дејирләр ки, Јевропалылар һәмишә тәрәггијә, инсанијәтә бөјүк тәрәфдардырлар, бизим бу фикрә һеч бир сөзүмүз јохдур... мәсәлән кәтүрәк фирәнкләри. Бичарә фирәнкләр Мәғриб әрәбләрини итсан етмәјә нә зәһмәт, әзијәтләр чәкдиләр... Фирәнк мүһәндисләри нәгшсиз тиклимиш мәсчидләрин әкрн-үјрүсүнү ахырда топлан (топла—*h. h.*) дүзәлтдиләр, олду дүлдүз. Адамларын бир парасы узун ајаг (тахтадан дүзәлдилмиш ајаг —*h. h.*) үстә долапырдылар, һәрәсинин ғычыша бир күләлә вурдулар һамысы өтурсунлар јерә»⁶⁵.

Бурадан көрүндүјү кими, демократик мәтбуатда империалист даирәләрин мүстәмләкәчилик сијасәтләри ифша едилрди.

Мә’лум олдуғу кими, 1912—1913-чү илләрдә дүнја мүһарибәси тәһлүкәси кетдикчә кенишләнрди. Империалист дөвләтләр бир-бирилә кизлин данышыглар апарыр вә сүр’әтлә силаһланырдылар. Бу заман буржуа социологлары социал-дарвинизм вә малтусчулуг идејаларыны јајыр вә бунула да мүстәмләкә зүлмүнә, дөвләтләр арасындакы империалист мүһарибәсинә бәрәат газандырмаға чалышырдылар. Мәсәлән, С. Ејнуллајев «Иғбал» гәзетиндә дәрч етдирдији «Мәрәкешдә гүјәм» адлы мәғаләсиндә «...бәшәријәтин артмасына нисбәтән торпаг артмајыб, кетдикчә сыхылыр. Бунә көрә дә милләтләр бир-бири үзәринә һүчүм едиб, мүһарибә ачмаға, онун

⁶¹ «Современная жизнь» журналы, апрел 1912-чи ил, № 2.

⁶² «Лејләк» журналы, 12 мај 1914-чү ил, № 6.

⁶³ Јенә орада.

⁶⁴ «Бакы һәјаты» гәзети, 11 июл 1912-чи ил, № 2.

⁶⁵ «Зәнбур» журналы, 20 март 1910-чү ил, № 14.

торпағыны алмаға вә кәндисинә истила вә истимлак ет-
мәјә мәчбур олур»⁶⁶—дејә малтусчулуғ идејаларыны ја-
ырды.

Беләликлә, буржуа идеологлары мүстәмләкә зүлмү-
нү, гәрәтчи мұһарибәләр едилмәсини һағлы кәстәрмәк
мәғсәдилә малтусчулуғ идејаларындан истифадә едир-
диләр.

В. И. Ленин буржуа сосиологларынын бу чүр сахта
мүлаһизәләрини ифша едәрәк јазырды: «Буржуа мәд-
даһы, тәбиндир ки, әкинчилијин керидә ғалмасынын ич-
тиман вә тарихи сәбәбләрини еттинасыз бурахмаға чалы-
шарағ, тәғсири «тәбиәт гүввәләринин мұһафизәкарлығы
үзәринә вә мүнбитлијин азалмасы гануну» үзәринә јы-
хыр. Бу бәднам ганунда мәддаһлығ вә күтлүкдән башта
бир шеј јохдур»⁶⁷.

Буржуа малтусчулуғ нәзәријәсинә, хүсусилә торпа-
ғын мүнбитлијини азалмасы мәсәләсинин тәғидинә
Азәрбајҗан болшевикләри хүсуси диггәт верирдиләр. Бу
нәттеји-нәзәриндән о заман С. М. Әфәндијевин «Бақы
һәјәти» адлы гәзетиндә дәрч едилән «Бизә нә ләзим-
дур?» адлы мәғаләси хүсусилә марағлыдыр. О, һәмнин
мәғаләсиндә торпағын агротехники ғаддада бечәрилмәси-
ни вә кәнд тәсәррүфәти аләтләринин тәкмилләшдирил-
мәсини торпағын мәһсулдарлығынын артмасы үчүн зә-
рури шәрт һесаб едирди.

Мәғаләдә дејилirdи: «...тәәччүб дејил ки, әкинчи, ары-
чы вә малдарларымызын әлиндә олан аләти мәһсулат
һәмнин адәм дөврүнүн нуһ аләминдән галан аләтләрдир...
Тәбиндир ки, бу үсүл илә едилән зираәт бир о гәдәр мә-
дахил верә билмәз ки, бичарә әкинчиләрин мааш күзә-
ранына кифәјәт етсин... бичарә әкинчиләр бөјүк бир фә-
лакәтлә күзәрән сүрүрләр... Бизим торпағымыз вә јерлә-
римиз елм өзүлү илә ишләдиләрсә, мәдахил бирә оң арт-
маға шәкк јохдур. Бу тәкамүл вә тәрәғгијә наһ олмағ
мәһал вә һәтта һәр кәнддә елми зираәтә вә һәмчинин
кәндләрдә үч ајлығ курслар тәшкил етмәклә олар ки,
әкинчиләр вә тәчрүбәли (агрономлар) әлинин алтында
бир гәдәр зираәт елминдән мәлүмат алсынлар...»⁶⁸.

Әввәлләрдә олдугу кими, бу илләрдә дә болшевик

партијасы дүңја мұһарибәси тәһлүкәсинин ғаршысынә
алмағ үчүн бејнәхалғ фәһлә һәрәкәтинин, хүсусилә
сосиалист тәшкилатларынын апардығы мұбаризәнин өн
сыраларында кедирди. Болшевик тәшкилаты сүһсәвәр
халғлары сајығ олмаға, мұһарибә ғызышдырычыларын
һијләләрини гәтијјәтлә дәф етмәјә чағырды. «Наша
жизн» гәзети империалист дөвләтләр арасындакы сילה-
лы тоғгушмаларын вә сојғунчу мұһарибәләрин сәбәбини
империалистләрин јени хаммал мәнбәләри вә јени-јени
базарлар әлдә етмәк кими мүртәчә мәғсәд күдмәләриндә
көрүрдү. С. Шаумјанын «Наша жизнь» гәзетиндә дәрч
едилмиш «Тарихи 25 иллик» адлы мәғаләсиндә дејилirdи:
«Буржуа чәмијјәтиндә синфи зиддијјәтләр кәскинлә-
шир. Јени базарлар ардынча гачмағ дөвләтләрин сילה-
лы тоғгушмасына апарыб чыхарыр. һаким синифләр исә
халғ күтләләри һесабына она бу гурбанлары верирләр.»⁶⁹

«Молла Нәсрәддин» журналы империалист дөвләтлә-
ри арасындакы сојғунчу мұһарибәләрин сәбәбини һәмнин
дөвләтләрин гәрәтчилик мејлләриндә ахтарырды.
Ҷ. Мәммәдгулузадәнин журналын «Ад» адлы фелјето-
нунда 1911-чи илдә италјанларын Траблисә һүчуму мұ-
насибәти илә дејилirdи: «Сән чалыш адын бәднам ол-
масын, јохса әмәлин өтүб кечәр.

Мәсәл кәтүрәк, Османлы Траблисдә вурushima вахты
иттифағән бир хачпәрәст өврәтинин, ја ушағынын гәтли-
нә баис оландә Авропа гәзетләри сәс-сәсә вериб чығы-
рышырдылар; «Ај вәһши мүсәлманлар, ај ган төкән
шәргиләр... Амма инди италјанлар... о гәдәр вәһшилик,
о гәдәр јыртычылығ кестәрирләр ки, инсан аз галыб
ијрәнсин. Пәс ахыр бунлар дејирләр, биз тәрбијәли мил-
ләтик, биз мәдәнијик, биз италјанығ.

Бәс бу гәдәр намәрдлик, бу гәдәр күнаһсыз әрәб әһа-
лиснин ганыны сормағ һара, авропалылығ һара? А гу-
румсағ бәс бу нә ишдир?»⁷⁰.

Бу дөврдә бүтүн өлкәдә олдугу кими, Азәрбајҗанда
да милли мәсәләнин гојулушу сијаси партијалар, милли
тәшкилатлар вә чәрәјанлар арасында кедән мұбаризәдә
башлыча јер тутан мәсәләләрдән бири иди.

ХІХ әсрин ахырлары вә ХХ әсрин әввәләриндә Ру-
сијада капитализм сүр'әтлә инкишаф едирди. Бу инки-

⁶⁶ «Иғбал» гәзети, 12 март 1912, № 28.

⁶⁷ В. И. Ленин, Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 79.

⁶⁸ «Бақы һәјәти» гәзети, 3 август 1912-чи ил, № 2.

⁶⁹ «Наша жизнь» гәзети, 3 мај 1914-чү ил, № 3.

⁷⁰ «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 октябр 1911-чи ил, № 37.

шаф вә онун дахили зиддијјәтләри илә јанашы, фәһлә һәрәкаты күндән-күнә кенишләнирди. Ичтиман-сијаси һәјәтдә баш вермиш јени шәраитин тәсири алтында һатта ән керидә галмыш мәзлум халглар белә сијаси һәјәтә гошулмаға башлајырдылар. Бу заман милли буржуа партијалары чәсарәтсиз шәкилдә дә олса «өз» милли буржуазиясы үчүн мүјәјән азаддыглар, о чүмләдән милли мәдәни мухтаријјәт тәләб едирдиләр. Милли буржуазия рус буржуазиясы илә бәрәбәр һүгүг әлдә етмәк. «өз» милли фәһлә вә кәндлиләрини сәрбәст истисмар етмәк һүгүгү уғрунда мүбаризә апарырды. Лакин милли буржуазия азадлыг һәрәкатынын күчләндији шәраитдә фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби мүбаризәсиндән даһа чоғ горхурду. Она көрә дә милли буржуазия ингилаби мүбаризәјә гаршы чаризмлә бирләшәр вә онун һәм дахили вә һәм дә харичи сијасәтини мүдафиә едирди. Она көрә дә милли буржуа партијалары һәмин синфини мәнәфеји наминә «милли мәдәни мухтаријјәт» тәләбини ирәли сүрүрдүләр. Бу тәләбин әмәли мәнәсы олур ки, чоғмилләтли дәвләтдә јашајан һәр бир милләт һәмин дәвләт дахилиндә мухтар групп тәшкил едир. һәр бир милләтнин үзләри онларын јашадыглары әразидән асылы олмајарағ үмуми милли сијаһыја јазылырлар. Бу чүр сијаһылар әсасында мүвафиг органлар—милли шуралар сечилир ки, бунар да һәмин милләтин дил вә мәдәнијјәт ишләри илә мәшғул олуб, бу саһадә мүстәғиллик әлдә едирдиләр. Бу програм дил вә мәктәб ишләринин идарәчилијини өз әлине алмагла кифајәтләнир вә мәзлум халгларын һәм рус буржуазиясы тәрәфиндән вә һәм дә јерли буржуа-мүлкадар даирәләри тәрәфиндән истисмар едилмәјәчәјинә һеч бир зәманәт вермирди.

Мәсәлә ондадыр ки, капитализм нәнки милләтләрин, милли сәдләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. О һәм дә өз инкишафынын јүксәк мәрһөләсиндә милли сәдләрин дағылмасына, милләтләрин сәпәләнмәсинә сәбәб олур.

В. И. Ленин јазырды: «Инкишаф едән капитализм дөврүндә милли мәсәләдә ики тарихи мејл олур. Биринчиси: милли һәјәтын вә милли һәрәкатын ојанмасы, һәр чүр милли зүмә гаршы мүбаризә, дәвләтләрин јаранмасыдыр. Икинчиси: милләтләр арасында һәр чүр әлағәләрин инкишафы вә чоғалмасы, милли сәдләрин дағылмасы, капиталын, үмумијјәтлә итгисади һәјәтын, сијасәтин, елмин вә и. а. бејнәлмилләл бирлијини јарадылмасыдыр.

Һәр ики мејл капитализмин бүтүн дүнијаға мәхсус ганунудур. Биринчи мејл онун инкишафынын әввәлләриндә үстүлүк тәшкил едир, икинчи мејл јетишмиш олан вә социализм чәмијјәтинә чеврилмәјә доғру кедән капитализм көстәрир»⁷¹.

Буржуа гурулушу зәмининдә адамлар иш тапмағ, даһа јүксәк әмәк һаггы әлдә етмәк вә с. бу кими сәбәбләр үзүндән бир рајондан башға рајона, бир дәвләтдән башға дәвләтә көчүр, өз милли мүнһити илә әлағәни кәсир, башға милләтләрин хусусијјәтләрини көтүрүр вә ассимилјасија олунурдулар.

Милли-мәдәни мухтаријјәт шүарынын тәрәфдарлары тәклиф едирдиләр ки, һәр бир вәтәндашын бу вә ја ди-кәр миллијјәтә олан мәнәсубијјәти ганунверичилик јолу илә тәсбит олунсун вә адамлар онларын һарада јашама-ларыннан асылы олмајарағ өзләринин «парламентләри» вә башға идарә органлары олан милли иттифаглар һа-лында тәшкил олунсунлар. Белә шәраитдә һәр бир вә-тәндаш һара кедирсә, о өз милли иттифагыны тапачағ вә онун һәјәтында иштирак едәчәкдир. Онларын фик-ринчә, бу һал милли сәдләрин дағылмасы процесинин гаршысыны алмалы вә мүвафиг милли иттифагларын гапалы вә дәјишмәз галмасыны тә'мин етмәли имиш.

В. И. Ленин јазырды:

«Милли-мәдәни» мухтаријјәтин идеја әсасы вә мәзму-ну «әдаләтлә» мөһдудлашдырылан мүјәјән чәрчивә да-хилиндә милләтчилији мөһкәмләтмәкдән, милләтчилик «тәшкил етмәкдән», хусуси дәвләт идарәси васитәсилә бүтүн милләтләри бир-бириндән мөһкәм вә гәти сурәтдә ајырмагдан ибарәтдир. Бу фикир башдан-баша буржуа фикридир вә башдан-баша сахтадыр. Пролетарнат мил-ләтчилијин һәр һансы бир шәкилдә мөһкәмләндирилмә-синә јардым көстәрә билмәз. О, әксинә милли фәргләрин силинмәсинә, милли сәдләрин арадан галхмасына көмәк едән һәр шејә, милләтләр арасындакы әлағәләри кетди-кә даһа чоғ сыхлашдыран һәр шејә, милләтләрин бир-ләшмәсинә сәбәб олан һәр шејә јардым едир. Башға чүр һәрәкәт етмәк мүртәчә милләтчи мешшанлыг тәрәфинә кечмәк демәкдир»⁷².

⁷¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 12.

⁷² Јенә орада, сәһ. 20—21.

Беләликлә, милли-мәдәни мухтаријјәт тәләби фәһлә-
ләрин бејнәлмилләл бирлијини парчаламаг вә ояларын
һәмрәј мұбаризәсини поэмаг мәгсәди күдүр. Хырда бур-
жуа вә милләтчи партија вә тәшкилатлар белә сахта
мүлаһизәләр тәблиғ едирдиләр ки, куја мәзлум халглар-
нын дүнякәөрүшүнүн инкишафы үчүн мөвчуд ичтимаи
сијаси гурулушу јыхмаг дејил, милли-мәдәни мухтариј-
јәт әдлә етмәк лазымдыр.

Бу тәләбин ирәли сүрүлмәси вә мұдафиә олунамасын-
да 1911-чи илин ахырларында Азәрбајчанда тәшкил
олунмуш милләтчи «мұсават» партијасынын башлыча ро-
лу олмушду. Азәрбајчан мүлкәдарлары вә буржуазия-
сынын мәнәфәјини мұдафиә едән бу партијанын мәрәми
«Милли-мәдәни мухтаријјәт» тәләби илә јанашы, панис-
ламизм вә пантүркизм мөвгәјини дә мұдафиә вә тәблиғ
етмәк иди. «Мұсават» партијасынын јарадылмасы мұна-
сибәтилә елан едилән «Манифест» дә дејилирди ки, бу
партијанын мәгсәди дағының мүсәлман гүввәләрини бир-
ләшдириб, ояларын инсанлыг вә милли һүгуғларыны мұ-
дафиә етмәкдир⁷³.

Буржуа-мүлкәдар мәфкурәсини тәмсил едән мұсават-
чы идеолоғлар белә һесаб едирдиләр ки, ваһид мүсәлман
дөвләти идејасыны—панисламизм вә пантүркизми бир-
дән-бирә һәјата кечирмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә
дә оялар әввәлчә «милли-мәдәни мухтаријјәт» тәләби-
нә—империја дахилиндәки сеператизмә тәрәфдар иди-
лар. Оялар белә һесаб едирдиләр ки, «милли-мәдәни
мухтаријјәт»—империја дахилиндәки сеператизм ваһид
мүсәлман дөвләти идејасыны һәјата кечирмәји асанлаш-
дыра биләр.

Һәмин дөврдә милләтчи партијаларын нүмәјәндәләри
милләтчилик мәгсәдләрини «милли-мәдәнијјәт» шүары
илә пәрдәләмәјә чәһд едирдиләр. Чүнки «милли мәдәниј-
јәт» шүары «милли-мәдәни мухтаријјәт» програмыны нә-
зәри чәһәтчә әсасландыран сахта бир мүлаһизә иди.

В. И. Ленин јазырды:

«Милли мәдәнијјәт» шүары мәсәләси буржуа тәбли-
ғатынын әксинә оларағ, јалныз милли мәсәләдә бүтүн
тәблиғат вә тәшвиғатымызын идеја мәзмунуну тәшкил

⁷³ Чүмләләр М. Д. Нүсәјюну «Тюркская партия федералистов»
«Мұсават» в прошлом и настоящем» (Тифлис, 1917, сәһ. 17) адлы
китабындан иғтибас едилмишдир.

етдијинә көрә дејил, һабелә милли-мәдәни мухтаријјәт
програмы кими бүтөв бир бәднам програм да һәмин шү-
ар әсасында гурулдуғуна көрә, бу шүар мәсәләсинин
марксистләр үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр⁷⁴.

Азәрбајчанда «милли мәдәнијјәт» шүарынын тәбли-
ғиндә «мұсават» партијасынын идеолоғу М. Ә. Рәсулза-
дәнин хүсуси ролу олмушду. М. Ә. Рәсулзадәнин «Дир-
лик» журналында дәрч едилмиш «Милли дирилик» адлы
силсилә мәғаләләриндән бириндә дејилирди:

«Милли мәдәнијјәт вә јахуд милләт, дин бирлији, адәт
вә әхлаг бирлији, ән-әнәти тарихијјә вә нәһәјәт етигады
динијјә бирликләринин мәчмусундан мүтәшәккил бир
мәһсулду»⁷⁵.

Милләтә верилән белә гејри-елми тәриғ буржуа мил-
ләтчилијини нәзәри чәһәтдән әсасландырмаг мәгсәдини
күдүрдү. Бурада «милли бирлик» наминә «милли мәдә-
нијјәт» аялајышы илә «милләт» аялајышы ејниләшдири-
лир, милләтин әрази бирлији, иғтисади әлағә бирлији ки-
ми әлағәләри рәдд едилир вә дин милләтин әсас әлә-
мәтләриндән бири кими ирәли сүрүлдү.

Марксизм-ленинизм ејрәдир ки, буржуа чәмијјәтинин
мәдәнијјәти зиддијјәтли маһијјәт дашыыр. Бурада әзән
синфин һаким шәкилдә олан буржуа мәдәнијјәти әзилән
синфин үнсүрләр шәклиндә олан демократик мәдәнијјәти
илә үзләшир. Һәм дә синфи мұбаризә инкишаф етдикчә
һәр ики мәдәнијјәт арасында мұбаризә даһа да инкишаф
едир. Буна көрә дә буржуа чәмијјәтиндә ваһид бир мә-
дәнијјәт ола билмәз.

В. И. Ленин көстәрирди ки, буржуа чәмијјәтиндә мил-
ли мәдәнијјәтин инкишафына ваһид бир просеә кими
бахмаг олмаз. «Һәр бир милли мәдәнијјәтдә, инкишаф
етмәмиш олса да, демократик вә сосналист мәдәнијјәт
үнсүрләри вардыр, чүнки һәр бир милләтдә зәһмәткеш
вә истисмар олуан күтлә вардыр вә онун һәјәт шәранти
лабүд сурәтдә демократик вә сосналист мәфкурә доғу-
рур. Лакин һәр милләтдә һабелә буржуа... мәдәнијјәти
вардыр. Һәм дә јалныз «үнсүрләр» шәклиндә дејил,
һаким мәдәнијјәт шәклиндәдир. Буна көрә дә үмумиј-

⁷⁴ В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд. сәһ. 18.

⁷⁵ «Дирлик» журналы, 4 ноябр 1914-чү ил. № 4.

жетлө «милли мәдәнијәт» мүлкәдарларына, кешиләрин, буржуазияның мәдәнијәти демәкдир»⁷⁶.

В. И. Ленин көстәрирди ки, пролетариатын шүары үмумијәтлө «милли мәдәнијәт» дејил, демократизмин вә үмумдүңја фәһлә һәрәкатының бејнәлмиләл мәдәнијәтидир.

В. И. Ленин јазырды: «Демократизмин вә үмумдүңја фәһлә һәрәкатының бејнәлмиләл мәдәнијәти» шүарыны прәли сүрәркән биз һәр бир милли мәдәнијәтдән онун јалныз демократик вә социалист үнсүрларини көтүрүрүк, бунлары јалныз вә шүбһәсиз, һәр бир милләтин буржуа мәдәнијәтинә гаршы, буржуа милләтчилијинә гаршы көтүрүрүк»⁷⁷.

М. Ә. Рәсулзадәнин «милли мәдәнијәт» һаггындакы фикринә В. И. Ленинни јухарыдакы мүддәасы нөгтејинәзәрипдән јанашдыгда ајдын олур ки, о, буржуа-мүлкәдар гурулушун мүдафиә едиб, либерал буржуа милләтчилији мөвгејиндән чыхыш едирди.

Милләтчилијин сон дәрәчә шиддәтләндији бир дөврдә милли мәсәләјә даир болшевик програмыны рәһбәр тутараг һәр чүр шовинист вә милләтчи төмајүлләрә гәти зәрбә ендирмәк ингилабчы социал-демократларын башлыча вәзифәләриндән бири иди.

В. И. Ленин јазырды:

«Вәзијәтин белә олмасы Русија пролетариаты гаршысында ики чүр вә ја даһа доғрусу ики тәрәфли вәзифә гојур ки, бу да: һәр чүр милләтчилијә гаршы вә биринчи нөвбәдә великорус милләтчилијинә гаршы мүбаризә апармагдан, үмумијәтлө бүтүн милләтләрин нәинки там һүгүг бәрәбәрлијини, һәтта дөвләт гурулушу чәһәтдән дә һүгүг бәрәбәрлијини, ја'ни милләтләрин өз мүгәддәрәтәни тә'јин етмәси, ајрылмасы һүгүгуну гәбул етмәкдән ибарәтдир; бунунла јанашы олараг вә мәнз бүтүн милләтләрин һәр чүр милләтчилијинә гаршы мүвәффегијәтлө мүбаризә апармасы үчүн исә, пролетар мүбаризәсини вә пролетар тәшкиләтларының бирлијини буржуазияның милли төкләмә сә'јләринә бахмајараг онларын бејнәлмиләл шәкилдә ән сых бир сурәтдә бирләшмәсини мүдафиә етмәкдән ибарәтдир»⁷⁸.

В. И. Ленин һәмин дөврдә јаздыгы «Милли мәсәләјә даир тезисләр», «Милли мәсәләјә даир тәңгиди гејдләр», «Милләтләрин өз мүгәддәрәтәни тә'јин етмәси һүгүгу һаггында», «Фәһлә синфи вә милли мәсәлә» вә с. бу ки-ми әсәрләриндә болшевик партијасының милли мәсәләјә даир марксист мәрәнамәсини ишләјиб һазырламышды.

Болшевикләр партијасы һәр чүр милли зүлмә гаршы мүбаризә едәрәк милләтләрин өз мүгәддәрәтәни тә'јин етмәси һүгүгуну мүдафиә едирдиләр. Онлар сүбүт едирдиләр ки, милләтләрин өз мүгәддәрәтәни тә'јин етмәк һүгүгу јалныз ингилаби мүбаризә јолу илә әлдә едилә биләр. Она көрә дө болшевикләр мөвчүд гурулуша гаршы мүбаризәдә бүтүн халглары бирләшдирмәк хәтти јеридирдиләр. Милли-мәдәни мухтаријәт шүарының әксинә олараг В. И. Ленин ваһид чоқмилләтли дөвләт чәрчивәсиндә галмаг шәртилә милләтләр үчүн вилајәт мухтаријәти идејасыны прәли сүрүрдү. Һәмин дөврдә бу идејаның һәјата кечмәси Русијаның учгарлары үчүн, о чүмләдән Гафгаз халглары үчүн милли мәсәләнин дүзкүн вә елми һәлли демәк иди.

1913-чү илдә кечирилән Краков вә Паронинно мушавирәләриндә милли мәсәләнин мүзакирәси хүсуси јер тутурду. Краков мушавирәси милли мәсәләни кениш мүзакирә едәрәк Русијаның бүтүн милләтләриндән олан фәһләләрини «...иртичаның гаты милләтчилијини ән гәти сурәтдә дәф етмәјә, зәһмәткеш күтләләри ичәрисиндә милләтчилик рунунун һәр чүр тәзәһүрләри илә мүбаризә апармаға»⁷⁹ чағырды.

Бу дөврдә милли мәсәлә илә партијаның диқәр хадимләри дә мәшғул олурду. В. И. Ленин милли мәсәлә бәрәсиндә С. К. Шаумјанла шәхсән мәктублашыр вә онун мәғаләләри илә маргаланырды. О, 1913-чү ил августун 24-дә С. К. Шаумјанла јаздыгы мәктубунда Гафгазда милли мәсәлә һаггында материалларын она көндөрилмәсини хәһиш едирди.

«Гафгазда милли мәсәлә һаггында һөкмән даһа чоқ материал көндөрүн (бир һалдакы, Сиз, тә ә с с ү ф о л с у н өзүңүз јаза билмирсиниз) вә К о с т р о в у н мәғаләсини, һабелә онун китабчаларыны, нүмәјндәләрин рус дилинә тәрчүмә олунмуш (үмид едирәм, буну тап-

⁷⁶ В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 8—9.

⁷⁷ Јенә орада.

⁷⁸ Јенә орада, сәһ.469—470.

⁷⁹ Сов.ИКП гурултајлары, конференслары вә МК пленумларының гәтнамә вә гәрарлары, Баки, 1954, сәһ. 324, 1 һиссә.

шырмаға адам тапарсыңыз) мә'рузэләрини, һабелә Гафгаздакы милләтләрин статистикасыны вә Гафгазда, Иранда, Түркијә вә Русияда милләтләрин мүнәсбәти һаггында материал көндәрин, бир сөзлә нә вәрса вә нә топлаја биләрсиниз, һамысыны көндәрин. Һәмчинин Гафгазда милли мәсәлә һаггында мөгаләләр јаза биләчәк Гафгазлы јолдашлар ахтарыб та п м а ғы да унутмајын»⁸⁰.

В. И. Ленин 1913-чү ил декабрын 6-да С. К. Шаумјана көндәрдиги башга бир мәктубунда јазырды ки, Гафгазда «...милли мәсәләјә даир күтләви бир китабча чох вачибдир»⁸¹.

Азәрбајҗан болшевикләри милли мәсәләјә даир Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутараг милләтчи партијаларын милли-сијаси програмларыны, хусусилә онларын «милли-мәдәни мухтаријјәт шүарыны ифша едирдиләр.

Көркәмли марксист С. К. Шаумјан 1913—1914-чү илләрдә «Милли-мәдәни мухтаријјәт һаггында» хусуси бир мөгалә јазды. О, һәмнин мөгаләсәдә милли-мәдәни мухтаријјәт шүарынын мүртәчә маһијјәтини ачыб-көстәрәрәк, ону ифша едирди.

Һәмнин дөврдә милләтчилик идејаларынын ифша едилмәсиндә көркәмли хадим Нәриман Нәримановун да бөјүк ролу олмушдур. Бу мүнәсбәтлә онун бу дөврдә сәнәләшдирилмиш «Баһадыр вә Соһа» әсәринин әһәмијјәтини хусуси олараг гејд етмәк ләзимдир. О, һәмнин әсәриндә зәһмәткешләр арасында милли ајрылыг салан дини «учурум дәрәләр» адландырыр вә Баһадырын дили илә дејирди: «Нечә ола биләр ки, бизи «учурум дәрә» ајыра? Әчәба бу «учурум дәрәләр» биз инсанлар дүзәлдиб дә онлары мәнв етмәк бизим ихтијарымызда декилми?... Нә үчүн мән мүсәлман, сиз христиан, гејриси јәһуди вә ја бүтпәрәст аллансынар? Нә үчүн инсанлар сонралар дүзәлмиш дүрлү-дүрлү ганунлара ситәјиш етсинләр. Мән... там вүчудумла бу гануну мәнв етмәјә чалышырам»⁸².

Бу дөврдә Азәрбајҗан болшевикләри фәһлә һәрәка-

тынын инкишафыны тә'мин етмәк үчүн зәһмәткешләрин бејнәлмиләл тәрбијәсинә хусуси әһәмијјәт верирдиләр. Онлар буржуа идеологларынын милләтчилик принципләринә әсасланан сахта мүлаһизәләрини ифша едир вә бүтүн милләтләрдән олан фәһләләрин синфи мүбаризәсини ваһид бир ахын һалында капитал дунјасына гаршы мүбаризәјә јөнәлтмәјә чалышырдылар. Болшевик партијасынын милли мәсәләјә даир програмы илә силәһланан Азәрбајҗанын ингиләбчы социал-демократлары буржуа милләтчиләринә, мүсаватлара, дашнаклара вә башга милләтчи партија вә тәшкилатлара гаршы мүбаризәдә күтләләри пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк үчүн бүтүн вәситәләрдән бачарыгла истифадә едир вә бу сәһәдә бөјүк тәблиғат вә тәшкилатчылыг иши апарырдылар.

В. И. Ленин зәһмәткеш әһали күтләләрини пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк үғрунда Азәрбајҗан вә бүтүн Гафгаз болшевик тәшкилатларынын фәалијјәтини һәмшиә нүмунә көстәрирди.

В. И. Ленин 1913-чү илдә јазырды:

«Бизим Гафгазда да күрчү—ермән—татар (азәрбајҗанлы—*h. h.*) + рус социал-демократлары вә һинд С. Д. тәшкилатында он илдән артыг бирликдә ишләмишдир. Бу гуру бир сөз дејил, милли мәсәләнин пролетар усулу илә һәллидир. Јекәнә һәллидир»⁸³.

В. И. Ленинин Гафгаз болшевик тәшкилатынын милли мәсәлә илә алағадар фәалијјәтинә вердији јүксәк гүјмәтдән руһланан Азәрбајҗан болшевикләри һәр чүр милләтчи тәшкилат вә чәрәјанлары, онларын пролетар бејнәлмиләлчилијинә зидд мөвгеләрини ифша едир, үмуми дүшмәнә гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апармаг үчүн зәһмәткешләри һәмрә'лијә чағырырды.

1913-чү ил ијулун 25-дә Тә'тил бүросунун бурахдығы бир интибаһнамә Бақы фәһләләрини үмуми тә'тилә синфи һәмрә'лијә чағырырды.

Интибаһнамәдә дејилирди: «Јолдашлар, бизим күчүмүз өз һәмрә'лијимиздәдир. Гәләбәмиз өз әлимиздәдир. Петербург фәһләләринин вә бүтүн дунја фәһләләринин

⁸⁰ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 582.

⁸¹ Ленә орада, сәһ. 532.

⁸² Н. Нәриманов. Сечилмиш әсәрләри, 1956, сәһ. 200.

⁸³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 63.

гәһрәман мүбаризәси нүмунәси бизә өз мүбаризәмиздә гүввәт версин. Јашасын, бизим гардаш һәмрә'јлијимиз, јашасын үмуми тә'тил. Гәләбә бизимдир»⁸⁴.

С. Шаумјанын «Наша жизнь» гәзетиндә дәрч едилән «Фәһлә мәтбуаты күнү» адлы мәгаләсиндә пролетариатын синфи мәгәдләринини мүвәффәғијјәти үчүн мүхтәләјф милләтләрдән олан фәһләләрин синфи һәмрә'јлијинә јүксәк гижмәт верилди.

Мәгаләдә дејилди: «Бакы фәһләләри бөјүк фәһлә әнләсинин өвәдләридыр. Русија фәһлә синфинин мәгсәд вә вәзифәләри она јабанчы олмамыш вә олмамашыдыр. Бакы фәһләләри истәр рус, истәрсә дә азәрбајчанлы, јәһуди, ермәни, күрчү олсун ола билмәз ки, бүтүн Русија фәһлә синфи илә дәрдләшмәсин, онун севинчи илә севинмәсин, Русијанын фәһлә күтләләринин үмуми иши илә сәсләшмәсин»⁸⁵.

1914-чү ил ијунун әввәлләриндә Бакы фәһләләринин үмуми тә'тилинин башланмасы мүнәсибәтилә Тә'тил Комитәсинин бурахдығы бир вәрәгә пролетариатын синфи мәнафәјинин һәјата кечирилмәсини, мүбаризәдә мүәјјән мүвәффәғијјәтин әлдә едилмәсини биләвәситә зәһмәт адамларынын бейнәлмиләлчилик бәјрағы алтына топлашмасы илә һабәлә онлары һәмрә'ј чыхышы илә әләгәләндириди. һәмнин вәрәгәдә дејилди: «Нефт сәнәјеси фәһләләринин үмуми тә'тили башланды. Узун сүрән гәфләтдән сонра биз итгисәди мүбаризәдә икинчи дәрәбә бирликдә чыхыш едирик. Һәр ил милјонларла газанч көтүрән сәнәјечиләр бизә гәпник-гуруш әсиркәјирләр. Онлара газанч ләзимдыр, онларын ачкөз тамаһы фәһләләрдән тәләб едир ки, фәһләләр өз һәјәтларыны, өз сағламлыгыларыны, өз сәәдәтләрини онлара гурбан версинләр. Јолдашлар, биз әлбир тә'тиллә көстәрдик ки, бу чүр јашамағ олмаз вә бу чүр јашамағ истәмирик. Нә саһибкарларын бизи ишдән чыхармағ һәдәләри, нә полисин тә'гилләри, нә дә гаршыдакы ачлығ бизи горхутмар. Галиб кәлмәк үчүн биз өзүмүзү һәр чүр мәрһумијјәтләрә дүчар едирик»⁸⁶.

⁸⁴ Сов.ИКП јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сјаһы 1, иш 426, вәрәг 2.

⁸⁵ «Наша жизнь» гәзети, 3 мај 1914-чү ил, № 3.

⁸⁶ Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сјаһы 1, иш 436, вәрәг 1—2.

Даһа әһра вәрәгә тә'тил едән фәһләләри биркә мүбаризәјә, һәмрә'јлијә дә'вәт едәрәк көстәриди ки, бу јолла үмуми дүшмәнә гаршы мүбаризәдә мүвәффәғијјәт газанмағ олар.

Јенә һәмнин вәрәгәлә дејилди: «Јоллашлар, гәләбә үчүн нә ләзимдыр? Ләзимдыр ки, тә'тилә башлајаркән әлбир һәрәкәт етдијимиз кими, аһыра гәдәр белә әлбир һәрәкәт едәк. Биз нефт сәнәјесинин бүтүн фәһләләринә аид олан үмуми тәләбләр ирәли сүрмүшүк вә биз јенә дә үмуми сә'јләрлә бу тәләбләри аһырадәк мүдафиә ет-мәлијик. Фәһлә јолдашлар! Тә'тил Комитәси Сизи онун әтрафында сых сыраларла бирләшмәјә, ондан канарда һеч бир мүһүм чыхыш дүзәлтмәмәлә саһибкарларла һеч бир данышығ апармамаға чағырыр. Буна көрә дә саһибкарлардан бириси сизә данышығлар башламағ тәклифи илә мүрачнәт етсә, бу данышығлардан имтина едн. Она дејин ки, бизим тәләбләримиз үмуми тәләбләрдир, бүтүн саһибкарлар бирликдә кери чәкилмәјинчә, ишә башламајын.

...Беләликлә, јолдашлар, үмуми тәләбләримиздән мөһкәм јапшыын, фитнәкарлыға ујмајын. Јалдә сахлајын ки, бизим күчүмүз бирликдәдир, әлбир. јекдил һәрәкәт етмәјимиздәдир.

Јашасын тә'тил!

Јашасын фәһләләрин һәмрә'јлији...»⁸⁷

1914-чү илин јәј тә'тилләри заманы буржуа милләтчиләри тә'тилчиләрин сыраларына позғундуг салмағ үчүн бөјүк сә'ј көстәрир вә беләликлә онлары һәмрә'ј мүбаризәдән јайындырмаға чалышырдылар. Буржуа милләтчиләринә чаваб оларағ Бакы болшевикләри вәрәгә вә интибаһнамәләр вәситәсилә пролетариаты бейнәлмиләл бирилији мөһкәмләндирмәјә чағырыдылар. Бу дөврлә бурахлаян бир вәрәгәдә дејилди:

«Бүтүн милләтләрдән олан фәһләләр: татарлар (азәрбајчанлылар—*h. h.*), иранлылар (Иран Азәрбајчанындан олан азәрбајчанлылар—*h. h.*), ермәниләр, руслар, күрчүләр сыраларынызы даһа сых бирләшилрин... Бүтүн шүурлу Русија пролетариатынын нәзәри биздәдир. О сизә гардашылығ саламы көндәрир»⁸⁸.

⁸⁷ Сов.ИКП јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сјаһы 1, иш 436, вәрәг 1—2.

⁸⁸ Јенә орада.

Беләликлә, јени ингиләби јүксәлиш илләриндә Азәр-бајчан болшевикләри Бақы фәһләләрини пролетар бей-нәлмиләчилији бајрағы алтында бирләшдирмәк үчүн бөјүк сә'ј кәстәридиләр.

Бақы болшевикләри Азәрбајчан фәһлә синфини рус вә башга халғларын фәһләләри илә дә һәмрә'ј чыхышы-на јүксәк гиймәт верирдиләр. Онлар һағлы оларағ кәс-тәридиләр ки, биркә мүбаризә үмуми дүшмән үзәриндә мүвәфәғијјәт гәзандыра биләр.

Бақы Тә'тил Комитәсини јенә һәмнн дөврдә бурах-дығы башга бир вәрәғәси рус пролетариатынын Бақы фәһләләринә олан гәрдашылығ јардымыны јүксәк гиймәт-ләндирди. Вәрәғәдә дејилдири: «Бизим фәдакар мүбар-изәмиз бүтүн Русија фәһләләринин үрәкләриндә чанлы һүсн-рәғбәт ојадыр. Петербургда бизим үзәримиздә еди-лән зоракылыға гаршы е'тираз әләмәти оларағ он мин-ләрлә фәһлә тә'тил едир. Бүтүн фабрик вә заводларда һанә топланылыр. Фәһлә гәзетләриндә Русијанын һәр јер-индән көндәрилыш табрикләр чап едилди. Бу—фәһлә Русијасы бизим мәнәфәјимиздән данышмаға башламыш вә бизим башладығымыз әзәмәтли мүбаризәнин агибәти-нин үрәк дөјүнтүсү илә көзләјир. Онлар јахшы һисс едир вә баша дүшүрләр ки, Бақы фәһләләринин гәләбәси он-ларын өз гәләбәсидир вә әксинә бизим мәғлубијјәтимиз он-ларә мәғлубијјәт кәтирир. Бақы тә'тили фактындан белә тезликлә вә дәрһал синфи һәмрә'лик саплары һө-рүлдү вә бизим чыхышымыз үмумрусија әһәмијјәти гә-занды. Бизим тә'тилин күчү бундадыр, пролетар ордусу-нун гүдрәти бундадыр»⁸⁹.

Зәһмәткеш күтләләрин пролетар бейнәлмиләчилији рүһундә тәрбијә олунмасында болшевик «Современнаја жизнь» журналынын ролуну хүсуси оларағ кәстәрмәк ла-зымдыр.

«Современнаја жизнь» журналы «Бизим вәзифәләри-миз» адлы баш мәғаләсиндә бөјүк етирасла гәзәрды: «Јолдашлар јухудан ајылын... өз иттифағларыныз әтрафында топлашын, бунлары чапландырын! Әкә һалда һәр нечә әлверишли шәраит јаранса да, сизин вәзијјәти-низ күндән-күнә пиләшәчәкдир»⁹⁰.

⁸⁹ Сов.ИКП јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија ар-хиви, фонд 266, сјаһы 1, шх 436, вәрәғ 1—2.

⁹⁰ С. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 474.

1914-чү ильи јайындағы үмуми тә'тил күнләриндә Ру-сија фәһләләринин Бақы фәһләләри илә һәмрә'лији да-һа кениш вүс'әт алмышды. Бу мүнәсибәтлә Тә'тил Ко-митәсинин 1914-чү ильи ијулунда бурахдығы бир вәрәғә-дә дејилдири: «Јолдашлар! Биз инәдлы мүбаризәмизлә она һанл олдуғ ки, тә'тилимиз бүтүн Русијанын диггәт мәркәзиндә дурду, фәһлә синфини достлары вә дүшмән-ләри онуила марағланды. Бүтүн шуурлу фәһлә Русијасы инди Бақыда кенишләнән һадисәнин инкишафыны ән дә-рин бир марағла изләјир, өз мә'нәви вә мадди јардымы илә бу һадисәдә гызғын иштирак едир»⁹¹.

1914-чү иль августун 7-дә Тә'тил Комитәсини бурах-дығы бир вәрәғә Бақы пролетариатынын бу дөврдәки тә'тилләринә јекун вурур, тә'тил заманы бурахылан сәһ-ләри нәзәрә алмағы төвснәј едир вә пролетариаты өз синфи тәшкилатларыны мөһкәмләндирмәјә вә кәләчәк синфи дөјүшә һазырлашмаға чағырырды.

Вәрәғәдә дејилдири: «Тә'тил мәғлуб олмушдур, ләкин о сәмәрәсиз галмағалыдыр. О бизә кәләчәк үчүн дәрс олачағдыр. Бизим синфи мүбаризәмиз бу тә'тилдәки мәғ-лубијјәтлә битмир, чүнки ону доғурән сәбәбләр арадан галхмыр. Әксинә, вәзијјәтимиз даһа да пиләшәир, анчағ белә чүз'и бир гәләбәмиз вардыр ки, дөфәләрлә вә'д еди-лән гәсәбәләри вә башга јахшылашдырма тәдбирләрини јендән вә'д едилләр, ләкин һәмшәлик јадда сахламағ лазымдыр ки, һәтта бу вә'дләрик дә һәјата кечирилмәси анчағ гүввәләр нисбәтинин бизим хәјримизә олдуғу шә-раитдә мүмкүндир. Демәли, јени тә'тил узағ дејилдир вә биз вар гүввәмизн сәрф етмәлијик ки, ону јенә бош әл илә гаршыламајағ. Биз күчүлү һәмкарлар вә кооператив тәшкилатлары јаратмалыығ, биз өз фәһлә мөтбуатымы-зы јаратмалыығ, биз јени иттисади мүбаризәјә һазыр-лашмалыығ»⁹².

Тә'тил Комитәсинин мурачиәтиндә даһа сонра деји-лирди ки, 1914-чү ильи јәј тә'тили кәстәрдн ки, «һәр бир иттисади мүбаризә ејни заманда сјајси мүбаризә-дир... бунә кәрә дә бизә мөһкәм сјајси тәшкилат лазым-дыр—бу тәшкилаты күчләндирин»⁹³.

Беләликлә, болшевикләр Бақы пролетариатыны өз

⁹¹ «Современнаја жизнь» журналы, 26 март 1911-чи иль, № 1.

⁹² Сов.ИКП јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија ар-хиви, фонд 276, сјаһы 1, шх 435, вәрәғ 1.

⁹³ Јенә орада.

синфи тәшкилатлары атрафында даһа сых бирләшдир-мәк вә онлары кәләчәк синфи дөјүшә һазырламағ хәтти јеридирдиләр.

Ингилаби јүксәлиш илләриндә Бақы пролетариаты-нын әмәли фәалијјәти үчүн хуsusилә, онларда бејнәлми-ләдчилик вә һәмрә'лик идејаларынын формалашмасын-да биринчи нөмрәси 1912-чи ил апрелин 22-дә (мајын 5-дә) Петербургда чыхан «Правда» гәзетинин бөјүк ролу олмушдур. Болшевик «Правда»сы Бақы пролетариаты илә әлағә сахлајыр вә онун мүбариз һәјатыны мунтәзәм сурәтдә ишығландырыр вә она истигамәт верирди.

Бу гәзет гыса бир мүддәтдә Бақы фәһләләринин һөр-мәтини газанды. Мәһз буна көрә дә Бақы фәһләләри «Правда» илә фәхр едир вә онун үчүн пул топлајырды-лар.

1913-чү илдә Бибиһејбәт фәһләләри јазырдылар:

«Правда» һәмишә парлаг бир мәш'әл олуб бизим сө-нүк һәјатымызы ишығландырмыш, бизә азадлығ јолуну көстәрмиш, кәдәрли дөгитәләримиздә бизә үрәк вермиш, бизи руһландырмыш вә ирәлинемәјә чағырмышдыр. Бу сәбәбдән дә биз она о гәдәр алышмышығ ки, о бизим үчүн доғма вә әзиз олмушдур... «Правда» өз шәфәғи илә бизә синфи мәнлик шүүру вермиш, бизә мүбаризә етмәји өјрәтмиш, бизи өз атрафында вәһид фәһлә аңләси һа-лында сых бирләшдирмишдир, белә ки, инди биз милјон-ларла фәһләләрин дүшүндүјү кими дүшүнүр вә һисс ет-дији кими һисс едирик»⁹⁴.

Бүтүн дејиләләрдән ајдын олур ки, јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајчан болшевикләри милли мәсәләдә Ленинин мөвгејиндә дурур, һәр чүр миллиәтчи партија вә тәшкилатлары ифша едир, миллијјәтиндән асылы олмајарағ бүтүн халғлары пролетар бејнәлмилә-чилији бајрағы алтында бирләшмәјә чағырыр. Бунунла, болшевикләр кенни зәһмәткеш күтләләрини мөвчуд гу-рулуша гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр едирди.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда идеја мүбаризә-синин мәркәз һиссәсиндә дуран мәсәләләриндән бири дә

⁹⁴ Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, 1964, сәһ. 170.

ичтимаи шүүр вә ичтимаи варлығ, бунларын гаршылығ-лы әлағәси вә ичтимаи инкишафда ролу мәсәләси иди.

Буржуа идеологлары ичтимаи шүүрун ичтимаи вар-лыға мүнәсибәтини идеалистчәсинә һәлл едирдиләр.

Онлар ичтимаи инкишафда субъектив амилдин ролуну һәдсиз шиширдирдиләр. Инсанларын мадди һәјатыны инсанларын мә'нәви фәалијјәтинын нәтичәси һесаб едир-диләр. Мәсәлән, Ә. М. Рүфәтов көстәрдири ки, ичтимаи һәјат «сөвг тәбии» дејилән бир һиссә тәнзим олунур. О, «Тарих вә һәғигәт» адлы мәғаләсиндә јазырды:

«Бүтүн фәрдләр... чәмијјәтләр... била истисна бу һисс илә сөвг вә идарә олунурлар. һеј'әти-ичтимаијјәләр... бу һиссин доғурдугу еһтијач нәтичәсиндә мејдана кәлмиш-дир»⁹⁵.

Ичтимаи һәјатын бу чүр шәрһ едилмәсинин мә'насы одур ки, бурада чәмијјәтин инкишафы инсанларын мад-ди шәраитиндән, онларын истеһсал мүнәсибәтләриндән тәдрич едилмиш шәкилдә көтүрүлүр. Ичтимаи шүүр исә ичтимаи инкишафын мүәјјәнедичи амилди кими сәчи-јәләндирилир.

Мүртәчә идеологлар ичтимаи шүүр формаларыны ин-санларын мадди һәјат шәраитиндән, онларын иттисади мүнәсибәтләриндән ајырырдылар. Мәсәлән, «Шәләлә» журналында дәрч едилмиш «Ше'р нәдир?» адлы мәғалә-дә көстәрилирди ки, ше'р инсанлара илаһи гүввә тәрә-финдән верилмиш бир бәхшишдир вә онун вәзифәси һәја-ты дејил, шаирин өз руһуну әкс етдирмәкдән ибарәт ол-малыдыр»⁹⁶.

С, Ејнуллајев «Иғбал» гәзетиндәки «Мәнтиғ мизан-лары» адлы мәғаләсиндә «фәлсәфәнин кәнди мизаны, кәнди гануну вардыр. Фәлсәфә сijasәт вә ичтимаијјәт ар-шыны илә өлчүлә билмәз»⁹⁷—дејә фәлсәфәни ичтимаи вә сijasәси һәјатдан ајырырды.

Һәлә вахтыла Ленин өзүнүн «Матернализм вә емпи-риокритисизм» адлы әсәриндә бу чүр идеалист сосиоло-жи бахышы чидди тәғгид етмишди. О, јазмышды: «Ичти-маи шүүр ичтимаи варлығы әкс етдирир—Марксын тә'лими бах бундан ибарәтдир. Ин'касә әкс олунанын тәхминән доғру сурәти ола биләр, ләкин бурада ејнилик-

⁹⁵ «Шәләлә» журналы, 22 феврал 1914-чү ил, № 8.

⁹⁶ Јеһә орада, 8 апрел 1911-чи ил, № 22.

⁹⁷ В. И. Ленин. Матернализм вә емпириокритисизм, сәһ. 345.

дән данышмаг ма'насыздыр. Шүүр үмүнијјәтлө варлыгы әкс ет д и р и р. Бу мүддәә илә тарихи материализмди: ичтимаи шүүр ичтимаи варлыгы әкс ет д и р и р мүддәәсы арасындакы билавастык вә гырылмаз әлагәни көрмәмәк мүмкүн дејилдир»⁹⁸.

Ленин һәм дә ичтимаи шүүрлә ичтимаи варлыгы ејниләшдирән еклектик бахыша да һәмин әсәриндә ағыр зәрбә ендиришидир. О, рус махисти Богдановун шәхсиндә ичтимаи шүүрлә ичтимаи варлыгы ејниләшдирмәк чәддини ифша едәрәк јазырды: «Үмүнијјәтлө варлыгла үмүнијјәтлө шүүр ејни олмадыгы кими, ичтимаи варлыгла ичтимаи шүүр да ејни дејилдир. Инсанларын үнсидјәтә кирәркән бу үнсидјәтә шүүрлү вә вүчудлар кими кирмәләриндән һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, ичтимаи шүүр ичтимаи варлыгын ејни олмалыдыр»⁹⁹.

Ичтимаи варлыгла ичтимаи шүүрун мүнәсибәти барәдә мәсәләни шәрһиндә гејрн-елми идеалист мөвгеји ифша едән Азәрбајчан болшевикләри тарихи материализмди белә бир мүддәәсыны мүдафнә вә тәблиғ едирдиләр ки, инсанларын ичтимаи варлыгыны мүәјјән едән онларын шүүру дејил, әксинә ичтимаи варлыг инсанларын ичтимаи шүүрунү мүәјјән едир.

«Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Елми сөһбәтләр» адлы мәгаләдә дејилирди: «Инсанларын шүүру һәмишә чәмијјәтдәки керчәк мүнәсибәтләрдән (ичтимаи варлыгдан—*h. h.*) кери галыр, чүнки инсанларын шүүру һәмин мүнәсибәтләрини (ичтимаи варлыгын—*h. h.*) нәтичәсидир»¹⁰⁰. «Современнаја жизнь» журналы ичтимаи варлыгын биринчи, ичтимаи шүүрун сәә инкинчи олмасыны исрар едир вә буржуа идеологларынын әксинә оларәг иддиә едирди ки, јени ичтимаи идејаларын, нәзәријјәләрин мәнбәји, чәмијјәтдән кәнар бир гүввәдә дејил, мәнз чәмијјәтин өзүндә, онун мадди һәјәтындә ахтарылмалыдыр.

«Современнаја жизнь» журналы чәмијјәтин инкишафында ичтимаи шүүрун ролуну да инкар етмир. Идејаларын синфи маһијјәтиндән бәһс едиләркән журналда дејилр:

«Бу шәраитдә тәбии оларәг мејдана кәлән вә һәјәтда

⁹⁸ «Игбал» гәзети, 12 апрел 1911-чи ил, № 32.

⁹⁹ В. И. Ленин. Материализм вә эмпириокритицизм, сәһ. 345.

¹⁰⁰ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 22.

керчәк мүнәсибәтләрә ән чох ујгун кәлән нәзәријјә һансы синфин идејаларыны ифадә едирсә. һәмин синфин шүүрунун артмасына өлчүлмәз дәрәчәдә кәмәк едир. Маркс вә Енгелс тәрәфиндән әсәсы гојудан елми социализм вә јә пролетар социализми белә бир нәзәријјәдир»¹⁰¹.

Журнал XIX әср франсыз утопик социалистләринин (Сен Симон, Шарл Фурје, вә б.) социализм һағындакы бахышларындан данышаркән онун мәһдуд чәһәтләрини мадди һәјәт шәраитини керилији илә изаһ едир вә кәстәрирди ки, табәгчыл вә ингилаби бир нәзәријјә олмаг е'тибарилә социализм анчаг мүәјјән иғтисади мүнәсибәтләрини зәмниндә мејдана чыха биләрди. Журналда бу мәсәләдән бәһс олунаркән дејилирди: «Онлар (утопик социалистләр—*h. h.*) һәјәтын һансы истигамәтдә инкишаф етдијини билмирдиләр, онларә мә'лум олан ичтимаи мүнәсибәтләри һансы сәбәбләрини јаратдыгыны, бу мүнәсибәтләрини һансы сәбәбләр өзүндән дәјишидијини билмирдиләр. Онларын социализми ичтимаи инкишафын зарури нәтичәси дејилди, онларын тәрәфиндән «ихтира едилмишиди». Онлар чәмијјәтин иғтисади инкишафы илә чәмијјәтин ичтимаи мүнәсибәтләрини формалары арасындакы әлагәләри мүәјјән едә билмишидиләр»¹⁰².

Журнал даһа сонра һәмин фикри сүбүт етмәк үчүн XIX әсрин 40-чы илләриндә елми социализмин мејдана чыхмасыны капитализмди иғтисади инкишафынын вә бу чәмијјәтин дөгүрлүгү синфи вадидијјәтләрини ганунаујгун нәтичәси һесаб едир вә бу нәзәријјәнин фәһлә һәрәкәты үчүн, онун програм бахышлары үчүн нә дәрәчәдә һәјәты бир гүввә олдуғуну парлаг мисалларла сүбүт едирди.

Ичтимаи варлыгла ичтимаи шүүрун мүнәсибәти вә онларын гаршылыглы әлагәси мәсәләсиндә олдуғу кими буржуа мәтбуаты тарихдә халг күтлөләри вә шәхсийәтин ролу мәсәләләрини дә идеалистчәсинә шәрһ едирди. һәмин дөврдә мүртәчә дәрәләр күндән-күнә кенишләнмәкдә олан ингилаби һәрәкәтдан даһа чох горхур, јүк-сәлмәкдә олан ингилаби һәрәкәтин чаризми вә онунла бирликдә буржуа-мүлкәдар дәрәләринин дә сүпүрүб атачағыны кетдикчә даһа артыг һисс едирди. Мәнз буна

¹⁰¹ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 2.

¹⁰² Јенә орада.

көрө дө зәһмәткеш күтлэләрин кениш миҗасда әл-гол ача биләчәјиндән горхуја дүшән муртәче сосиологлар зәһмәткешләри өз синфи мәнәфејиндән јајындырмаг мәг-сәдилә тарихдә халг күтлэләрини ролуну «нәзәри» чә-һәткә һечә ендирмәжә сәј едирдиләр. М. Ә. Рәсулзадә «бөјүк» адландырдыгы бу вә ја дикәр шәхсијәти тарих-дә һәлледичи бир амил һесап едирди. О, шәхсиј-јәти «ачиз» адландырдыгы кениш халг күтлэләринә гаршы гојурду. О, «Милләт дирликл» адлы мәгаләсиндә шәхсијәтин ролундан бәһс едәрәк јазырды: «Бир миллә-тин арасында бу кимиләр (бөјүк шәхсијәтләр—*Һ. Һ.*) мәһдуд оларса о милләт мустәгил вә сағлам бир вүчүд үзү көрмәз вә башгаларынын зирдәсти олуб ајаглар ал-тында әзиләр кедәр»¹⁰³.

«Наша жизнь» гәзети вә «Современнаја жизнь» журна-лы тарихдә халг күтлэләри вә шәхсијәтин ролу барәсин-дәки буржуа идеологларынын идеалист бахышларынын ифша едир вә һәмни мәсәләләри марксист мөвгедән ишығландырды. «Наша жизнь» гәзети габагчыл синиф олмаг етибарилә пролетариатын ичтимаи вә сијаси һә-јатдакы ролунун марксист тәһлилин верир вә онун азад-лыг һәрәкатынын әсас, һәлледичи гүввәсинә чеврилдижи-нин гејд едирди. Бу мүнәсибәтлә С. Шаумјанын «Наша жизнь» гәзетиндә дәрч едилмиш «Тарихи 25 илликл» адлы мәгаләсиндә дејилирди:

«...һәллә синфи һәр јердә вә һәр тәрәфдә азадлыг һә-рәкатыны тәмсил едир. Онун чыхышлары даһа әзәмәтли бир шакил алыр вә һәр јердә ичтимаи вә сијаси һәјата онун тәсири күчләнир. Зира о кәләчәјин синфидир, та-рих она бөјүк вә тарихи бир вәзифәнин јеринә јетирилмә-сини һәвалә етмишидр»¹⁰⁴.

«Современнаја жизнь» журналы тарихә волјунтарист бахышы ифша едәрәк јазырды ки, «мүәјјән бир чеври-лиш үчүн мадди шәрәит олмадан, һеч бир даһи шәхсијәт ичтимаи мүнәсибәтләрдә бу вә ја дикәр чеврилиши һәја-та кечирмәжә гадир дејилдир. Бундан әла вә белә бир чев-рилиш идејасы өзү јалныз о заман доғур ки, белә чеври-лиши тәләбәт јетишмәжә башласын»¹⁰⁵.

Тарихдә халг күтлэләринин һәлледичи ролуну елми

¹⁰³ «Дирилик» журналы, 1 јун 1914-чү ил, № 4.

¹⁰⁴ «Наша жизнь» гәзети, 3 мај 1914-чү ил, № 3.

¹⁰⁵ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 2.

сурәтдә әсасландыран болшевик мәтбуаты, ејни заманда шәхсијәтин, көркәмли хадимләрин фәалијәтини дө марксизм мөвгәјиндән ишығландырды. О көркәмли хадимләрин мејдана чыхмасынын өзүнү дө тарихи гау-наүғунулугларла—чәмијјәтин тәләбаты вә вахты чатмыш вәзифәләрин һәлли үчүн һәмни анда чәмијјәтдә лазым олан исте'дад саһибләринин һөкмән мејдана кәлмәси илә изаһ едирди.

О заман мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едән көркәм-ли публицист Үзејир һачыбәјов өз мәгаләләри илә тарих-дә халг күтлэләри вә шәхсијәтин ролу барәсиндә бур-жуа идеологларынын сахта мүләһизәләрини ифша едир-ди.

Ү. һачыбәјов көстәрирди ки, чәмијјәти јашадан, ону ирәлијә доғру һәрәкәт етдирән халгдыр, зәһмәткеш әһли күтлэләридир. Зәһмәткеш әһли күтлэләри истеһсалы һәјата кечирир вә чәмијјәтин мадди вә мә'нәви сөрвәт-ләрини јарадыр.

Ү. һачыбәјова көрә кениш әһали күтлэләри ичтимаи ингилаблар заманы мүһүм рол ојнамыш вә онларын баш-лыча һәрәкәтвечи гүввәси олмушдур. О, даһа сонра чоғ доғру оларағ көстәрирди ки, ајры-ајры бөјүк шәхсиј-јәтләри дө халг күтлэләри јарадыр. Көркәмли шәхсијәт-ләрин күчү онларын халг күтлэләри илә бирлијиндәдир. Лакин көркәмли шәхсијәтләрин, ајры-ајры исте'дад са-һибләринин мејдана чыхмасы онларын јашадыглары мү-һитдән, шәрәитдән асылдыр. О, даһа сонра көстәрирди ки, мөвчуд ичтимаи гурулуш исте'дад саһибләринин үзә чыхмасына имкан вермир. Она көрә дө исте'дад саһиб-ләринин өзләрини көстәри билмәси үчүн мөвчуд гурулу-шу дәјишидрмәк лазымдыр. О, бунула әлағадар оларағ јазырды:

«Милләт бир бағ јеридир, габил вә мүстәнд адамлар о бағны мејвәли ағачлары вә әтирли күлләри мәнзилә-синдәдиләр. Мәсәлән, елмләрә вә фәнләрә дара оланлар мејвәли ағачлар мәнзиләсиндәдиләр... Сәнајеји-һәфисә саһибләри исе әтирли күлләр јериндәдиләр... Елм бунун саһибләри әһалини тәһлими илә мөшғул олур, сәнајеји-һәфисә саһибләри исе чәмаатын руһуну тәрбијә едир-ләр... Ким истәр ки, онун бағында мејвәли ағачлар вә әтирли күлләр битмәсин? Әлбәттә һеч кәс! Ким истәр ки, онун бағында чыр вә бисәмәр ағачларла бәрәбәр әтирли

күл өзөзүндө кичиткан вә эләф битсин? Элбәттә, һеч ким! Такин мејвәли ағач, әтирдли күл јетирмәк үчүн ону битиб јетинмәсинә мусайд олан шәртләри һазырламалыдыр. Јохса күдүн һәр бир тәрәфини алаг басса, сән дә һеч бир көмәк јетирмәсән вә өзүн дә дуруб әтир вә тәрәвәт тәманнасы етсән, инсафсызлыгыдыр! Бәли, һәр һалда јахшы бағбан ола биләчәк бир чәмпийјәтә бөјүк еһтијач вардыр»¹⁰⁵.

Бурадан көрүндүјү кими, У. һачыбәјов тарихдә халг күтлөләри вә шәхсийјәтин ролу баросиндәки идеалист аңлашышы рәдд едир вә һәмийн мәсәләләри, әсасән, доғру ишығландырырды.

Бу заман бүтүн Русијада олдуғу кими, Азәрбајчанда да буржуа-мүлкәдар даирәләри зәһмәткешләри ингилаби һәрәкатдан узағлашдырмағ мәғсәдилә диндән даһа чоһ истифадә едирдиләр. Онлар белә сахта идејаны тәблиғ едирдиләр ки, куја ичтимаи инкишафын сәбәбини мөвчуд истеһсал үсулунда дејил, инсанларын етигад етдикләри динләриндә ахтармағ лазымдыр. Онлар социализм илә дини бирләшдирмәк чәнди илә чыхыш едирдиләр. Бунула да синфи мүбаризә, ингилаб вә пролетар диктатурасы кими вәзифәләри инкар едиб, азад чәмијјәтин гурулма-сыны «јени дин» васитәсилә һәјата кечирмәјә чалышыр-дылар.

Мәлум олдуғу кими, биринчи рус ингилабынын мәғ-лубийјәтиндән сонра рус буржуазиясы дини бә'зи ко-буд, вәһши ән'әнәләрини «ислаһ» едиб, ону даһа инчә вә даһа һиләкәр һала салмаға, јени дин јаратмаға чалы-шырды.

Бу заман бүтүн Русијада олдуғу кими, Азәрбајчанда да буржуа идеолоғлары «јени дин» јаратмағ, көһнә дини тәәссүбләрә јени дон кејдирмәк идејасы илә чыхыш едирдиләр.

¹⁰⁵ «Тәрәғги» гәзети, 1910-чу ил, № 82. Игтибас Фирудин Көчәр-лиһли «У. һачыбәјовун ичтимаи-сијаси көрүшләри» әсәриндән кә-тирилар. Баки, 1966, сәһ. 61.

Буржуа-мүлкәдар зијалылары кетдикчә даһа артығ һисс едирдиләр ки, ислам динини вахты кечмиш бә'зи чәһәтләрини сахламағ даһа мүмкүн дејилдир; она көрә дә онлар ислам динини даһа «мәдәни», даһа «инчә» шәк-лә салмағ мәғсәдилә онун баш јармағ, зәһчир вурмағ ки-ми бә'зи чәһәтләрини ислаһ етмәк, өзөзүндә исе руһани мәктәпләри вә академиялары ачмағ тәләбини ирәли сү-рүрдүләр. Онлар белә бир сахта идејаны тәблиғ едирди-ләр ки, куја «јени дин» елмин, мәдәнијјәтин вә ичтимаи тәрәғгини инкишафына көмәк еләчәклир.

Бу заман Азәрбајчанда бә'зи иртичачы даирәләр исе онларын әксинә, ислам динини бүтүн әјин вә еһкамла-рыны олдуғу кими сахламаға чәнд едирдиләр. Бу мұна-сибәтлә «Иғбал» гәзети јазырды:

«Гур'ан вә исламијјәт бәшәријјәтин инсан олмасы үчүн вә әзаб вә әзијјәт ичиндә оланлары раһәтлийә чы-хармағ үчүн кәлмиш вә онун бүтүн әмр вә еһкамлары да бунлардан ибарәт олмушдур. һәјәтдә мүвәфғијјәт исе-тәјириксе, ахирәтимиизи тә'мин етмәк истајириксе исла-мијјәтин чанлы һәғигәтләринә эмәл етмәлийик»¹⁰⁶.

Буржуа-мүлкәдар зијалылары зәһмәткеш оһали күт-лөләри арасында белә бир сахта фикри тәблиғ едирди-ләр ки, куја күтлөләрини бир гисминин варлы, дикәр гис-минин исе јохсул олмалары аллаһын ишидир; аллаһ бу дүнјада варлылары кезәл јашајыш, сөрвәт вә дөвләт, јохсуллара исе ахирәт дүнјасында бәһишт бәхш етмиш-дир. Бунула да мүртәчә гүввәләр ичтимаи зиддийјәтлә-ри өрт-басдыр етмәк, синфи мүбаризәнин әсас сәбәбләри-ни кияләтмәклә һәмийн мүбаризәни зәһфләтмәјә чалы-шырдылар.

В. И. Ленин бу мүртәчә фикри чидди тәғғид едәрәк јазырды: «Тәбиягәлә мүбаризәдә вәһиһини ачизлийә ала-һларә, шејтанларә, мө'чүзләрә вә саирајә инам доғур-дуғу кими, истисмарчыларла мүбаризәдә истисмар еди-лән синифләрин ачизлийә дә лабүддән ахирәтдә даһа јах-шы һәјәт олачағына даим инам ојадыр. Бүтүн өмрүнү ишләјән вә еһтијач ичиндә олана дин бу дүнјада мү'н вә сәбирли олмағы өррәләрәк, бунун өзөзүндә аллаһдан мү-кафат алачағы илә она тәсәлли верир. Башгасынын зәһ-мәти илә јашајанларә исе дини бу дүнјада хейријјәтчи ол-

¹⁰⁶ «Иғбал» гәзети, 1 август 1913-чү ил, № 702.

мағы өйрәдәрәк, онларын бүтүн истисмарчы варлығына бараәт газандырмаг үчүн онлара чох учуз васитәләр тәк-лик едир вә бәһишә кетмәк үчүн онлара учуз гиймәтә билет сатыр. Дин халг үчүн тирјәкдир. Дин өз инсанлыг сурәтләрини, инсана аз-чох лајиг олан һәјат тәләбләрини капитал кәләләринә унутдуран бир нөв мәнәви араг-дыр»¹⁰⁷.

«Молла Нәсрәддин» журналы бу мүртәчә дини бахы-ша гаршы мүбаризә апарыр вә ислам динини вә бу дин-ни доғурдуғу антиһуманист чәһәтләр ифша едәрәк, онун һаким синифләрини мәнәфеји илә бағлы олдуғуну зәһмәткешләрә баша салырды.

Журналда 1911-чи илдә дәрч едилмиш «Хакәндәм мәктуб» адлы мәгаләдә бу барәдә дејилрди: «Јумругнан баш вуранлар, хәнчәрлә вуруб башдан ган чыхаранла-рын һамысы: Фәһләләр, һәмшәриләр вә јохсул кәндли касыблардыр. Мәрсијәханлардан, әммамәли молладан, дәвләтли мүсәлманлардан вә охумуш зијалылардан һеч бир нәфәр олсун өзүнү вуруб сәваб истәјән көрмәдим. Баш јармаг фәһләләрә вә касыб адамлара фејз олуб дәвләтли вә зијалылара һараммы? Бу мәрсијәханлар, әммамәли моллалар.. өзләрини вуруб сәваб алсалар ол-мазмы иди»¹⁰⁸.

«Молла Нәсрәддин» журналында ислам динини ахи-рәт дүнјасы һаггындакы мүртәчә мүддәалар тәнгид еди-лир вә көстәрилди ки, бунлар һамысы руһаниләрини мәнәфејинә хидмәт етмәклә, зәһмәткешләрини әлејһинә чеврилир. Мәсәлән, журналда 1912-чи илдә дәрч еди-миш «Надәмәт» адлы бир ше'рдә бир авамын дили илә ахирәт әфсанәсинә инананлара мүрачигәтлә дејилрди:

Сәнә молла чалыр лај-лај, јатырдыр хаби-гәфләтдә

Сәни јад ејләјир һуриләр илә бағи-чаннәтдә,

Фәгәт дүнјадакы һуриләри кәндис хәлвәтдә

Чәкнимир бир күн өпмәкдән, еј диванә милләт дур,

Усандым үстүнә кәлмәкдән, еј диванә милләт дур!¹⁰⁹.

Журнал даһа сонра көстәриди ки, һаким синифләр вә бу синифә мәнсуб зијалылар, мәтбуат вә әдәбијјат дин хадимләри илә ејни мөвгедән чыхыш едир вә халгы әб-ди чәһаләтдә сахламаг истәјирдиләр. Бу мүнәсибәтлә журналда дејилрди:

«Буналарын (буржуа-мүлкәдар зијалыларынын—*h. h.*) јаздығлары илә беш јүз ил әввәлки адамларын фикирләри, әгидәләри вә адәтләри арасында нә фәрг вар?... Бир фәрг вар. Бу фикирләр, бу әгидәләр, бу бәһс-ләр әски заманда дин китабларында јазыларды. Буна кө-рә дә беш јүз ил әввәлки әсәрләр кими әнтигә вә мәнтигә шәјләрди. Аләм күн-бәкүн ирәли кетдији һалда сиз һә-лә беш јүз ил әввәлки дин бәһсләри илә кери гачырсы-ныз. Инди дејиниз: бејлә бир вахта чамаәти фәдасыз дин бәһсләри илә мәшгул едән мүсәлман гәзетләри «ән-тигә» декилләр дә һәдрләр»¹¹⁰.

«Молла Нәсрәддин»н ислам дининә гаршы апардығы мүбаризәдә гадын азадлығы мәсәләси дә кениш јер ту-турду. О дөврдә «Игбал» гәзети, «Шәләлә» журналы вә с. буржуа мәтбуаты сәһифәләриндә гадын азадлығына гаршы мүбаризә кениш мејдан алмышды. «Шәләлә» журналынын «Тәсәтүри-нисван вә тәрәгги» адлы мәгалә-синдә дејилрди: «Шәләләчиләр аләми-исламын сәадәт вә тәамхини исламын еһкамларында көрүрләр. Тәсәтү-ри-нисван (чадра өртмә—*h. h.*) исә шәраит мүттәһиәрә-мизин ән зәрури вә ән мүһүм мәсәләләриндән бири-дир»¹¹¹.

Бир сыра башга мүһүм проблемләр әтрафында олду-ғу кими, гадын азадлығы проблеми әтрафында да «Мол-ла Нәсрәддин» «Шәләлә»јә гаршы барышмаз мүбаризә апарырды. Журналын «Тәсәтүри-нисван» адлы мәгалә-синдә «Шәләлә»нин вә онун редактору Сәбрибәкзәдәнин сатгынлығы ифша едилрди: «Инди кәләк «Шәләлә» үс-түнә, Сәбрибәкзәдә дејәндә Анадолудан кәлмиш бам-былы бир шаирдир. Бу бәдбәхт Әбдүлһәмидини үзүндән, јахуд чаван түркләрини һәмләсиндән гачыб кәлиб өзүнү салыб бир нәфәр сәрмајәдәрин бошгабына. Бу шахс дә бунун габилитјәтинә бәләд олуб, көтүрүб бир журнал биһа едиб ону да әкләшдириб идарәнин башында, өзүнә дејибдир ки, әкәр һүријјәт нисван флан ады чәксән сәни бир баш Анадолуја көндәрәрәм. Мәндән мә-вачиб алырсан, түркүн мәсәлини һәмнишә гулагларына кушварә ет, јәни «аға дејир сүр дәрәјә—сүр дәрәјә». «Игбал» идарәсиндә әјләшәнләр дә һәмнин дәрәјә сүрән-ләрдирләр»¹¹².

¹⁰⁷ В. И. Л е н и н. Әсәрләри. 10-чу чилд, сәһ. 470—471.

¹⁰⁸ «Молла Нәсрәддин» журналы, 11 апрел 1910-чу ил, № 44.

¹⁰⁹ Јенә орада, 5 јуһн 1912-чи ил, № 6.

¹¹⁰ «Молла Нәсрәддин» журналы, 20 јанвар 1911-чи ил, № 5.

¹¹¹ Јенә орада, 10 апрел 1914-чу ил, № 10.

¹¹² Јенә орада.

Һәмнин дөврдә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч едилән мәгалә вә фелјетонларда гадынын һүгүгсузлуғу, кишинин анләдә гејри-мәһдуд һөкмранлығы, аздашлы гызларын әрә верилмәси вә с. кими мәнфи һаллар тәнгид едилдири.

Ҷ. Мәммәдгулузадәнин (журналда 1910-чу илдә дәрч едилмиш) «Нишанлы бир гыз» адлы фелјетону Азәрбајчан вә Шәрғ гадынларынын ачыначағлы вәзијјәтинә һәср едилмишди.

Мүәли кечәдә нишанлы бир гыз
Бир һүснү әләм ичиндә јалғыз.
Јатмаз, ујумаз, о гәмли духтәр,
Зануларыны гучуб, мүкәддәр,
Бармағда нишан, үзүкдә шитә,
Ојнар, едәр аһ ол фәриштә,
Фәрјадла гәмли-гәмли ағлар
Һәп һаләси киннағы дағлар.

Нишанлы гыз ағлаја-ағлаја дејир ки, «еј мәнним гара бөхтим... нә оларды ки, дүнјаны ишығландыран күнүн үзүвә һәрдем бир бахмыш олајдым вә ата-анам мәнни гоча кишијә вермәк истәјәндә бир сөз данышмаға ихтијарым олајды. Еј мәнним гара бөхтим, нә оларды ки, миллионларча јазылан китаблардан икичәчинин охумуш олајдым вә биләрдим ки, дүнјаја нәдән өтрү кәлмишик»¹¹³. Фелјетонда даһа сонра гадынларын бу чүр мәнһүм вәзијјәти мөвчуд ичтимаи гурулушла вә һабелә ислам диннин гадына олан мүнәсибәти илә шәрһ едилдири.

«Молла Нәсрәддин» журналы гадынларын азадлығыны боған мөвчуд ичтимаи гурулушун ингилаби јолла дәјишчәјинә вә бунулла гадынларын да һүгүгсузлуғуна сон гојулачағына гәти әмин иди. Чәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналында гадын азадлығына даяр дәрч етдириди мәгаләләриндә башга өлкәләрин тарихиндән мисаллар кәтирир вә кәстәриди ки, дүнјанын һәр јериндә гадынлар өз азадлығылары уғрунда мүбаризә апарырлар. О, гадынларын там азадлығы ишинин ингилаби һәрәкатын мүвәффәгијјәтинә, онларын өз азадлығылары уғрунда апарачағы мүбаризәјә бағлајырды. Бу мүнәсибәтлә Ҷ. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналынын «Гадынларымыз» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Биз нә гәдәр данышағ, нә гәдәр вурушағ, зә-

манә өз ишини көрәчәк вә өврәт мәсәләсини дә лајигинчә һәлл едәчәк, нечә дә ки елир... Она көрә дә өврәт мәсәләсини бир јандан зәманәјә буракмалы вә бир јанлан да өврәтләрин өзләринә вақузәр етмәли. Онлар өз мәсәләсини ахырда биздән јакшы һәлл едәчәкләр»¹¹⁴.

Беләликлә «Молла Нәсрәддин» журналы ислам дининә вә бу дини дөгурдуғу адат вә ајинләрә гаршы барышмаз мүбаризә апарырды. Лакин журнал дини вә дини көрүшләри доғуран сәбәбләри лазым сәвијјәдә изаһ едә билмири. Она көрә дини арадан көтүрүлмәси јолларыны там ајдынлығы илә көрә билмири.

Ҷ. Мәммәдгулузадә журналда дәрч едилмиш «Тачүлһач» адлы мәгаләсиндә дејирди ки, «Тарих бизә буну кәстәри ки, маариф артыгча руһанилик һөрмәтдән дүшүр... елм вә фәнн мејдана кәлән кими руһаниләр арадан чыхыр»¹¹⁵.

Беләликлә, журнал дини көрүшләрин мәнбәјини елм-сизликдә вә маарифсизликдә ахтарырды. Дини арадан көтүрмәк үчүн маарифләмәји ирәли сүрүрдү.

В. И. Ленин буржуа гурулушу шәраитиндә динни ичтимаи көкләрини белә изаһ едирди. «Динни һазырки ән дәррин көкү зәһмәткеш күтләләринин игтисадн чәһәтчә әзилмиш олмасындан, капитализмин кортабини гүввәләри гаршысында онларын заһирән там ачизлијиндән ибарәт дири ки, бу да капитализмдә сырави фәһләләрә, муһарибәләр, зәлзәләләр вә н. а. кими һәр чүр фәвғәл'адә һали-сәләрдән даһа чоһ ишкәнчәләр верир»¹¹⁶.

Лакин «Молла Нәсрәддин» журналынын дини көрүшләрин мәнбәји онун арадан гандырылмасы јоллары барәсиндәки көрүшләриндә мүәјјән мәһдудлијәтләр олмасына бахмајарағ онун динә вә дини еһкамла гаршы апардыгы мүбаризәнин бөјүк әһәмијјәти вар иди.

Бу дөврлә А. Сәһһәт дә өз ше'рләри илә дини тәәсүб-кешлҗи вә һабелә руһанилији гамчылајырды. Бу мүнәсибәтлә онун 1910-чу илдә јаздыгы «Алимнүмалар» адлы ше'риндә дејилдири:

Үч инсан, гафала һейвандыр,
Зәһдә илдәси Сәлманлыр,
Әрәб бир үзүн дон әјиндә,
Мүндәрис бир әба да чининдә.

¹¹⁴ «Молла Нәсрәддин» журналы 1913-чу ил, № 13.

¹¹⁵ Јенә орада, 27 нјун 1910-чу ил, № 25.

¹¹⁶ В. И. Ленин, Әсәрләри, 15-чи илдә, сәһ. 416.

¹¹³ Чәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин). Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Бақы, 1961, сәһ. 416.

Гојмуш ен беш јетими бичаме,
Башына быгламышдыр әкәме,
Кечириб мухтаханларда күнүм,
Јејиб ачгаг јоғунладыб јојуну,
Гүрбәт иврә кәлиб кәзир пәчә ил,
Фикр едир бәсдир етдији тәһсил,
Инди аллаһ вакили олдум мән,
Шәри әнвәр дәһли олдум мән¹¹⁷.

Беләликлә, дини тәәсүбкешлијә вә руһанилијә гаршы мубәрәддә А. Сәһһәт дә «Молла Нәсрәддин» журналы илә мөәјјән дәрәчәдә сәсләширди.

Бу дөврәдә Азәрбајҗанда панислаимизм вә пантүркизм кими мүртәчә идејаларын тәблиғи дә олдуғча күчләнмиши. М. Ә. Рәсулзадә «милли мәдәнијјәт» шуары әсаһында «милли-мәдәни мухтаријјәт» тәләби илә јанашы, панислаимизм вә пантүркизм идејаларынын тәблиғинә дә кениш јер верирди. Бу дөврәдә панислаимизм еһтивә едилән пантүркизм пәс әһтива едән бир анлајыша чеврилмиши. Әкәр XX әсрин әввәлләриндә мүртәчә мәтбуат сәһифәләриндә милләт анлајышы ислама мәнсубијјәтлә ишарәтләндирилсә, јени ингилаби јүксәлиш илләри вә ондан сонрақы илләрдә исламчылығла јанашы, «түрк», «түрк дили», «түрк милләти» вә с. кими анлајышларла даһа чох ишарәтләндирилди. Белә ки, бу дөврәдә исламчылығ, милләтчилик вә пантүркизм анлајышларынын башлыча үнсүрләриндән биринә чеврилмиши. Бу мүнәсибәтлә М. Ә. Рәсулзадәнин «Дирилик» журналынын «Милли дирилик» адлы мәғаләсиндә дејилди.

«Бәлкә гәдимдә «үммәт» илә «милләт» кәлмәси араһында фәрг гојулмушду. Говмијјәт вә чинсијјәт чамәсини андыран «милләт» кәлмәси һәмкеш вә һәмдинлик чамәсиндә аләми олан «үммәт» кәлмәсинә гарышымыш вә «милләти-ислам» тәбири мәшһур олмушдур. «Милләт» насјон мәнаһында алачағ олурсағ бу тәкчә динлији билдирмир. Бу диндәшлиғдан әләвә бир чох дашлығларда «чамә» олдуғу кими билхәссә дил бирлији ләзым кәтир¹¹⁸.

Пантүркистләр түрк дилинә јахын дилдә данышан халғлары дил бирлији әсаһында Түркијә империјасы әтрафында бирләширмәк мәғсәди күдүрдүләр.

Азәрбајҗанда пантүркизм идејаларынын тәблиғиндә кәч түркләрин милләтчи буржуа партијасы олан «Иттиһад вә тәрәғги» партијасынын да тәсири вар иди.

Кәч түркләрин мәнафәјини мүдафиә едән «Иттиһад вә тәрәғги» партијасы өз түркчүлүк шовинизм идејасынын һәјәтә кечирмәк үчүн тәкчә пантүркизм идејаларындан дејил, панислаимизм идејаларындан да истифадә едирди.

1910—1911-чи илләрдә Азәрбајҗанда «Јени Фүјузат» журналы нәшр едилирди. Һәмни журналын мүһәррири пантүркист Әһмәд Камал иди. О, «Иттиһад вә тәрәғги» партијасынын үзү иди¹¹⁹.

«Јени Фүјузат» журналы о заман Түркијәдә јашајан Ә. Ағажәвлә мүнтәзәм әлағә сахлајыр вә онун мүртәчә пантүркист фикирләрини Азәрбајҗанда тәблиғ едирди. Мәсәлән журналда Ә. Ағажәвин Истамбулда етдији «Биз нә истәјириз?» адлы мәғузәсинә кениш јер верилир вә онун дили илә дејилди:

«Јахында Гағгазијадә мүғәддәс бәјрағымызы (Түркијәнин бәјрағыны) көрәчәјик. Фәғәт ораја бәјрағ јалныз кетмәәли, ејни заманда, түрк фикри, түрк һисси, түрк лисаны да бәрәбәр кетмәлидир»¹²⁰.

Әһмәд Камал журналда дәрч етдирији мәғаләләри илә панислаимизм вә пантүркизм идејаларынын тәблиғинә хүсуси әһәмијјәт верирди. Мәсәлән, о журналын «Вәчтима» адлы мәғаләсиндә «Иттиһади ислам шәргин һәғигәтән ән бөјүк вә ән мүнүм мәсаилидир»¹²¹.—дејә ачығдан-ачыға панислаимизм идејаларынын мүдафиә едир нә јајырды. О, «Јени Фүјузат» журналынын јенә һәмни нөмрәсиндә дәрч етдирији «Османлы хулиғаны» адлы бәшгә бир јазыһында «Иттиһад вә тәрәғги» партијасыны тәрифләјир вә бу күч һөкүмәтини тәблиғ едирди. Мәғаләлә дејилди: «Буну һеч биримиз инкар едәмәјиз ки, Әбдүлһәмид кими бир баланы башымыздан «Иттиһад вә тәрәғги» фирғәси атды. Бүкүнкү һүрријјәтин саһни ишдә бу фирғәлир вә бу күч һөкүмәти-Османнијјони дә бу фирғә иларә еләјир. Биләфәрс дејәләм ки, бу күч бу фирғә һөкүмәти иларә едәмәјир. Бу фирғәнин идарәсиндән мәмләкәтимиз зәрәр көрүјүр. Бу фирғә нә гәдәр идарәсиз ол-

¹¹⁷ Азәрбајҗан ССР МДТА, фонд 46, сјаһы 1, иш 334, нәрәг 41.

¹¹⁸ «Јени Фүјузат» журналы, 1911-чи ил, № 7.

¹¹⁹ Јенә орада, 28 декабр 1910-чу ил, № 11.

¹¹⁷ А. Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1950, сәһ. 67.

¹¹⁸ «Дирилик» журналы, 16 октябр 1914-чу ил, № 3.

са... бу фирғанин идарәсиндән мәмләкәт нә гәдәр зәрәр көрәрәс, Әбдүлһәмидин дәври гәдәр идарәсиз олмас... имди... милләт османнијә күлүр»¹²².

Милләтчи бәржүа идеологлары Азәрбајчанда пантүр-кизм идејаларыны јаймағ үчүн дил вә әдәбијатдан да кенш истифадә едир вә бу мәсәләдә дә мүртәчә мөвгә-рәтүрдулар. Азәрбајчанын мүстәгил тарихә, мәдәнијјәтә малик олмасыны инкар едан пантүркист әдибләр Азәрбајчан дилинә вә әдәбијатына һүчүм едир вә ону османлы-түрк дили вә әдәбијаты илә әвәз етмәјә чалышырдылар. Бу мүнәсибәтлә пантүркистләрин органы олан «Шәләлә» журналынын «Дил, имла вә мәсләк» адлы бир мәгаләсиндә дејилрди: «Шәләлә» әдәби бир мәчмүә олдуғундан «Шәләләчиләр» Гафгазын јох олан әдәбијатына халисанә бир хилмәт етмәк истәдиләр. Османлыда зәнкүн бир әдәбијат вардыр. Гафгазда нә вар?

Османлы шивәси илә јазы јазан әрбаби-игтидар, әкәр истәсаләр бөјүк бир әдәби мәгаләдә бир кәлмеји ики көрә истиһал етмәјә билдрләр. Гафгазијадә исе о сәтирдә бир кәлмеји беш көрә тәкрат мәчбуријјәти һисс едилр... һазырда «әдәби лисан хидмәтини» анчағ Истамбул шивәси ифа едә биләр»¹²³.

Пантүркист Халид Хүррәм Сәбрибәкзадә «Шәләлә» журналынын 1913-чү ил 11-чи нөмрәсиндән етибарән «Гафгазија лисан шивәси илә китабәт» адлы бир шәбә ачмынды. Мүәллифин бу шәбәјә јер вермәкдә мәгсәди һеч дә јерли—азәрбајчанлы јазычыларын әсәрләрини чап етмәк дејил, әкинә азәрбајчанча јазанлары тәнгир етмәк вә бу шәбә вәситәсилә османлы-түрк дилини тәблиғ етмәк иди. Сәбрибәкзадә «Шәләлә» кәлән јазылары өзү сечир вә истәдији кими тәнгид едилрди. Мәсәлән, о бир азәрбајчанлынын «Шәләлә» редаксијасына кәндәрдији јазысыны она көрә тәнгид вә рәдд етмишди ки, орада османлы-түрк сөзләри дејил, Азәрбајчан сөзләри ишләдилмишди.¹²⁴

Пантүркистләр Азәрбајчан халғыны бөјүк рус халғындан, габагчыл рус мәдәнијјәтиндән ајырмаға вә Азәрбајчанда османлы дили вә әдәбијатыны јаймаға сәј едилдиләр. Белә бир шәраитдә Азәрбајчан халғы өз доғ-

ма дилини горујуб сахлајыр вә ону «османлылашдырма» мејлинә гаршы мүбаризә апарырды. Бу сәһәдә Азәрбајчан демократик әһвали-руһијјәли зиялыларын, демократик мәтбуатын, «Молла Нәсрәддин» журналынын ролуну хүсусилә гејд етмәк ләзимдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналы мүртәчә пантүркист идеологларын Азәрбајчан дили вә мәдәнијјәтини инкар елиб, ону османлы-түрк дили илә әвәз етмәк сәјләрина гаршы чидли мүбаризә апарырды. Журнал мәктәбләрдә тәлим-тәрбијә ишләринин доғма Азәрбајчан дилиндә кечирилмәсини тәләб едилрди. Пантүркистләрин милләтчи бахышларына гаршы әкс бир мөвгә тутан «Молла Нәсрәддин» Азәрбајчан халғыны рус халғы илә даһа сых бирлијә, рус дили вә мәдәнијјәтини өјрәнмәјә чағырырды. О, билрди ки, «Јени Фүјүзат» вә «Шәләлә» кими органларын дил вә әдәбијат сәһәсиндәки мүртәчә сја-сәтләри Азәрбајчанда јалныз пантүркизми һајата кечир-мәк мәгсәдини күдүр.

«Молла Нәсрәддин» журналы «Шәләлә»нин мүрәр-рин пантүркист Сәбрибәкзадәнин «Шәләлә» журналынын 19 феврал 1914-үч ил тарихли дәрдүнчү нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Сәраби өмүрү» шәриһдән игтибас кәтирәрәк, онун дилинә истәһза едилрди:

Чисмән мүтәәззији-сугутам,
Фикрән мүтәләһијин-сүндәм...
Мәлуфи-ғәми бүвәл нобудам...
Мәчраји-сирәшши олду худам.

Журнал даһа сонра јазырды:

Дил, дил бу да дил! Дахи нә говга!
Етеги бу дили гәвд милләт...
Пантүркизмә дөкәм хәлват,
Әзәрлә бу шәриһ дөгә-дөгә!¹²⁵

«Молла Нәсрәддин»чиләр Халид Хүррәм Сәбрибәкзадәјә гаршы амансыз мүбаризә апарырдылар. Бу мүнәсибәтлә журналда «Шәләлә»нин дилинин тәнгидинә һәср едилмиш сатираларын бириндә дејилрди:

Охүдүм «Шәләлә»ни һәр нә гәдәр,
Буду мүхтәсәр гана билмәдим,
Бу чалышмағым, бу дурӯшмағым
Бүтүн олду һәләр, гәлә билмәдим,
Нечә бисәвәдлән мәрһабә,
Ону нәзмә, нәсрә чәкән киши,
Дејил, аиләмағ о мәчәлләни
Дахи һәр истәнин иши.

¹²² «Јени Фүјүзат» журналы, 28 декабр 1910-чү ил, № 11.

¹²³ «Шәләлә» журналы, 4 январ 1914-чү ил, № 1.

¹²⁴ Ба х: Јенә орада, 30 март 1913-чү ил, № 17.

¹²⁵ «Молла Нәсрәддин» журналы, 19 феврал 1914-чү ил, № 6.

Әребил, фарсыды, түркияда,
Гатыб ежелікбилі һәлим ашы,
Мәни гылды мат о сінгәләр,
О ибарәләр гана билмәдим

«Молла Нәсрәддин» журналы дил, әдәбијјат, мәдәниј-
јәт һаггындакы пантүркист, панисламист фикри ифша ет-
мәклә ана дили барәсиндә, онун сафлығы илә әлағәдәр
чидди мәғаләтәр вә јазыларла чыхыш едирди. Бу мүнә-
сибәтлә Ф. Көчәһлинин журналда 1913-чү иллә дәрч
едилмиш «Ана дили» адлы мәғаләсинин ролуну хүсуси
олараг гејд етмәк ләзымдыр. Мәғаләдә дејилерди: «Һәр
милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси
малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәја-
тичын мајасы мәңзиләсиндәдир. Ананын сүдү, бәдәнин
мајасы олдуғу кими ананын дили дә руһун гәјдәсыдыр.
Һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дили-
ни дә севир...

...Русларын мәшһур педагоғу вә әдиби Ушински дејди:
Бир милләтин малын, дөвләтин вә һәтта вәтәнини әлин-
дән алсан, өлүб—итмәз, әмма дилини алсан фот олан вә
ондан бир иншан галмаз. Бу доғруну саир милләтләрин
әдибләри вә јазычылары јахшы анлајылар вә әсәрләри-
ни ана дилиндә јазмағла милләтин әхлағыны дүзәлдиб,
әглинә вә руһуна тәрбијә верибләр вә вермәкдәдиләр.
Вә бир тәрәфдән дә ана дилинә сифәл вериб онда олан
рәкәкәти көтүрүб көзәлләшдириб, мүәјјән бир ганун вә
әсаас үзрә ону мөһкәмләндирибләр...

Дилимиз ајдын, садә вә зәнкинди... Абасғулу Аға
Бакыхановун «Нәсиһәтнамасы», М. Ф. Ахундовун коме-
дијалары, Гасымбәј Закирин мәктубаты... Һәсәнбәк Мә-
ликәләнин елм вә фүнуна даир јаздығы китаблар вә си-
јәси мәғаләләр чүмләси ачығ вә ајдын дилдә јазылмыш
әсәрләрдир».¹²⁶

Мүәллиф һәмнин мәғаләдә даһа сонра пантүркист Әли-
бәј Һүсејнзәдәни ифша едир, онун азербәјчан дилинә кә-
тирлији јад тә'сирә мәсхәрәјә гојурду.

Мәғаләдә дејилерди: «Бу ахыр вахтларда бизим ачығ
вә садә дилимизә Истамбулда јарымчыг тәһсил едиб кә-
ләнләр хәләт кәтирмәкдәдиләр. Бу чәнаблар нә елмдән
елм вә нә мәрифәтдән мәрифәт өјрәнмәјиб... гәлиз ибарә-
ләв атына мишиб, әдәбијјат мејданында чөвлән етмәкдә-
диләр.

...Аллаһ Әлибәј Һүсејнзәдәјә инсаф версин. Каш ө
аличәнаб Истамбулда раһат әләшиб бизим шумбәхт
Гафгаза тәһриф кәтирмәјә иди. О, дилимизә позғунлуғ
салды. Тәзә «дил» кәтирди... Аз вахтын ичиндә Гафгаз
түккләринни (азербәјчанлыларын—*h. h.*) мәтбуаты ос-
манлы сөзләри вә истилаһлары илә долду. «Иш бу»,
«иштә», «шимди», «шу», «әфәндим», «бағалым», «насыл»
сөзләри гәзет сүтунларыни долдурду. Бу ишин нәтичәси
бу олду ки, инди гәзәтләримизни вә журналларымызын
дилини охујуб баша дүшмәк олмур.

Ана дили өјрәтмәк үчүн јазылан тә'лим китаблары-
мыз ејлә бир дилдә јазылыр ки, онларын васитәсилә ана
дилини анчаг унутмағ олар. Үч-дөрд јүз сәһифәлик тә'-
лими гираәт китабларымызда «ана», «ата», «јахшы» кими
чох ишләнән вә әзиз сөзләр дәрман үчүн белә ахтарылар-
са тапылмаз. Бизим әгидәмизчә, бу мүғәлдиллик вә раф-
тар милләтә хәјанәт етмәкдир... Бир тәрәфдән һуруфат
гүсуру, дикәр тәрәфдән дә дил гүсуру әлимизни вә ајағы-
мызы бағлајыб, гојмур ки, ирәли кедәк.

...Милләтини севән, онун мә'нәви дирилијинә чалы-
шан, тәрәггиси јолунда әмәк сәрф едән јазычыларымыз-
дан, әдибләримиздән вә шаирләрдән чох-чох тәвәгге еди-
рик ки, дилләринни асанлашдырсынар. Ана дилиндән
узаг дүшмәсинләр, фикирләринни ачығ вә садә дилдә јаз-
сынлар, та ки, онларын јаздығларыны охујан анласын,
дүшүнсүн вә ајылсын».¹²⁷

Башга демократик јазычылар кими Ј. В. Чәмәнзәмин-
ли дә дил мәсәләсиндә «Молла Нәсрәддин»ин мөвгејиндә
дурур вә Азербәјчан дилинә кәтирилән јад тә'сирә гар-
чы чыхырды. Бу мүнәсибәтлә онун «Садаји-һәг» гәзети-
нин «Дил мәсәләси» адлы мәғаләсиндә дејилерди:

«Дил гајырмағлыг (сүн'илнк) севмәз, зор вә күчү дә
гәбул етмәз! Дил өз көкү үстә битәр, галхар, гол—ганад
ачар вә бу асудәлик, тәбилик сајәсиндә дә елә көзәл,
зәриф вә кениш бир һала кәләр ки, һаманы һейран гојар.
Дилин көкү чамаатымызын әсрләрчә јаратдығы ел әдә-
бијјатындадыр. Кәрәк онлар топлансын, өјрәнилсин,
әзбарләсин. Дил ахтаран кәрәк чамаатымызын арасын-
да кәзсин!».

Һәркаһ јазычылыг етмәкдән мәгсәд фарс вә әрәб сөз-
ләри исә бу ајры бир мәсәләдир. Јохса, јә'ни чамааты

¹²⁶ «Молла Нәсрәддин» журналы, 16 сентјабр 1913-чү ил, № 22.

¹²⁷ «Молла Нәсрәддин» журналы, 16 сентјабр, 1913-чү ил, № 22.

мәңфәәти дә мұлаһизә олуурса, кәрәк әввәл чамаатын баша дүшдүҗү бир дилдә јазылсын ки, бу да охујуб ондан бир һиссә көтүрсүн».¹²⁸

Беләликлә, әввәлләрдә олдуғу кими, бу дөврдә дә осмалы түрк дилини Азәрбајчан халғы үчүн әдәби дил кими гәбул етдирмәјә чалышан мүртәчә пантүркист әдәбијатла, Азәрбајчан халғының доғма дилини сахламаға вә ону мүдафиә етмәјә чәнд едән демократик әдәбијатын мүбаризәси кедирди.

Тени ингилаби јүксәлиш илләриндә мүртәчә даирәләр реализм вә хәлгиләјә гаршы чыхыр, реалист әдәбијатын мөвчудлуғуну инкар едир вә мистик романтиканы тәблиг едирдиләр. М. Ә. Рәсулзадә, Әлиаббас Мүзһиб, Әбдулхалыг Чәннәти вә башгалары мүртәчә романтизм мөвгәјиндән чыхыш едәрәк реал һәјәтдан узағлашыр вә кечмишин мүртәчә әһвали-руһијјәсини тәрифләјирдиләр. Бу мүнәсибәтлә М. Ә. Рәсулзадә «Дирилик» журналында јазырды:

«...ирәлидә бир мәкнәт вә гүввәт тапа билмәк үчүн милләтләр өз тарихләриндән истимдад едирләр. Зәиф дүшдүкләри, әзилб инграза доғру чәкилдикләри, һәтта инграз булб һәр бир штидар вә гүввәдән дүшүмүш олдуғлары заманда... кечмишин гүввәтли вә парлаг дәмләрини хатирә салмағла истигбал үчүн бир үмид бәсләрләр.

Кечмишин инчәсинә тәдгиг етмиш олан милләтләр даима мазийенин өлүб торпағлар алтында чүрүмүш олан гәһрәмәнлиғларындан бир идеал модели тапыб, ону кәләчәјин бир нүмунәји-һәмәсәти кәсдирәрләр. Тарих доки мазийәтләри тәдгиглә ону нәсли-һазыр һүзурәтдә чалығлашырыб руһландырмағ вә бундан истигбала ани парлаг вә милан нәтичәләр һасил етдирмәк әдәбијатда бөјүк бир мәсләкдир. Әдәбијатда вә саир синајәји-һәфисдә тәғиб олуан бу мәсләкә романтизм мәсләки де јиләр».¹²⁹

Мүртәчә романтизм әдәби истигмәти декадент мистик мөвгә тутмағла әксингилаби маһијјәт дашыјырды.

Бу дөврдә әдәбијат вә инчәсәнәт мәсәләләрини динлә бирләшдирмәк мејли дә хејли гүввәтләнишиди.

¹²⁸ «Сәдан-һәг» гәзети, 25 феврал 1914-чү ил, № 45.

¹²⁹ «Дирилик» журналы, 30 декабр 1914-чү ил, № 32.

1905—1907-чи илләр ингилабындан сонра бүтүн өлкәдә олдуғу кими Азәрбајчанда да мүртәчә әдибләр зәһмәткешләри ингилаби һәрәкатдан јайындырмаға чалышырды. Онлар чәмијјәтдоки шәрин вә бүтүн бәдбәхтликләрин сәбәбини капиталист истеһсал мүнәсибәтләриндә дејил, инсанларын дүңәр олдуғу «күнаһда» ахтарырдылар. Онлар белә бир сахта фикир тәблиг едирдиләр ки, зәһмәткешләрин сәадәти вә азадлығы үчүн ингилаби мүбаризәнин һеч бир әһмијјәти юхдур; инсанлар «күнаһы» «аллаһдан ајрылманы» арадан галдырмағ васитәсилә сәадәтә наил ола биләрләр.

Бу илләрдә бүтүн өлкәдә олдуғу кими Азәрбајчанда дә истисмарчы синфин идеолоғлары истисмарчы өрт-басдыр едәрәк, белә бир сәвф фикри тәблиг едирдиләр ки, һәр чүр мүғавимәт, синфи мүбаризә шәрди. Онлар зәһмәткешләри сәбирли олмаға, зүлмә дезмәјә чағырырдылар. Бу фикри әсасландырмағ үчүн һәтта бөјүк рус јазычысы Л. Н. Толстојун дүңәкөрүшүндәки ингилаба индл, мүһәффизәкар чәһәтләрдән истифадә едирдиләр.

С. Ејуллајев «Иғбал» гәзетиндә «Мәнтиг мизанлары» адыла мәғаләсиндә Л. Н. Толстојун «Истиғамәти-гәлб» һекајәсиндән иғтибас кәтирир вә бурадакы мүртәчә фикирләри мүдафиә едирди. О, көстәрирди ки, Толстојун бу һекајәси «исламийјәтдә тәвәккүл дејилән бир фәзиләти-улвијјәти» тәблиг етәји үчүн хејрилди; куја бу тәвәккүл идејасы инсан мәһвијјәтинә тәрбијә етмәк вә ону сәадәтә чатдырмағ үчүн ләзим имиш. Бу мүнәсибәтлә мүәллиф јазырды: «Толстој бу әсәри илә мүбаризәји-һәјәт мејданында сәбирсизлик вә тәләш етмәмәк мәтанәти-мәрдәнә илә һәр хусусда тәвәккүл етмәк лүзумуну аңлатмаға чалышмыш вә бинаәнәлһә сурф әхлаға мәтәәлдүг бир хусусда һекајә тәртиб етмишди. Даһа доғрусу, фәзанли-әхлаға даир еһкам-исламийјә тәлиматына јахын бир шеј өјрәтмәјә чалышмышды».¹³⁰

Белә бир дөврдә Толстоју кешиш халғ күтләләринә олдуғу кими танытмағ Азәрбајчан болшевикләри гаршысында дуран тәхирәсалымаз вәзифәләрдән бири иди. Бу ишдә В. И. Ленинни «Лев Толстој рус ингилабының күзкәсүдүр», «Л. Н. Толстој вә мүасир фәһлә һәрәкаты», «Толстој вә пролетар мүбаризәси» вә башға мәғаләләринин бөјүк әһмијјәти олмушду.

¹³⁰ «Иғбал» гәзети, 17 апрел 1912-чи ил, № 36.

В. И. Ленин һәм ин мэгәлләриндә Л. Н. Толстоју бә'зи сәһвләринә көрә, «һәјат мұәллими», «бәјүк аллаһ ахтарычысы» «үмуми вичданы» адландыран буржуа идеологларыны ифша едир вә көстәрди ки, зәһмәткеш күтләләрин зүлм вә әзијјәтіндән хилас олмасы зүлмә сәбрлә дөзмәк, шәрә мұғавимәт көстәрмәмәклә дејил, синфи мүбаризә илә, халг күтләләринин ингилаби мүбаризәси васитәсилә һәјата кечирилә биләр.

Толстоју «үмуми вичданы», «һәјат мұәллими» адландыранларын һамысы мәнһ бу ирәли кетмәјә мане олур. Онларын бу сөзләри јаландыр. Толстојун нәзәријјәсинин ингилаба зидд чәһәтиндән истифадә етмәк истәјән либераллар гәсдән белә бир јаланы јайырлар..

Рус халгы јалныз о заман азадлығына наил олачагдыр ки, јашы һәјата чатмағы Толстојдан өјрәнмәк дејил, әһәмијјәтини Толстојун баша дүшмәдији синифдән вә Толстојун нифрәт етдији көһнә дүнијаны дағытмаға јекәнә габил олан синифдән, пролетариатдан өјрәнмәли олдуғуну баша дүшсүн».¹³¹

В. И. Ленинн Толстоју ирсинә бу чүр мүнәсибәт бәсләмәсиндән истигамәт алан Азәрбајчан болшевикләри Толстојун әдәби-бәдин фәалијјәтинә јүксәк гижмәт вермәклә онун дүнијакөрүшүнүн һәдүд чәһәтләрини дә чидди тәнгид едирдиләр. Бунула әләгәдәр 1911-чи илдә «Современнаја жизнь» журналында С. Шаумјанын «Бир аз да Л. Н. Толстојун дини һагғында» адлы мәгаләсинин әһәмијјәтини хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр. Мұәллиф өз мәгаләсиндә Толстоју һәјат мұәллими адландыран буржуа мұәллифләрини чидди тәнгид едир, онун дунјакөрүшүидәки зиддијәтләри ачараг «шәрә мұғавимәт көстәрмәмәк», «христиан гардашлығы» јаратмаг, сәбирли олмаг кими әксингилаби мүддәаларыны ифша едирди. С. Шаумјан һәм дә Л. Толстоја бәшәријјәтин өәдди тәфәккүрү тарихиндә чох бәјүк хидмәти олан даһи сәнәткар кими гижмәт веәирди.

Бу көркәмли ингилабчы Л. Толстојун «зүлмә мұғавимәт көстәрмәјин» фикринә чаваб олараг синфи мүбаризәни зәһмәткешләрин азадлығы үчүн јекәнә васитә һесаб едирди. Она көрә дә о, фәһлә синфини «халг күтләләрини јохсуллуғун мәнбәји олан хүсуси мүлккијјәти,

мұздлу әмәји, синфи һөкманлығы мәнһ етмәјә чағырырды».¹³²

Јери көлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, XX әсрин әввәлләриндә фәләсәфә сәһәсиндә олдуғу кими, әдәбијјат вә инчәсәнәт сәһәсиндә дә Азәрбајчандә мүтәрәгги гүввәләрлә мүртәчә гүввәләр арасында амансыз мүбаризә кедирди. Мүртәчә гүввәләр, хүсусилә милләтчи буржуа идеологлары әдәбијјаты вә инчәсәнәти ичтимаи һәјатдан ајырмаға чалышырдылар. Онлар истисмарчыларын мәнәфеји наминә «сәнәт—сәнәт үчүндүр» шүарыны һәр васитә илә әсәсләндирмаға чәһд едирдиләр. Бәллидир ки, «сәнәт—сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси бу вә ја башга формада истисмарчы синифләрин мәнәфејини хидмәт етмәклә, һәгги реалист сәнәтә гаршы чыхмагла бу вә ја дикәр формада халгын әлејһинә чыхараг истисмарчы синфин мәнәфејинә хидмәт едир. Мәнһ буна көрә дә һағлы олараг Совет әдәбијјатшүнаслығында «сәнәт—сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси мүртәчә романтизм адландырылыр.¹³³ Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары сүбүт етмәјә чалышырдылар ки, куја сәнәткар ичтимаи һәјат һадисәләрини дејил, аңчаг өз хәјалыны, өз истәк вә арзуларыны тәрәннүм етмәлидир.

Бу мүнәсибәтлә «Шәләлә» журналынын «Ше'р нәдир?» адлы мәгаләсиндә дејилирди:

«Ше'р инсанлара чәнәби-һәгг тәрәфиндән ојләбир мүһиббәдир ки, инсан чох көрә онула үлвијјәти тәғдир едир... һәјат руһ илә дам, руһ да ше'р илә гаимдир».¹³⁴ Мәгаләдә даһа сонра көстәрилди ки, ше'рин вәзифәси инсанлары мәләкләр әләминә апармагдан ибарәтдир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри Чәлил Мәммәдгулузада, Әбдүлрәһимбәј һағвердијев, Фридуң бәј Көчәли вә башгалары мүртәчә романтик әдәбијјата гаршы гәти мүбаризә апарараг, өз сәләфләринин демократик вә реалист ән'әнәләрини инкишаф етдирилди.

Азәрбајчанын тәрәггинпәрвәр јазычылары мүртәчә буржуа әдәби чәрәјанынын әксинә олараг садә дилдә јазыр, өз гәһрәманларыны реал һәјатдан алып, әдәбијјата

¹³² Б а х: «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 2.

¹³³ «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», 2-чи чилд, Бақы, 1960, сәһ. 461.

¹³⁴ «Шәләлә» журналы, 14 декабр 1913-чү ил, № 45.

¹³¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 371.

фәһлә вә кәндлн мөвзусуну кәтирир вә әнларын көһнә дүңҗәја—буржуа мүлкадар дүңҗасына вә һабелә чаризм әлејһинә олан мүбаризәсини тәрәннүм едирдиләр. Мүртәчә җазычыларын әдәбијјаты ичтнман һәјат һадисәләриндән узлашдырмаг чәһдләринә чаваб олараг Ч. Мәммәдгулузада «Молла Нәсрәддин» журналында җазырды...» һәрәнин бир етигады вар, һәр чәридәнин бир мәсләки вар, һәр җазычыннн бир мәтләби вар, жоха бу ишләр бинудә дејил, һеч бир шаирә демәк олмаз—белә җазма, белә җаз, һеч бир чәридә саһибинә демәк олмаз—мәсләкини чөндәр, һеч бир фикир саһибинә демәк олмаз ки, гандыгыны ат, мән гандыгымы тут»¹³⁵.

Беләликлә, «Молла Нәсрәддин» халг һәјатыны тәрәннүм етмәји әдәбијјатын башлыча вәзифәси һесаб едирди. Буна көрә дә бир әдәби-бодни журнал кими «Молла Нәсрәддин» журналы өз мөвҗејини һеч заман дәјишмәјәчәјини ашағыдакы сөзләрлә белә ифадә едирди:

«Охучуларымыз дағылыб та бирчә нәфәри галынча җазачајыг, җазачајыг, һәмнин дәирәдә җазачајыг ки, алты илдир ки, җазырыг вә бу алты илнн әрзиндә җаздыгымыз сөзләри бу саат јенә мин дәфә тәсдиг едирик.»¹³⁶

Азәрбајҗан әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәләри белә һесаб едирләр ки, мүртәчә романтик әдәбијјатын ашыладыгы мәрснјә вә мүснбәтнамәләри Азәрбајҗан әдәбијјатынын инкншафы јолунда бир манеәдир. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, әдәбијјат вә инчәсәнәт јүксәк идеја доғурмалы вә инкнбил җашылаамалыдыр. Әдәбијјат бир тәрәфдән көһнолији дағымалы, о бири тәрәфдән исә јени идеаллар доғурмалы вә нигилаби мүбаризәни тәрәннүм етмәлидир.

Азәрбајҗан әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәләринн әсәрләри зәһмәткешләри зүлм вә әсәрәтә гаршы мүбаризәјә чағырды. һәмнин дөврлә әдәбијјатын јүксәк идејалылығы мәсәләсиндә мүртәрәғи романтик әдәби чәрәјанын нүмәјәндәләри реалист җазычыларын сәсинә сәс верирдиләр. М. Һали 1914-чү иллә җаздыгы ше'рләрининн бириндә «ишыг дүшүнчәләр илә ишыгланар милләт»¹³⁷—дејә ше'рдән јүксәк идејалылыг тәләб едирди. «Шанр әјһнәсидир дөвраннн»¹³⁸—дејән А. Сәһә тше'рин һәјат-

дан асылылығы идејасыны ирәли сүрүрдү. А. Шанг 1913-чү иллә җадыгы «Дилимиз вә әдәбијјатымыз» адлы мәгаләсиндә шифаһи халг әдәбијјатыны «мәшһәтимзинн әјһнәси» һесаб едир вә онун дилини «ән асан вә олдугча көзәл лсан»¹³⁹ адландырырды.

Беләликлә, мүртәчә буржуа романтизмнә гаршы мүбаризәдә мүртәрәғи романтикләр дөврүн габагчыл реалист җазычылары илә бирләширдиләр. Бу дөврлә мүртәчә әдәби чәрәјанын нүмәјәндәләринин җаратдыгы әсәрләр мүртәрәғи идејаларын вә демократик фикрин мүбаризәсн нәтичәсиндә һеч бир из бурахмадан тезликлә унудулуб кедирди. Тәкчә буну көстәрмәк кифәјәтир ки, «Шәләлә» журналы реалист әдәбијјатын мүбаризәсинә узун заман давам едә билмәди; онун редактору Сәбри-бәкзәдә исә Азәрбајҗаны тәрк едиб, Түркијәјә кетмәли олду. О, Түркијәјә кедәркән Ә. Гәмкүсар она ашағыдакы сәтирләри һәср етмишди:

Җахшы тәфәһир елә өз рәјин илә Гур'аны,
Чадраја чаршафа бах, дустаг елә нисваны,
Гојма кетсин габага милләти, гајтар ани,
Инди Гафгазда бөјүк бир һәјәчәндир, кетмә!
Кедәсән, ким җазачағдыр бизә «Ешгү-һавәси»,
Милләти-гәмзәдәнин ким олачаг дади-рәси?
...Сән ки кетдин әдәбијјат бүтүн өлдү демәк
Бу күһаны еләмә, вахты јубандыр, кетмә!
Башына чәм елә «һәгги» кими бир нахәләфи,
Ағзына һәр нә кәлир, җазсын, итирсин кәләфи,
Чәп елә бирбәбир эшари-ғуруни-сәләфи,
Сәнә тикмиш һамы көзләр ниқарандыр, кетмә!»¹⁴⁰.

«Сәнәт—сәнәт үчүндүр» шүары илә чыхыш едән буржуа мүәллифләри һәмнин шүары театр, мусиги вә башга саһәләрдә дә тәблиг едирдиләр. Онлар бу кими мәсәләләрдә дә реализмә гаршы чыхырдылар. Буржуа идеологлары Азәрбајҗан театрыны нигилаби идејалары тәрәннүм етирән сәнәт әсәрләриндән мәһрум етмәјә, она милләтчилик руһу вермәјә чалышырдылар. Онлар кечмиш дини һадисәләри хатырладан пјесләри репертуарларга салмаг үчүн чидди чәһд көстәрирдиләр. Лакин бу чүр мүртәчә чәһдләрә бахмајараг, Азәрбајҗан театры өзү үчүн јени репертуарлар јарадырди. Азәрбајҗан, рус вә һабелә Гәрби Европа классикләринин әсәрләрини театрын репертуарына дахил едирдиләр.

¹³⁵ «Молла Нәсрәддин» журналы, 11 декабр 1911-чи ил, № 44.

¹³⁶ Јенә орада.

¹³⁷ «Игбал» газети, 3 август 1914-чү ил, № 731.

¹³⁸ «Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи», 2-чи чилд, сәһ. 465.

¹³⁹ «Игбал» газети, 21 октябр 1913-чү ил, № 425.

¹⁴⁰ «Молла Нәсрәддин» журналы, 5 феврал 1914-чү ил, № 4.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanla mütarətti güv-
vələr, demokratik fikirli ziyalyar teatr və musigi sən-
nətinin inkişafı üçün var güvvələri ilə çalyşырды-
лар. Бу сənədə көркəмли бəстəкар Үзејір һачыбəјовун
хидмəтинн хусуси оларағ көстəрмəк лəзымдыр. О, 1907—
1912-нн иллəрдə бир сыра опера və musигили комедиялар
јаратмышды. Ү. һачыбəјов биринчи Азербайжан операсы
олан «Тејли və Мəчнун»у јазмыш və бунунла да Азербай-
байжан опера театрынын əсасыны гəјмушдур.

О, 1909-чу илдə «Шейх Сəн'ан», «Әсли və Кəрəм» və
башга опералары јазмышдыр. Ү. һачыбəјов һəм дə Азербай-
байжан musигили комедиясынын əсасыны гəјмушдур.

1909-чу илдə онун «Әр və арвад» опереттасы тамаша-
ја гəјмушдур. Даһа сонра о, «О, олмасын бу олсун» və «Ар-
шын мал алан» musигили комедияларыны јазыр. О, бу
əсəрлəri илə дөврүн феодал-патриархал мүнəсибəтлəri-
ни, кəһнəлији гамчылајыр, чəһалəтə və гадын һугуғсуз-
луғу əлејинə чыхырды. «Аршын мал алан» опереттасы
гадын азадлығына мане олан ичтиман-сийаси гурулуша
гаршы чеврилмиш кəскин бир сənət əсəri иди.

Ү. һачыбəјовун Азербайжанда илк опера və оперетта
сənəтинин əсасыны гəјмасы муртəче буржуа фикринə
гаршы ағыр бир зəрбə иди. Чунки муртəче даирəлэр өз
мəгбуатлары васитəсилə белə бир сахта фикри тəблиғ
едирдилэр ки, куја Азербайжан musигиси опера үчүн јар-
рарлы дејилдир, куја бу musиги əсасында нə опера, нə дə
комедия јазмағ олмазмыш. Лакин Ү. һачыбəјовун musиги
жанры əсасында јаздығы бу сəһнə əсəрлəri буржуа
даирəлэринин һəмин фикирлэринин əсассызлығыны сү-
бут етмəклə, ону алт-үст етди.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, һаггында данышы-
лан дөврдə əдəбијјат və инчəсənət мəсələсиндə дə муртə-
рəгги гүввəлэрлə муртəче гүввəлэр арасында кəскин мур-
баризə кетмишдир. «Молла Нəсрəддин» журналы və һа-
белə ајры-ајры демократик ziyalyar һəмин мəсəlэдə
муртəче даирəлəri ифша едэрək, онларын фəалијјəтинин
зэрэрли, халгын мənəфејинə зидд мəһијјəтини ачыб көс-
тəрмишлэр.

Белəликлə ајдын олур ки, јени ингилаби јүксəлиш ил-
лэриндə Азербайжан болшевиклэри дөврүн ирəли сурдүјү
мүһүм һадисəлэрə мүнəсибət мəсələсиндə буржуа-мүлкə-
дар идеологларынын муртəче мəһијјəтинə гаршы аман-

сыз мурбаризə апармыш, онун əксингилаби мөвгејини иф-
ша етмиш və зəһмəткеш əһали күтлэлэрини ингилаби мур-
баризəгə чағырмышлар. Азербайжан болшевиклэринин фə-
алијјəтиндэн бəһрələnən демократик фикирли ziyalyar
вə башга муртəрəгги гүввəлэр дə онларын сə-
синə сəs верэрək, муртəче сосиоложи бахышлара гаршы
мурбаризə апармыш və ачыначагы вəзијјəтдэн хилас ол-
мағ үчүн јоллар ахтармышлар.

**БИРИНЧИ ДУНЈА МҮҘАРИБӘСИ ВӘ
ИКИНЧИ РУС ИНГИЛАБИ ИЛЛӘРИНДӘ
АЗӘРБАЙҘАНДА ФӘЛСӘФИ ВӘ
ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФИКИР**

§ 1. Фәлсәфи фикир

Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә олдуғу кими, дүн-
ја муһарибәси дөврүндә дә АзәрбајҘанда идеолокија са-
һәсиндә, хүсусилә, фәлсәфәдә материализм илә идеализм
арасында кәскин мүбаризә кедирди. Чаризмин, мүлкә-
дарларын вә ири буржуазиянын әрзусуну һәјата кечир-
мәјә чалышан бир груп буржуа зијалылары зәһмәткеш-
ләрин шүүруну идеализм вә дини бахышларла зәһәр-
ләмәјә чалышыр вә беләликлә онларда ингилабын кәлә-
чәјинә инамсызлығ јаратмаға сәј кәстәридиләр. Бу
мүртәчә гүввәләр буржуа мәтбуатында мүртәчә фәлсәфи
идеализм, хүсусилә, субъектив идеализм вә агностисизм,
Гөрбин вә Шәргин мистик фәлсәфәсини тәблиғ едир вә
бунула да зәһмәткеш әһали күтләләрини ингилаби му-
баризәлән ұзаглашдырмаға чалышырдылар.

М. Ә. Рәсулзадәнин «Ачығ сөз» гәзетиндә дәрч едил-
миш «Мүсавағта мүсаһибә» адлы мәғаләсиндә дејилди-
ди: «Ибтидан инсанларын һәјатында ибтидан дүшүнчә-
ләр... сәһиби-каината инам фикрини доғурмушса, индикки
инсанлар буну даһа да тәкәмүл вә тәрәғги етдирәрәк
инам вә е’тиғад еләјирләр».¹

Беләликлә, бурада дүнјанын инсан шүүрундан асылы
олмајарағ мөвчуд олдуғу инкар едилдир вә онун киминсә
тәрәфриндән јарадылдығы иддиә олунурду. Буржуа иде-
олоғлары, агностисизм мөвгәјиндән чыхыш едәрәк, дүнја-
нын дәрк едилмәси мүмкүнлүјүнү дә инкар едирдиләр.

«Дирилик» журналында дәрч едилмиш «Гәбир дашлә-
ры» адлы бир мәғаләдә «...шәхсијәтин харичиндә бир иг-
тидар сәһни вағиф ола билмәјәчәјин бир әмәлијјаты вү-
чуда кәтирир. Сән олардан хәбәрсизсән, һиссләрин, дүј-
ғуларын вар; сәһни харичи вағеләрә хәбәрдар едирләр,
евтидирсән, көрүрсән, лакин бунлар сәһни үчүн бир мү-

әммадыр. Ешидән ким? Вағиф олан ким? Сән онлардан
бихәбәрсән»²—дејә агностисизм тәблиғ едилдири.

Бу дөврәдә буржуа идеолоғлары субъектив идеализм
вә агностисизми тәблиғ етмәклә јанашы, елм илә дини
барышдырмағ хәтти дә јеридирләр.

М. Ә. Рәсулзадә «Ачығ сөз» гәзетиндә дәрч етдириди
бир мәғаләсиндә һәғигәтин икилији барәсиндәки иде-
лист көрүшләри тәблиғ едирди. Мүәллиф һәмин мәғалә-
синдә кәстәриди ки, куја һәғигәтләрин үзә чыхарылма-
сы процесиндә дин илә елм арасында һеч бир көкүл фәрг
ғалмыр, куја һәм дин вә һәм дә елм бир-бириндән асылы
олмајарағ сон нәтичә е’тибарилә «үмуми һәғигәт»ләри
«дини» вә елми һәғигәтләрин дәрк едилмәсинә кәтириб
чыхарыр. Бу мүнасибәтлә о, интибаһ дөврүнүн италијан
физики вә астроному һалилеләјин (1564—1642) һәрәкәт
һағғындакы фикирләрини мисал кәтирир вә бундан өз
идеалист көрүшләрини пәрделәмәк үчүн истифадә етмәјә
чалышырды. Мәғаләдә дејилдири: «...һансы бир диндир
ки, әкдији һәғигәтләр дајәләринин ганы илә суварылма-
мыш олсун? Фәғәт јалныз диндирид? Елм вә фәһн азмы
гурбанлар вермишләр. Бу күн һәр кәсчә гәбул олунуб тә-
бии көрүлән һәрәкәти-әрзи иддиә едә билмәк үчүн һали-
леләј башындан кечмәли иди... истәрәсә дин вә истәрәсә дә
елм сон нәтичәдә үмуми һәғигәтләри мејдана чыхарыр.»³

Беләликлә, М. Ә. Рәсулзадәнин елми билликләр барә-
синдәки бу чүр мүлаһизәләри елми мүдафиә едиб, ону
дин бурховларындан азад етмәк дејил, дин илә барыш-
дырмағ вә елми материалист дүнјакөрүшүнә гаршы му-
баризә апармағ мәғсәди күдүрдү.

В. И. Ленин јазырды:

«Мүасир фидеизм һеч дә елми рәдд етмир; о. елмин
анчағ «һәддән артығ иддиаларыны», мәһз объектив һәғи-
гәт иддиасыны рәдд едир. Әкәр объектив һәғигәт мөвчуд-
дурса (материалистләрин дүшүндүјү кими), әкәр јалныз
тәбئيәтшүнаслығ харичи әләми инсанш «тәчрүбәсиндә»
әкс етдирмәклә бизә объектив һәғигәт верә билирсә, онда
һәр чүр фидеизм шүбһәсиз рәдд едилмиш олур; Јох, әкәр
объектив һәғигәт јохса, (о чүмләдән елми һәғигәт) анчағ
инсан тәчрүбәсинин тәҗкиледичи формасы исә, онда бу-
нунла да динчилијин әсас мүддәасы гәбул едилмиш олур.

² «Дирилик» журналы, 1 нојабр 1914-чү ил, № 4.

³ «Ачығ сөз» гәзети, 4 ијун 1916-чы ил, № 225.

¹ «Ачығ сөз» гәзети, 20 сентјабр 1917-чи ил, № 345.

диячилијин үзүнө гапылар ачылмыш олур, дини тэчрүбэнин «тэшкиледичи формаларына» жол верилмиш олур».⁴

Диалектик материализм көрө үмумијјэтлө һәгигәт— абстракт һәгигәт жохдур, анчаг елмдән доған конкрет һәгигәт вардыр ки, бу да мүэјјән тарихт шәраитдә —замаң мөкан, шәраит вә инкишаф хүсусијјәтләри вә с. заминидә мејдана чыхыр.

Әввәлләрдә олдуғу кими бу илләрдә дә Азәрбајҗан болшевикләри буржуа идеологларынын тәблиғ етдији идеалист вә агностик идејалара гаршы чидди мүбаризә апарды.

Н. Нәримановун «Ачығ сөз» гәзетиндә јаздығы «Илјә Илич Мечников» адлы мөгаләси бу мәсәләдә чидди елми мараг доғурур.

Мөгаләдә бөјүк рус алими И. И. Мечниковун (1845—1916) ган дөвраны вә тез гочалмаг проблеми саһәсиндәки кәшфләриндән данышылыр вә бу саһадә онун өлдә етдији елми һәгигәтләри тарихилик замининдән сәчијјәләндирилди.

Мөгаләдә дејилирди:

«Гәзет васитәсилә Мечниковун елми әсәрләри барәсиндә бәһс етмәк гејри-мүмкүндүр. Фәгәт бурада биз ики мәсәләјә даир бир нечә сөз демәк истәјирик.

Әввәлинчи мәсәлә Мечниковун ган дөвраны барәсиндә олан әһәмијјәтли нәзәријјәсидир. Мечниковун бу мәсәлә илә мәшғул олмасындан әввәл тәбибләри һәмишә бир суал раһат гојмурду. Нә үчүн ики сағлам адам бир мәрзә дәүчәр оларкән бири һаман мәрзәдән өлдүју һәлдә, о бири сағалыр? Бу суала Мечников вә Мечниковдан габаг белә чаваб верирдиләр: Көрүнүр ки, биринин бәдәни о бирисиндән гүввәтлидир, јәни бәдәнин өзүндә мүһәфизә едән бир гүввә олсун кәрәкдир. Фәгәт о гүввәнин бәдәнин һансы бир үзвүндә олдуғу мәсәләси гаранлығ иди. Мечников бир чох әһмәтләрдән сонра һаман гүввәни ганда тапды.

Инсананы вә һейвананы ганы ики нөвдүр; бири тәмиз вә ја ал гандыр ки, шәрәјанларда, бири дә ишләнмиш вә гара гандыр ки, вәридләрдә чәрәјан едир. Бу гана зәррәбин илә бахдыгда ганын өзү дә ики һиссәдән ибарәт көрүнүр: бири сујабәнзәр, бири дә јумру-јумру шејләрдән ибарәтдир. Бу јумру-јумру шејләрин бә'зиси гыр-

мызы, бә'зиси дә ағ олдуғундан биричиләрә күрәват-һәмра (гырмызы күрәчикләр—Н. һ.), икинчиләрә дә күрәват-бејза (ағ күрәчикләр—Н. һ.) дејилир. Јухарыда сөјләдимиз ганын ағ һиссәсини бу күрәват-бејза тәшкил едир. Нәбатата су лазым олан кими бәдәнә дә ал ган лазымдыр. Фәгәт бәдәни мәрзәни тә'сириндән мүһәфизә етмәк ағ ганын вәзифәсидир. Мәзкур ағ чисмләр бәдән үчүн гәрибә бир һамидир! Вахтаки, бәдәнә хәрничдән көзә көрүнмәјән микроблар дахил олду. Һаман там мәзкур ағ чисмләр тамам бәдәндән бәдәнин дүшмәни олан јерә чәм олуб башларлар бу микроблары пуч етмәлә... Мечниковун бу нәзәријјәси тиббдә мөвчүд фикирләрдә доғрудан да бир ингилаб төрәтди... Икинчи мәсәлә, тез гочалмамаг вә јаннки чаван галмаг мәсәләсидир. Илјә Илич Мечников ахыр заманларда бу мәсәләјә чидди сурәтдә киришмиш вә демәк олар ки, бу мүһүм вә әһәмијјәтли мәсәләнин јарысынадак чатмышды...

Бу мәсәд вә арзусуна өзү тамамилә чатмадыса, бу јолдаки кизлин хәзинәләрини ашкар олмасына сабаб олду, јәни кәләчәјин алимләри үчүн келдямәси ағыр вә чәтин јолу асанлашдырды. Гаранлығ нөгтәни ишығлашдырды».⁵

Беләликлә, Н. Нәримановун јухарыда ады чәкилән мөгаләси буржуа мәтбуатынын инсан идракынын мөһдүллүғү вә үмуми һәгигәтләр барәсиндәки сахта мүләһицәләринә гаршы чеврилмиши.

Н. Нәриманов «Бәсирәт» гәзетиндә дәрч етдији бир мөгаләсиндә «...дүнјада кизлин хәзинәләр, кизли сиррләр... ачылмајән дүјүмләр, тәбиғи гәунлар вардыр. Булары ашкар етмәк, тәбиғи гәунлары һәлл едиб мејдана бурахмаг инсананы вәзифәсидир»⁶ — дејә агностисизмә гаршы чыхыр, инсанлары тәбиғәт сиррләринә јијәләnmәјә чагырырды. Мүәллиф даһа сонра көстәрирди ки, елмин вә елми билликләрин инкишафы илә алағдар олараг тәбиғәт һадисәләри илаһилик сиррини кетдикчә даһа чох итирир. Буна көрә дә о, инсанлараны дини тәсәввүрләрдән хилас олмасы ишиндә елмин инкишафы вә онун наилијјәтләринин әһали күтләләри арасында јайылмасынын бөјүк әһәмијјәтини гејд едирди.

⁴ Н. Нәриманов. Мөгаләләр вә иитгәләр. 1-чи чидд. Бақы, 1973, сәһ. 115—117.

⁶ «Бәсирәт» гәзети, 4 август 1914-чү ил, № 11.

⁴ В. И. Ленин. Материализм вә эмпириокритицизм, сәһ. 126—127.

Идеализм və агностицизмə гаршы мүбаризэдə демократик чəбһəни: дə мүбаризəснни хүсуси олараг көстəрмək лазымдыр. Мəсələn, «Мəктəб» журналынын «Мəлүмат» адлы бир мəгалəсиндə кəинəтын вə о чүмлэдən јерин вə онун лəјларынын мəншəји вə инкишафы тəбии бир процес кими сəчијјələндирилди⁷.

«Мəктəб» журналынын «Фəнн» адлы башга бир мəгалəсиндə көркəмли инкилис алими вə материалист философу Пиристлинин (1733—1804) вə франсыз алими көркəмли кимјачы Лавуазјенин (1743—1794) тəнəффүс процесиндəки кəшфлəриндən данышылыр вə көстəрилдрди ки, инсанлар јени билкилərə вə елми һəгигэтлərə елм вəситəсилə наил олурлар.

Мəгалəдə дејилди:

«...Фəнн тəрəгги едир, билимјəн шejлэр мejдана чыхыр. Мejдана чыхан шejлəri өјрəнəнлэр исə чох артыг билрилэр... ики јүз ил бундан багаг «тəнəффүс» нə демək олдуғуну кимсə билмəз иди. О заман дејəрдилэр ки, нəфəс алыб, нəфəс вермək бəдəнимиздə олан ганы сојутмаг үчүндүр. Буну билмəдиклəринə көрə тəһлүкөлərə дүчар олурдулар... буну ахтарыб тапмаг үчүн Пиристли адлы шəхс инсанын тəнəффүс верə-верə чыхардыгы газы мұјинə етди. О инди оксикен дедијиниз газы мejдана чыхартды... нəһəјət Лавуазјe нəфəс алыб-вермəјин нə олдуғуну аңлатды вə буну һэр кəсə мəлүм етди. Нəфəс алыб, нəфəс вермək һавадаки оксикени алыб əвəзиндə өлдүрүчү карбону вермək демək имиш»⁸.

Мəгалəдə даһа сонра көстəрилди ки, елмин инкишафы процесиндə јени-јени кəшфлэр вə јени-јени ихтиралар мejдана чыхыр ки, бунлар дə инсанларын əтраф əлəм һаггындакы билкилəрини кенишлəндирир вə кетдикчə даһа артыг дəгиглəшидирир. Белəликлə, «Мəктəб» журналында дəрч едилмиш «Фəнн» адлы мəгалə мұртчə даярлəрин агностицизм тəлминнə гаршы чеврилишиди.

Бу дөврдə бəзи идеалистлэр аллаһын «варлығын» сүбүт етмək үчүн телеоложи мөвгедən чыхыш едирдилэр. Онлар белə һесаб едирдилэр ки, куја тəбиəтдə вə чəмјјəтдə баш верən бүтүн һадисələr сон нəтичə етибарилə мұјјөн мəгсədли башлангыч үзүндən мejдана кəлир. Бу гəбиллən олан идеалистлэр битки вə һejванларын биоложи

хүсусијјəтлəрини, онларын тəбии сечмə вə јашајыш уғрунда мүбаризэдə газандығлары əлəмэтлəri идеалистчəсинə изаһ едир вə бу ишдə аллаһын əли олдуғуну идна едирдилэр. «Мəктəб» журналынын «Илбизлэр» вə «Бағанын бала чыхармағы» кими мəгалəлəri бу мəсələјə һəср олунмуштур. Бу мəгалəлəрдə илбизлəрин вə бағанын бала чыхармалары вə онларын нəсл гəјғысына галмаг инстинктлəri кими мұнитə уғуңлашмалары аллаһын гүдрəтинə истинад едилдириди. «Бағанын бала чыхармасы» адлы мəгалəдə дејилдириди: «Һəгг тəалинин ишлəri əчајибдир əфəнди! Мəхлугатын һалларына бахыб дə, халигин гүдрəтинин дүшүнмəли вə она көрə дə һejран олмалы. Амма товуг кими јумурталарынын үстүндə јатмағынə вүчүдунун бичимсизлији мане олур.

Бунун үчүн һəгг тəали бунлара бир мəрифət өјрəтмишиди. Бахыныз нə тəһэр, нə əчајиб бир шej: бунлар јумурталарыны сүрүлмүш тарла вə јахуд газылмыш бағча кими јумшаг бир јердə јумуртлар. јумурталарынын үзəринə бир гадəр торпаг өртəрлэр... һəгг тəалинин тəлими илə бу ишдə ұрфан пejдə етмиш олан һejванлар буну билрилэр»⁹.

Доғрудур, үзви əлəмдə биткилəрин вə һejванларын өз јашадығлары мұнитə уғуңлашмалары кими бир мəгсədəуғуңлуға раст кəлирик. Лакин бу мəгсədəуғуңлуғ һеч дə идеалистлəрин тəсəввүр етдиклəri кими илаһи мəншəли мəгсədəуғуң фəалијјət дејилдири. Нə биткилэр нə дə һejванлар өз гаршыларына һеч бир мəгсəd гəјмурлар.

Ф. Енкелс јазыр:

«...Тəбиəтдə (инсанын тəбиəтə көстəрдији əкс тəсири бир тəрəфə бурахырығса) бир-биринə тəсир едэн гүввələr аңчаг кор, дүшүнчəсиз гүввələrдири вə үмуми ганунлар бу гүввələrин гаршылығлы тəсириндən тəзəһүр едир. Бурада һеч јердə: нə үздə көрүнən һадсиз-һесабысыз заһири тəсədүғлəрдə, нə дə бу тəсədүғлэр дахилиндə ганунауғуңлуғун мөвчуд олдуғуну сүбүт едэн гəти нəтичəлəрдə дүшүнүлмүш, арзу едилən бир мəгсəd јохду»¹⁰.

Мəлүм олдуғу кими вəхтилə Дарвин чанлы тəбиəтдəки мəгсədəуғуңлуғун идеалист шарһинə өлүмчүл зəрбə вурмуш вə бу мəсələнин дүзкүн шарһини вермишиди.

⁷ «Мəктəб» журналы, 16 декабр 1915-чи ил, № 15.

¹⁰ Ф. Енкелс, Лудвиг Фейербах вə классик алман фəлсəфəсинин сону, Бақы, 1954-чү ил, сəһ. 44—45.

⁷ «Мəктəб» журналы, 30 јанвар 1916-чы ил, № 2.

⁸ Јенə орада, 14 март 1916-чы ил, № 6.

Дарвин көстөрмишидир ки, чанлылар аләмнинн төкәмүлү мүнһә уғуңлашма јолу илә кедир қи, бунун да әсас һәрәкәтвечи гүввәси тәбии сечмәдир; тәбии сечмә организм үчүн әлверишли олан дәјишкликләри сечиб сахламаг, әлверишли олмајанлары исә тәләф етмәк јолу илә баш верир. Бу дөврлә Азәрбајчанда габагчыл тәбнәтшүнәслиг елми чанлылар аләминдәки мөгсәдәуғунлуғун идеалист шәрһнә гаршы чидди мүбаризә апарыды. «Мәштәб» журналында дәрч едилмиш «Мәш'әл балығы» аллы мөгәләдә һејванларын јашадығы мүнһә уғуңлашмасындан бәһс едилир вә бунун тәбии сечмә нәтичәсиндә мејдана кәлдији әсасландылырды:

«Һиндистанда елә кәпәнәкләр вар ки, ағачда отуранда јарпагдан әсла ајрылмајыр. Новаја Гвинејада елә кәпәнәк гурдлары вар ки, онлар «шеһ» дамчыларына охшајырлар вә күндә шеһ дамчылары кими парлајырлар. Австралијанын чәнуб тәрәфләриндә елә илбизләр вар ки, нә гәдәр диггәт илә бахыларса да «көбләк»дән ајрмаг олмајыр. Бунлардан бири дә мәш'әл балығыдыр. Бу балыг данизин ән дәрин јерләриндә јашајыр. Бунун бурнуңун үстүндә бир фанус вардыр ки, балыг истәдији вахт бу фанусу јандырыр вә истәдији вахт сөндүрә билир... Бу фанус мәш'әл балығынын јашадығы гаранлыг бир јери ишыг етмәк үчүн дејилдир. Мәш'әл балығы фанусуну ишыгландыранда бу ишыга чохлу балыглар јүрүрүб кәлирләр. Мәш'әл балығы да буналары тутуб јејир. Һәмишә бу фикир илә дә мәш'әл балығы өз фанусуну ишыгландырыр».¹¹

Мөгәләдә даһа сонра көстөрилирди ки, дүнјанын һәр јериндә узун илләрдән бәри јашајыш уғрундакы мүбаризәјә таб кәтирә билмәмәси үзүндән бә'зи һејван нөвләринин нәсли дәрјичән азалмаға башламышдыр. Беләликлә, бурада һејванларын о чүмләдән дә балыгларын тәбии сечмә вә јашајыш уғрунда мүбаризәдә газандыглары биоложи хүсусијјәтләр һејванлар аләминдәки мүнһә уғуңлашмаларла шәрһ едиллирди.

Организмләрин јашадыглары мүнһә уғуңлашмалары вә бу уғуңлашма процесинин тарихән дәјишилмәсинин елми тәһлили «Мәштәб» журналында хүсуси олараг верилирди. Һәмин журналын «Дәвәгушу» адлы мөгәләсиндә дәвәгушунун һәјатындан бәһс едилир вә онун ајаг

бармагларында мејдана чыхан дәјишкликләр онларын кечирдији һәјәт тәрзинин дәјишилмәси илә әләгәләндирилди. Мөгәләдә дејилирди: «Дәвәгушуларын учмадан мәрһум олуб јер үзүндә јүрүмәси тәрәгги етдикчә, ајагларынын шәкли тәбдил етмәкдәдир. Бу гушларын улу балалары бешәр ајаг бармагларына малик икән, индикиларин һәр ајагында икишәр бармаглары вардыр. Зәнн етмәлидир ки, кет-кәдә бу ики бармагдан јалныз бириси галсын вә дәвәгушу ат кими бир дырнаға малик олсун.»¹²

Беләликлә, мөгәләдә чох доғру олараг дәвәгушуларын ајаг бармагларында мејдана чыхан дәјишкликләр онларын учуш јашајыш тәрзләриндә јер үзүриндә јүрүмәк шәраитинә кечмәләри илә—мүнһә уғуңлашмалары илә әләгәләндирилирди.

«Мәштәб» журналында Һ. Зәрдабинин «Һејванларын рәнки» адлы мөгәләсиндә организм мүнһә уғуңлашмасы вә мүнһитин дәјишилмәси илә организмдә эмәдә кәлән дәјишкликләр тәбии сечмә вә мүнһәуғуңлашма бахымындан шәрһ едиллирди. Мөгәләдә дејилирди: «Һејванларын һамысынын рәнки бир чүр олмур. Мәсәлән, довшанларын јашыл түкләринин арасында арабир сәјрә ағ вә гара түкләри дә олур. Бу һалда онларын рәнки түнд јашыл олмаз, бир аз боз олар. Әлбәттә ки, даштыг вә ачыглыға чыхан довшанларын балаларынын арасында бә'зиләринин рәнки бозтәһәр олур. Бу гајда илә бир нечә јүз, бәлкә мин ил кечдикдән сонра даштыгларда јашајан довшанларын рәнки боз олачагдыр. Беләликлә, һејванларын рәнки кетдикчә дәјишиб мүнһитин рәнкинә уғуңлашачагдыр».¹³

Јухарыдакылардан ајдын олур ки, «Мәштәб» журналында дәрч едилмиш «Мәш'әл балығы», «Дәвәгушу» вә «Һејванларын рәнки» кими мөгәләләр өз мәзмунуна кәрә телеоложи чәрәјән тәрәфдарларынын һејванлар аләминдәки муәјјән мөгсәдлин башлангыч барасындәки идеалист көрүшләринә гаршы чеврилишти. XX әсрий әввәлләриндә Азәрбајжан буржуа мәтбуаты телеоложи бахышларын тәблиғинә кениш јер веририди. Телеоложи чәрәјән нумәјәндәләри буржуа мәтбуатында мөгәләләрлә чыхыш едәрәк инсан шүүруңун фәвгәлтәбин маһијјәти вә онларын фаалијәтинин илаһи шүүрлә тәнзим олундуғуну ид-

¹¹ «Мәштәб» журналы, 3 јанвар 1915-чи ил, № 3.

¹² «Мәштәб» журналы, 3 март 1916-чы ил, № 3.

¹³ Јенә орада, 20 јанвар 1916-чы ил, № 3.

диа едирди. Бу мүнәсибәтлә «Дирилик» журналындакы «Мәгсәдимиз» адлы бир мәгаләдә дејилдири: «Чәнаб һәггин адәм евладына бәхш етдији әгил вә шүүр сәјәсиндә һәр кәс бир мәсләк вә мәгсәд тәғиб едир».¹⁴

Мәгаләдә даһа сонра көстәрилирди ки, инсанларын чәмијјәтдәки фәалијјәти илаһи шүүрун доғурдуғу сөвг-тәбни һиссләрлә идәрә олдурур. Белә бир шәрәитдә телеоложи бахышларын тәғидинә Азәрбајчан мütәрәгги мәтбуаты, хусусилә «Мәктәб» журналы хусуси әһәмийјәт веририди. «Мәктәб» журналынын «Мә’лумат» адлы мәгаләси инсанын давраһышы вә онун фәалијјәти барәсиндәки телеоложи көрүшләрә гаршы чеврилмишиди. Мәгаләдә көстәрилирди ки, һејванларын гидаланмасы, чоһалмасы, нәсил гајғысына галмасы вә с. бу кими сөвг-тәбни һиссләри онларын узун сүрән тәкамүл просесиндә мүнһитәүј-ғунлашмалар јолу илә газандығлары хусусијјәтләрдир. Инсан исә өз нитги, әгли вә с. кими хусусијјәтләри илә һејванлар аләминдән әсаслы сүрәтлә фәргләнир.

«Бејин, инсан вә һејванда бир олмадығындан, инсан әгил вә эәкасынын дәрәчәси илә о бири һејванлардан ајрылыр. һејванларда әгил јохдур, анчаг сөвг-тәбни дејилән бир һисс вардыр. Инсан һәр бир шеји бејин (мәркәзи эсәб системи—*h. h.*) илә һисс едир».¹⁵

«Мәктәб» журналынын «Мәдәни гардашларымыз» адлы башга бир мәгаләсиндә чәмијјәтин һәјатында, хусусилә, истәһсал просесиндә әглин ролуна хусуси әһәмийјәт верилир. Беләликлә шүүр, мәгсәдујғунлуғ инсан фәалијјәтинин ән мүнһүм бир хусусијјәти кими гејд едиллир.

«Инсан өз әгли сәјәсиндә јердән чыхардығы дәмбирдән мүнһәлиф машынар гајырмаға башлады. Машынарлы сүүн үзү илә електрик гүвәси илә һәрәкәтә кәтириб ишләтди. Иши елә бир дәрәчәдә ирәли апарды ки, јүз адамын бир күндә ишләјәчәјини бир саатда ишләјәбиллир».¹⁶

Бунлардан ајдын олур ки, јени ингилаби јүксәлиш илләриндә олдуғу кими, дунја мүнһарибәси дөврүндә дә Азәрбајчанда фәлсәфәнин башлыча мәсәләләринин шәрһиндә мütәрәгги гүвәләрлә мүртәчә гүвәләр арасында кәскин мүнһаризә кетмишиди. Мүтәрәгги гүвәләр, хусу-

силә габагчыл тәбиәтшүнаслығ мүртәчә даирәләрин идеалист вә агностик идејаларына гаршы ардычыл мүнһаризә апарараг тәбни-елми биликләрин тәблиғиндә мүнһүм рол ојнамышдыр.

§ 2. Ичтимаи-сијәси фикир

Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә олдуғу кими, дунја мүнһарибәси дөврүндә дә чаризмин деврилмәси, буржуа-мүлкәдар гурулушунун мәһв едилмәси вә зәһмәткеш күтләләрин азадлыға чыхарылмасы ингилаби мүнһаризәнин әсас мәгсәди иди. Белә бир дөврдә Азәрбајчан болшевикләринин башлыча вәзифәләриндән бири дә истисмар дүнјасынын тезликлә јени бир чәмијјәтлә, зәһмәткеш күтләләри зүлм вә зоракылығ әсарәтиндән азад едәчәк бир чәмијјәтлә әвәз едилмәсинин тарихи ганунауј-ғунлуғуну онлар баша салмагдан ибарәт иди. Тарихә материалист бахышын мәһийјәтинин зәһмәткеш күтләрә баша салынамасы капитализм гурулушунун һөкәм мәһв олачағынын тәбни-тарихи бир просес олдуғуну ајдынлашдырар, онлары нәзәри биликләрә силаһландырар вә социализм гурулушу уғрунда мүнһаризә сәфәрбәр едәрди. Бунлары нәзәрә алаң Азәрбајчан болшевикләри тарихә материалист бахышын ән мүнһүм проблемләрини зәһмәткеш күтләләр арасында тәблиғ етмәк үчүн бөјүк фәалијјәт көстәрирдиләр. Онлар халғы баша салырдылар ки, халг күтләләри бу биликләрә јијәләнмәклә ән јахшы чәмијјәти гура биләрләр. Она көрә дә буржуа идеолоғлары тарихә материалист бахышын тәблиғинә гаршы чидди мугавимәт көстәрирдиләр.

Онлар ичтимаи инкишафын мәнбәји, тарихи ганунауј-ғунлуғ, синифләр вә синфи мүнһаризә вә с. бу кими мәсәләләрин марксист шәрһинә гаршы чыхыб, ичтимаи һәјәт һадисәләрини идеалистчәсинә шәрһ едирдиләр. М. Ә. Ра-сулзадә белә бир сахта мұлаһизәни тәблиғ едирди ки, куја ичтимаи инкишафын мәнбәјини динни доғурдуғу идејалар вә арзулар мүүјјән едир. Бу мүнәсибәтлә онун «Дирилик» журналында дәрч едилмиш бир мәгаләсиндә дејилирди: «Дин миллијјәт фикири вә амалынын инкишафына сәбәб олур... амал фәалијјәти, фәалијјәт дә ичтимаи тәрәггини вачиб едир».¹⁷

¹⁴ «Дирилик» журналы, 4 нојабр 1914-чү ил, № 1.

¹⁵ «Мәктәб» журналы, 19 феврал 1915-чи ил, № 5.

¹⁶ Јенә орада, 25 сентјабр 1916-чы ил, № 20.

¹⁷ «Дирилик» журналы, 1 нојабр 1914-чү ил, № 1.

Беләликлә М. Ә. Рәсулзаде ичтимаи инкишафын мәнбәји мәсәләсиндә идеализм мөвгејиндә дурурду.

Бу заман болшевик мәتبәаты ичтимаи инкишаф, онун мәнбәји вә ганунаујгундулары һаггындакы идеалест шәрһә гаршы тарихи материалист анлајышыны тәблиғ вә мүдафиә едирди.

Бу мүнәсибәтлә «Бакински работчи» гәзетиндә көстәрилди ки, бир ичтимаи-иғтисади формасијанын дикәри илә әвәз едилмәсинин сәбәбини идејаларда дејил, чәмијјәтин истеһсал үсудунда ахтармағ лазымдыр. Чүнки мадди не'мәтләрин истеһсал үсуду ичтимаи инкишафын мәнбәјини, чәмијјәтдәки ичтимаи мүнәсибәтләрин дәјишилмәси вә инкишафынын мәнбәјини тәшкил едир¹⁸. Әввәлки илләрдә олдуғу кими, тәдгиг олунаи дөврлә дә мүртәчә идеолоғлар өлкәдәки синфи антагонизми өрт-басдыр етмәк вә зәһмәткешләри синфи мүбаризәдән узағлашдырмағ мәғсадилә чәмијјәтдәки синфи бөлкүнүн әсасына вә һабелә синфи мүбаризәјә позитив-механики тә'лимә әсасланан «мувазәнәт нәзәријјәси» нөгтеји-нәзәриндән јанашырдылар. Бу мүнәсибәтлә М. Ә. Рәсулзаде «Ачығ сөз» гәзетиндә јазырды:

«...инсан бир тәрәфдән тәбиәтлә мүбаризә еләдији һалда о бири тәрәфдән дәхи бу мүбаризә нәтичәсиндә һасил олан сәрвәтнин бөлүшмәси үстүндә рәғабәт етмишдир. Јарадылышда даһа гүввәтли оланлар, өзләриндән даһа зәиф оланлары истифадә едиб чалышдырмыш, буна көрә дә инсанлар синифләрә бөлүнмүшләр»¹⁹.

Бу мәсәләдә буржуа идеолоғларынын идеалист бахышыны ифша едән Азәрбајчан болшевикләри синфи мүбаризәнин марксист анлајышыны һәмни бахыша гаршы гојур вә зәһмәткеш күтләләр арасында кениш тәблиғ едирдиләр. Болшевикләр капитализм чәмијјәтиндәки синфи бөлкүнүн сәбәбини һәмни чәмијјәтин өзүндә ахтарыр вә көстәридиләр ки, синфи мүбаризә мөвчүд ичтимаи-сијаси гурулушун—капитализм гурулушунун тәбиәтиндән доғур.

Бу мүнәсибәтлә С. М. Әфәндијев «Һүммәт» гәзетиндә јазырды: «Мал (товар) ону әмәлә кәтирәнләрин өзләри үчүн, өз еһтијачлары үчүн олмајыб базарда сатмагдан өтрү һазырланан шејләрә дејилир ки, завод, фабрик вә

мә'дәнләрдә дүзәлдилир... Мал нә төвр әмәлә кәлир? Һәр күн базарда сатылан малларын арасында бир мал да вардыр ки, фәһлә, ишчи гүввәсидир. Бу малын бир хасиј-јәти вар ки, истемал олдуғда өзүнүн хәрчиндән артығ сәрвәт кәтирир... бир фәһләнин муздуу, һазырланағ шејин гијмәтини, фабриканын хәрчини чәм едиб көрүрүк ки, һәмни сатылмаға һазыр олан малын гијмәти сәрмајәларын бу хәрчләриндән артығдыр. Бу фәрг һарадан әмәлә кәлир? Буна сәрмајәдарлар газанч дејирләр. Һәгигәтлә исә бу фәһләнин гүввәсинин гијмәтиндән галан һиссәсидир ки, ону сәрмајәдарлар музд верәндә кәсиб өзләринә көтүрүрләр. Марк исә буна «әләвә олунаи сәрвәт» здыны гојур. Бурасы чох мүнһү мәсәләдир. Чүнки фәһләнин вә сәрмајәдарын мәнәфеләринин бәрәкслији бурамындан баш верир ки, һеч бир васитә вә сурәт илә бу мәнәфеләри бир-биринә јууглашдырмағ мүмкүн дејилдир. Бүтүн «синфи мүбаризә» бу әләвә олунаи сәрвәт үстүндәдир»²⁰.

Беләликлә, Азәрбајчан болшевикләри синфи вә синфи мүбаризә мәсәләсинин шәрһиндә марксист мүддәалары рәһбәр тутур, ону һәр чүр мүртәчә бахышлардан мүдафиә едир вә зәһмәткеш күтләләр арасында тәблиғ едирдиләр. Буржуа идеолоғлары синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләриндә олдуғу кими, дәвләтин дә мәншәји вә маһијјәти мәсәләсиндә итеализм мөвгејиндә дурурду. Онлар дәвләтин мәншәји чә маһијјәти мәсәләсини «ичтимаи мүгавилә»јә мүнчәр едир вә бунунла да буржуа дәвләтинин истисмарчы маһијјәтини өрт-басдыр етмәјә сәј кәстәридиләр. Бу нәзәријјәјә көрә куја инсанлар өз һүгүлларынын вә хүсуси мүлкијјәтин тохунулмазлыгы хатиринә шуурлу оларағ өз араларында мүгавилә бағлајыб, дәвләти јаратмышлар ки, бу да куја чәмијјәтин бүтүн үзвәринин мәнәфејини мүдафиә едир.

Бу мүнәсибәтлә «Јени иғбал» гәзети јазыр: «...бир-бирлә мүгавилә етмиш шәхсләрин иттифағы... һөкүмәтин мәнбәји вә маһијјәтидир»²¹.

Мәғаләдә даһа сонра падшаһлығ үсул-идарәси идеализә едилир вә көстәрилик ки, о чәмијјәтин бүтүн үзвәринин мәнәфејини мүдафиә едир, һағг вә әдәләтин кешиндә дурур.

¹⁸ Б а х: «Бакински работчи» гәзети, 9 ијун 1917-чи ил, № 11.

¹⁹ «Ачығ сөз» гәзети, 25 ијун 1917-чи ил, № 506.

²⁰ «Һүммәт» гәзети, 25 ијул 1917-чи ил, № 4.

²¹ «Јени иғбал» гәзети, 2 апрел 1917-чи ил, № 570.

Азербайжан болшевиклери дөвлөтүн мәшәји вә мәһијәти мәсәләсіндә буржуа идеологларынын идеалист бахышларына гаршы чыхмыш вә һәммин мәсәләнин марксист анлајышыны онлардан мүдафиә едәрәк, зәһмәткешләр арасында тәблиғ етмишдир. «Бакински работчи» гәзетиндә дәрч едилмиш «Һазырки дөвр һаггында» адлы мәғаләдә көстәрилерди ки, истәһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлқијәттин сахланылдығы индики шәрәнтдә буржуа дөвләти зәһмәткеш әһали күтләләрини истисмар етмәк вә онлары әсарәтдә сахламағ аләтидир.²²

Мәғаләдә даһа сонра зәһмәткеш әһали күтләләринин азадлығы үчүн мөвчуд дөвләт гурулушунун ингилаби јола дағдылмасы зәрурәтиндән бәһс олунмуш вә һәммин мәсәләдә марксист мөвгеји мүдафиә едилмишдир.

Дөвләт мәсәләсинин шәрһинә хүсусилә, мөвчуд дөвләт гурулушунун тәңгидинә демократик мәтбуатда да хүсуси дигәт верилерди. «Мәктәб» журналынын «Падшаһын гурду вә Күләндәм Ханым» адлы мәғаләсиндә падшаһлығ үсули-идарәси чидди тәңгид едилерди.²³

Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә олдуғу киши, мүһарибә илләриндә дә буржуа милләтчиләри Гағғаз милләтләринә милли-мәдәни мухтаријјәт вермәк киши мүртәчә бир шүары тәблиғ едирдилер. Бу заман «Мүсават» партијасынын идеологлары милли-мәдәни мухтаријјәт шүары илә јанашы, панисламизм вә пантүркизм идејаларынын тәблиғинә дә кеши јер вердилер.

М. Ә. Рәсулзаде «Ачығ сөз» гәзетиндә «түркләшмәк», «исламлашмағ» вә «мүасирләшмәк» шүарларыны ирәли сүрүр вә бу шүарлары пантүркизмин әсас принсипләри киши сочијјәләндирди. Мәғаләдә дејилерди: «Сағлам, мәтин вә ојнағ мәфқурәли бир милләт вүчудуна чалышмағ истәрсәк—ки замана буну иттиза едијор—мүтләгә үч әсасә сарсылмајыз: Түркләшмәк, исламлашмағ вә мүасирләшмәк.

Иштә милләтимизин һәјәти-иштимайјәсинин ислаһ үчүн үзәринә дајаначағмыз сәбајен-мәдәнијјәт²⁴.

Даһа сонра һәммин мәғаләдә түрк дилинә јахын дилдә данышан халғларын бирлијиндән, иттиһадыннан данышыларағ—пантүркизм идејасы мүдафиә едилерди.²⁵

²² «Бакински работчи» гәзети, 9 јун 1917-чи ил, № 11.

²³ Ба х: «Мәктәб» журналы, 11 феврал 1916-чы ил, № 21.

²⁴ «Ачығ сөз» гәзети, 2 октябр 1915-чи ил, № 1.

²⁵ Јенә орада.

Мүлкәдарларла кәндлиләри, капиталистләрә, фәһләри бир-бирләри илә иттиһада чағыран панисламистләр вә пантүркистләр «һүрријјәт», «әдәләт» дејә синифләр арасында «мүсават» јаратмағ киши сахта бир идејаны ирәли сүрүрдүләр.

Азербайжан болшевикләри һәр чүр милләтчи тәшкилаты вә чәрәјанлары ифша едәрәк, милләтләрин өз мүғәддәрәтаны тәјјин етмәси һаггында Ленин идејаларыны мүдафиә едирдиләр.

В. И. Ленин мүһарибә илләриндә јаздығы «Ингилабчы пролетариат вә милләтләрин өз мүғәддәрәтаны тәјјин етмәк һүгүғу», «Сосналист ингилаби вә милләтләрин өз мүғәддәрәтаны тәјјин етмәк һүгүғу», «Өз мүғәддәрәтаны тәјјин етмәк һаггында мүбаһисәнин јекунлары» вә башга әсарләриндә болшевик партијасынын милли мәсәләјә даир марксист програмыны ишләјиб һазырламыш вә ону даһа да инкишаф етдирмишдир.

В. И. Ленинин милли мәсәләјә даир көстәришләрини әлдә рәһбәр тутан Азербайжан болшевикләри һәр чүр милли зүлмә гаршы чыхарағ милләтләрин өз мүғәддәрәтаны тәјјин етмәси һүгүғуну тәблиғ вә мүдафиә едирдиләр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, РСДФП Гағғаз тәшкилатларынын 1915-чи ил октябрын биринчи јарысында Бақыда кечирилмиш мүшавирәси милли мәсәләнин кешиш мүзакирә едәрәк, бу мәсәлә барәсиндә хүсуси гәтнамә гәбул етмишиди. Загағғазијә болшевикләри мүшавирәсинин милли мәсәләјә даир гәбул етдији гәтнамәнин, зәһмәткешләрин һәмрәј чыхышы, ингилаби мүбаризәдә онларын мүвафәғијјәти үчүн бөјүк әһәмијјәти вар иди. Мүшавирәнин милли мәсәлә һаггында гәбул етдији гәтнамәдә Гағғаз милләтчиләри гәрәфиндән мүдафиә едилән «милли-мәдәни мухтаријјәт» тәләбинин мүртәчә мәһијјәти ифша едилер вә милли мәсәләјә даир Ленин мүддәалары мүдафиә олунурду.

Мүшавирәнин гәрарында дејилерди: «Милли-мәдәни мухтаријјәт тәләби бејнәлмиләл вә үмуми демократик идеаллар уғрунда мүбаризә наминә фәһләләри вә әһалинин демократик тәбәғәләринин бир-биринә јахынлашдырмағ әвәзинә, милли әдаватин вә ниғагын күчләнмәсинә сәбәб олур.²⁶

²⁶ Сов.ИКП МК јанында Күрчүстан филиалынын партија архиви, фонд 12798, иш 617, сижаны 4, вәрәғ 3.

башчылары Өнвәр паша вә Тәләт пашаја мүрачигәтлә дејирди:

«Сизин борчунуз алманлары шураји—алијә һәрбинн-зә әзә тәјин етмәкдир вә јазмагдыр ки, император Вил-һелм бүтүн ислам әләминин һамисидир. О олмасајды, инди биз дүнјанын үзүндән силинмишдик вә онсуз биз нә асгыра биллик, нә дә өскүрә биллик...»³⁶.

1914-чү илнин пайызында Алманијадан асылы вәзижә-тә дүшән Түркия Русия илә мүһарибәјә кирди. Алмани-јанын мүтәғиғи сифәти илә Түркияјини Русияја гаршы мүһарибәјә кирмәкдә мәғсәди өз ишғалчылығ планлары-ны һәјата кечирмәк иди.

Түркияјини һаким даирәләри Өнвәр паша, Тәләт па-ша вә башгалары мүһарибә јолу илә Азәрбајҗаны, Гаф-газы вә диҗәр гоңшу өлкәләри ишғал етмәји гаршылары-на мәғсәд гојмушдулар. Түркияјини һаким даирәләри белә күман едирдиләр ки, онлар панисламизм вә пантүр-кизм идеясыны тәблиғ етмәклә бүтүн «ислам дүнјасы-ны» вә демәли Русия мүсәлманларыны вә о чүмләдән дә Гафгаз мүсәлманларыны «Антанта» дәвләтләринә гаршы мүғәддәс мүһарибәјә галдырачағ вә Русия империясы-нын мүсәлман вилајәтләрини Түркияјә бирләшдирә би-ләчәкләр.

Мүһарибәнин башланмасы илә әлағәдар оларағ мүх-тәлиф буржуа партијалары мүһарибәнин характерини мүәјјән едәркән сөхтәлиф рәјләр сејләјирдиләр. Буржуа партијаларынын чоху мүһарибәнин характерини мүәјјән едәркән, буну кимин биринчи башламасы илә, бәзиләри исә мүһарибәнин кимин әразисиндә кетмәси илә мүәјјән етмәјә чалышырдылар.

В. И. Ленин, болшевикләр мүһарибәнин характерини мүәјјән едәркән ашағыдакы амилләри әсас көтүрүрдү-ләр:

1. Мүһарибәни һансы синифләр апарыр; 2. Мү-һарибә нә кими бир сijasәти давам етдирир; 3. Һөкүман синиф бу мүһарибәдә нә кими сijasи мәғсәд күдүр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән В. И. Ленин мүһарибәнин харак-териндән даиышаркән кестәрирди ки, мүһарибәләр «әда-ләтли вә әдаләтсиз, мүтәрәғги вә мүртәҗе мүһарибәләр, габагчыл синифләрин мүһарибәләри вә керидә галмыш

синифләрин мүһарибәләри, синфи зүлмү мөһкәмләтмәјә хидмәт едән мүһарибәләр вә синфи зүлмү јыхмаға хид-мәт едән мүһарибәләр»³⁶ олмагла ики чүр олур. Бирин-чи дүнја мүһарибәси исә В. И. Ленин көрә мәһз синфи вә милли зүлмү мөһкәмләндирмәјә доғру јөнәлдилмиш әдаләтсиз бир мүһарибә иди. Бу мүһарибә бөлүнүш дүнјаны јенидән бөлмәк уғрунда, јени хаммал мәнбәлә-ри, јени базарлар, јени мүстәмләкәләр тутмағ уғрунда апарылан ишғалчылығ мүһарибәси иди.

Мүһарибәнин илк күнләриндән башлајарағ буржуа партијаларындан һәр бири халғы инандырмаға чалы-шырды ки, онун өлкәси куја мүһарибә истәмириши, онун өлкәсинә харичи дәвләтләр һүчүм етмишләр.

Рус буржуазиясы да чар һөкүмәтинин сijasәтинә вар гүввә илә көмәк едирди; о, халғы алдадалағ өз тамаһ-карлығ вә соғунчулуғ мәғсәдләрини «вәтәнин мүдафия-си» шуары илә пәрдәләмәјә чалышырды.

Дүнја мүһарибәси илләриндә II Интернационал партијалары да фәһлә синфинә, фәһлә синфинин азадлығы ишинә хәјанәт едиб, өз империалист дәвләтләринин тәр-рәфинә кечдиләр. II Интернационал партијалары импе-риалист мүһарибәсинин характерини кизләтмәјә чалы-шарағ «вәтәни мүдафия» шуарыны ирәли сүрүрләр.

Мүһарибәнин илк күнләриндән башлајарағ менше-викләр вә о чүмләдән Загафазия меншевикләри II Ин-тернационал партијалары кими пролетариатын ингилаби мүбаризәсинә хәјанәт едәрк «вәтәнин мүдафияси» шуа-рыны мүдафия едирдиләр.

Сосиал-шовинистләр буржуа милләтчилији мөвҗејин-дән чыхыш едир вә буржуазияјини апардығы мүһарибә-нин әдаләтли бир мүһарибә олдуғуну сүбүт етмәјә чалы-шырдылар.

Бу мунәсибәтлә В. И. Ленин јазырды:

«Сосиал-шовинизмин бир «марксист» нәзәријәси дә будур: сосиализм капитализмин сүр'әтли инкишафына әсасланыр; мәним өлкәмин галиб кәлмәси, бу өлкәдә ка-питализмин инкишафыны вә демәли, сосиализмин кәлиб чатмасыны сүр'әтләндирәчәкдир; мәним өлкәмин мәҗлүб олмасы онун иттисади инкишафыны вә демәли, сосиализ-мин кәлиб чатмасыны ләнкидир. Белә Струвечи нәзәриј-јәни биздә Плеханов, алманларда Ленч вә башгалары

³⁶ В. И. Л е н и н. Әсәрләри. 29-чу чилд. сәһ. 347

тәблиг едирләр. Каутски бу габа нәзәријјәе гаршы, ону ачыг мұдафиә едән Ленчә гаршы, ону үстүртүлү мұдафиә едән Қунова гаршы мұбаһисә едир, лакин анчаг да-һа инчә, даһа незуитчәсинә бир шовинист нәзәријјәси әсәсиндә бүтүн өлкәләрин сәсиал-шовинистләрини барышдыра билмәк үчүн мұбаһисә едир».³⁷

Бу дөврәдә Азәрбајҗанда буржуа идеологлары империалист мұстәмләкәчилик сәјәсәтинә һагг гәзандырыр вә империалист мұһарибәләрини зәрури вә тәбии бир һадисә һесаб едирдиләр «Азәрбајҗан» гәзетинин «Мүбаризеји-һәјәт» адлы мәгаләсиндә дејилдири:

«Бу күн дөрд сәнәј гәриб бир замандыр ки, һәрби-ләми шүмул давам едир... Әвәт о милләтләр мұбаризеји һәјәт илә уғрашыр вә бу јолда чалышыр, чапалајыр. Онлар һәрбин хиләти-бәшәријјәтдән бәри мөвчуд вә ону-ла һәмзүһур олдуғуну билир, инсанлар јашадыгча тәби-әт игтизасы олараг гүвәвиләрин эифләри әзмәклә јашајачагларыны дәрк едир. Одур ки, о милләтләр дә даи-ма һәрбдә булунурмуш кими һазырлашыр вә һәрбә ла-зым кәлән әләтләрини јенидән ичәдәны вә јахуд о әләтлә-рини башга јерләрдән алынмасына чалышыр».³⁸

Бурадан көрүндүјү кими, һәмнин мәгаләдә бәшәр чә-мијјәтинин һәмишә мұһарибәләрлә мұшәјиәт олундуғу иддиә едилир вә буну-ла да давам етмәкдә олан импери-алист мұһарибәсинә һагг гәзандырыләрди.

Болшевик мәтбуаты мұһарибәләрин мәншәји вә ма-һијјәти мәсәләсиндә буржуа мәтбуатынын мүртәчә вә сахта мұлаһизәләрини ифша едир вә көстәриди ки, һа-зыркы империалист мұһарибәси мөвчуд ичтиман-сәјәси гурулушун—капитализм гурулушунун тәбиәтиндән до-ғур; мұһарибәләри јох етмәк үчүн зәһмәткешләри мөв-чуд капитализм гурулушунун өзүнү мәһв етмәјә чағы-рырды. «Һүммәт» гәзетиндә империалист мұһарибәсинин даһа доғрусу, биринчи дүнја мұһарибәсинин сәбәбиндән бәһс едиләркән дејилдири: «Авропа мұһарибәсинин үч или таман олду... Падшаһлар арасында мөвчуд олан рә-гәбәт нәтичәсиндә һәр мәмләкәтин сәрмәјәдарлары јени бир базар, малларыны сатмаг үчүн бир мејдан ахтардыг-да зидд олараг бир-биринә раст кәлиб, сатыш базары үс-

түндә мұһарибә етмәли шидиләр. Рәгәбәт нәтичәсиндә бу ганлы мұһарибә мејдана чыхды».³⁹

Бүтүн Загафгазијадә олдуғу кими, Азәрбајҗанда да һаким синифләр вә һәбелә онларын сәјәси партијалары мұһарибәдә чар һөкүмәтини мұдафиәјә гәлхдылар.

Мұһарибә илләриндә мұсават партијасынын идеоло-лары «вәтәни мұдафиә», «вәтәнпәрвәрлик» вә с. бу кими шұарларла чыхыш едир вә Азәрбајҗан эһалисини мұһа-рибәдә чаризми мұдафиә етмәјә чағырылдылар.

М. Ә. Рәсулзадә мұсаватчыларын рәсми органы олан «Ачыг сөз» гәзетиндә јазырды:

«Шәрикли вәтәннимиз Русиянын мүгәддәрәтына кә-линчә бүтүн вәтәндашларымызла бәрәбәр биз дә һәр шейдән әввәл, Русия үчүн мүвәфәғијјәтләр вә галибиј-јәт арзу елирик».⁴⁰

О, «Игбал» гәзетинин «Ислаһат үминдә» адлы мә-галәсиндә халгы алдадыр вә онлары чаризмин мұдафиә-синә чағырырды. Мәгаләдә көстәрилирди ки, мұһарибә галибијјәтлә гуртардыгдан сонра Русияда бөјүк ислаһат кечириләчәк вә русиялылар истәдикләри мәгсәдә наил олачаглар; она көрә дә онлар белә бир мұкафата наил олмаг үчүн һазырда вәтәнин мұдафиәсиндә кечикмәмәли-диләр.⁴¹

Беләликлә, мұсаватчыларын зәһмәткеш эһали күтлә-ләринә вәд етдији бу алдагычы үмид зәһмәткешләри өз азадлыглары уғрундакы ингилаби мұбаризәдән узагла-ндырмаг мәгсәдини күдүрдү.

Мұһарибәнин илк күнләриндән башлајараг «Ачыг сөз», «Игбал» вә «Қаспи» гәзетләри, «Дирлилик» журна-лы һәмнин мәгсәдә хидмәт едәрәк Азәрбајҗан зәһмәткеш-ләрини јанлыш јола дәвәт едирдиләр.

Азәрбајҗан буржуазиясы вә онун идеологлары белә бир јанлыш фикри јайырдылар ки, куја Русия бу мұһа-рибәни истәмирмин, муттәғиғ дөвләтләр бу мұһарибәни Авропаны алман миллитаризминдән хилас етмәк үчүн апарырлармыш, куја чар һөкүмәтинин мұһарибәјә ки-ришмәкдә мәгсәди кичик милләтләрин истиглялијјәтини вә азадлыгынн горулмаг имини. Еу нөгтеји-нәзәрдән чы-хыш едән Азәрбајҗан буржуа мәтбуаты, нәјин баһасына олурса-олсун мұһарибәни ахыра гәдәр давам етдирмәји

³⁷ В. И. Л е н и н. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 221.

³⁸ «Азәрбајҗан» гәзети, 22 феврал 1918-чи ил, № 22.

³⁹ «Һүммәт» гәзети, 18 ијул 1917-чи ил, № 5.

⁴⁰ «Ачыг сөз» гәзети, 2 октябр 1915-чи ил, № 1.

⁴¹ «Игбал» гәзети, 12 ноябр 1917-чи ил, № 794.

сијаси һакимијјәти әлә әлмағ вә социализм гурулушу јаратмағ мәғсәдилә ингилаби күтләви һәрәкатларға көмәји тағлиғ етмәкдән, бу һәрәкатлары һазырлајыб һәјәтә кечирмәкдән ибарәт олмалыдыр; бәшәријјәти мұһарибәләрдән јалғыз социализм гурулушу хилас едәчәкдир вә социализм гурулушу јаратмағ әзми бүтүн өлкәләрин фәһләләринин шүүрунда әввәлләр мисли көрүнмәмшин бир сурәтдә гивәтләnmәкдәдир».⁴⁵

В. И. Ленин империалист мұһарибәсини вәтәндаш мұһарибәсинә чевирмәји ирәли сүрүр вә һәр бир өлкәнин пролетариатыны өз һөкүмәтини мәғлубијјәти уғрунда ингилаби мұбаризә апармаға чағырырды.

В. И. Ленин јазырды:

«Мұһарибә заманы ингилаб вәтәндаш мұһарибәсидир, һөкүмәтләр мұһарибәсинин вәтәндаш мұһарибәсинә чеврилмәси исә, бир тәрәфдән, һөкүмәтләрин һәрби мұвәфәғијјәтсизликләри («мәғлубијјәти») нәтичәсиндә асанлашыр. о бири тәрәфдән исә—һөкүмәтләрин мәғлуб олмасына көмәк етмәдән һәмин мұһарибәнин вәтәндаш мұһарибәсинә чеврилмәсинә ишлә сә'ј етмәк олмаз».⁴⁶

В. И. Ленин империалист мұһарибәсини вәтәндаш мұһарибәсинә чевирмәк вә империалист мұһарибәсиндә өз һөкүмәтинин мәғлубијјәтини тә'мин етмәк сијасәти ингилаби мұбаризәнин давамә демәк иди. Чүнки мұһарибәдәки мәғлубијјәтләр чаризм зәифләдир вә ингилаби мұбаризәнин даһа да кешиләnmәсинә имкан јарадырды.

Мұһарибә илләриндә РСДФП Гафғаз Бүросу тәрәфиндән бурахылан интибаһнамә вә вәрәғәләрдә мұһарибә, сүлһ вә ингилаб һагғында Ленин мүддәләри шәһәр вә тағлиғ едилир, мұһарибәнин империалист маһијјәти вә социал-шовинистләрин хәјанәткарлығы ифна едилир вә әсил әдаләти, демократик сүлһә наил олмағ јоллары көстәрилди.

РСДФП Гафғаз Бүросу адындан 1915-чи илин јайында бурахылан бир интибаһнамә мұһарибәнин ингилаби маһијјәтини ачарағ зәһмәткешләри империалист мұһарибәсини вәтәндаш мұһарибәсинә чевирмәји чағырырды:

«Ғаилы сајығламалара вә мұһарибә дәһшәтләринә сон гојмағ зәруридир. Бу бәјүк иш исә ачмағ бейнәлхал пролетариатын едә биләчәји ишидр, ачмағ о Ғаилы ғыр-

ғыны халғ вә пролетариатын истисмарчылар — чаниләр һөкүмәтләринә Ғаршы бәјүк бейнәлхалғ дөјүшә чевирә биләр».⁴⁷

Һәмин интибаһнамәләрин Загафғазияда, о чүмләдән Азәрбајҗанда јайылмасы зәһмәткешләрин сијаси шүүруну артырыр вә онлары ингилаби мұбаризәјә сөвг едилди.

1915-чи ил октябрын биринчи јарысында Бақыда РСДФП Гафғаз тәшкилатларынын мұшавирәси кечирилди. Мұшавирә һазыркы вәзијјәти, милли мәсәләни, Гафғаздакы милләтләр арасында мұнасибәт мәсәләсини вә тәшкилат иши мәсәләсини мұзакирә едиб, һәмин мәсәләләр һагғында мұәјјән гәтнамә гәбул етди.

Мұшавирәнин мұһарибә вә һазыркы вәзијјәт һагғында гәбул етдији Ғаррада сојғунчулуғ мұһарибәсини доғуран сәбәбләр изаһ едилди вә бу мұһарибәни ичтиман ингилаба чевирмәк уғрунда тағлиғаты кешиләндирмәк бир вәзифа оларағ ирәли сүрүлүрдү. Бу мұнасибәтлә мұшавирәнин Ғарарында дејилди:

«Бу дәһшәтли фәләкәтдән халғларын алачағы ибрәт дәрән ондан ибарәтдир ки, ачмағ капитализм гурулушу вә онун «һамыја Ғаршы» о чүмләдән синифләри синифләр Ғаршы, дөвләтләри дөвләтләрә Ғаршы галдыран сијасәти мәһв едилдикдә вә бу гурулуш социализм гурулушу илә әвәз едилдикдә халғлар... бир-бирини ғырмағ фәләкәтиндән гуртарачағ вә бәшәријјәт јендән тәрәгги јолуна чыхаҗагдыр. Буна көрә да, зәнимизчә, ишдә Авропада бүтүн социалист партијяларынын вәзифәси ичтиман ингилаб уғрунда кешилә тағлиғат апармағдыр».⁴⁸

Мұшавирә, һәм дә чар мүтләғијјәтинин јыхмағы вә ону демократик республика илә әвәз етмәји үмүмхалғын ингилаби мұбаризәсинин башлыча вәзифәси оларағ ирәли сүрүрдү. Зәһмәткешләри чар һөкүмәти, мүлкәдар-буржуа гурулушуна Ғаршы вәтәндаш мұһарибәсинә чағырағ јазырды:

«Русиянын фәһлә синфи шәһәр вә канд демократиясынын ән чәсарәтли һиссәси илә иттифағ бағлајыб буржуа-мүлкәдар блокунун әлејһинә гәти мұбаризә апарма-

⁴⁷ Сов.ИКП МК јанында Күрчүстан филиалынын партија архивы, фонд 12799, иш 209, сијаһы 4, вәрәг 4.

⁴⁸ Јенә орада, фонд 12798, иш 617, сијаһы 4, вәрәг 1.

⁴⁵ В. И. Л е н и н. Әсәрләри, 23-чү чилд. Бакы, 1951, сәһ. 114.

⁴⁶ Јенә орада, 21-чи чилд, сәһ. 280.

лы, мүлкөдөрлөрү вә ири буржуазијага гаршы лабуд вә тәндаш мұһарибәсинә һазырлашмалыдыр».⁴⁹

Мұшавирәнин һазыркы вәзијәт һаггындакы гәбул етдији гәтнамәдә гејд едиллирди ки: «һазырда әсас үмум-халг вәзифәси чар монархијасыны јыхмагдан вә ону демократик республика илә әвәз етмәкдән ибарәтлир».⁵⁰

Загафгазија болшевик тәшкилатларынын мұшавирәси мұзакирә едилән бүтүн мәсәләләрдә Ленин мөвгејини ахырәдәк мұдафиә етди.

Мұшавирәнин гәбул етдији гәтнамәләр ајрыча вәрәг, шаклиндә 3 мин нүсхә тиражла чап едилиб, Загафгазија зәһмәткешләри арасында кениш јайылды.

Азәрбајчан болшевикләри һөмин мұшавирәнин гәрарларыны һәјата кечирәрәк, Азәрбајчан зәһмәткешләри арасында ингилаби иш апарыр, милләтчи партијаларыны милләтчилик сijasәтини ифша едир вә күтләләри чар мұтләгijәтинә вә империалист мұһарибәсинә гаршы биркә мұбаризәјә чагырырдылар. С. К. Шаумјан «Пајкар» («Мұбаризә») гәзетиндә «милләтчилик» гаршы протест етмәк вә мұбаризә апармаг һәр бир шүүрлү марксист үчүн зарури тәләбатдыр»⁵¹ — дејә милләтчи партијаларыны әксингилаби мөвгејини ифша едирди.

Бу дөврдә Русијанын башга јерләриндә олдугу кими Азәрбајчанда да буржуазија фәһләләрә, «вәтәнпәрвәрлик» һисси ашыламаг мәгәсәдилә милләтчи-буржуа тәшкилатлары олан һәрби-сәнаје комитәләрини јаратмышдылар. Буржуазија бу комитәләрин јанында «фәһлә группалары» тәшкил етмәклә субут етмәк истәјирди ки кујә һазырда буржуазија илә пролетариат арасында «вәтәндаш сүлһ» дөврү башланыр. Азәрбајчан болшевикләри һәрби-сәнаје комитәләринә мұнасибәт мәсәләсиндә В. И. Ленинн көстәришләрини рәһбәр тутурдулар.

В. И. Ленин јазырды: «Биз империалист мұһарибәсинин, иртичачы мұһарибәнин давам етдирилмәсинә көмәк едән һәрби-сәнаје комитәләриндә иштирак етмәјини әлеј һинәјик. Биз сечки кампанијасындан истифадә олунма сына, мәсәлән, сечкиләрин биринчи мәрһәләсиндә јадны

тәшвиғат вә тәшкилат мәгәсәдләри илә иштирак едилмәсинә тәрәфдарыг».⁵²

Азәрбајчан болшевикләри «фәһлә группалары» сечкиләри биркә етмәк тактикасы илә чыхыш едирдиләр. Олар бу биркәт кампанијасындан буржуазијанын вә она јардым көстәрән меншевикләрин тактики хәттини ифша етмәк мәгәсәди үчүн кениш истифада едирдиләр. Меншевикләрин вә милләтчи буржуа партијаларынын ирәли сүрдүкләри сахта «дахили сүлһ» шұарынын әксинә олараг Азәрбајчан болшевикләри империалист мұһарибәсини вәтәндаш мұһарибәсинә чевирмәк шұары илә чыхыш едирдиләр.

Партијанын Гафгаз Бүросу зәһмәткешләри чар һөкүмәтинә гаршы мұһарибәјә чагырырды. Онын 1916-чы ил 1 мај вәрәгиндә дејилирди:

«...Мұһарибә өз јыртчы буржуа, империалист характерини көстәрди: «дахили сүлһ» бир хәјалдыр. Фәһләләрин бејнәлхалг иттифагы барпа едиллир».⁵³ Даһа сонра Гафгаз Бүросу пролетариатын бејнәдхалг һәмрәјлијини һөһкәмләндирмәк зәрүрәтини гејд едир вә ону бејнәлхалг буржуазијага гаршы социализм үғрунда мұбаризәјә чагырырды.

Бу заман болшевик мәтбуатынын тәсири илә демократик мәтбуат да империалист мұһарибәсинин сојғунчу характерини ифша едирди. Бу мұнасибәтлә «Тути» журналында дејилирди:

«Ага инкилис дејир мән кичик милләтләрин азадлығы үчүн дүнијаны ган дәрјасына дөндәрмишәм.

Мүсје фрәнк дә дејир мән хырда милләтләрин азадлығы үчүн вурушурам. Мадмазел Итајә дејир мән дә фрәнкәм.

Чанәб Јапонија дејир! «Ура! Ура! Әл чалыб алгышдыјыр. Керманија дејир: Аршың мал алан, машын мал алан, дөмир-дүмүр иал алан! Австрија дејир: Мән бундишлә һесаבלашым, сонра да Османлы илә һагг-һесаба бахарам.

Османлы: богазлардыр сәадәтлә көзәл бир дилбәрә бәнзәр. Мән дә дејирәм: һагигәт бу вурушмалар сөфәһ һаггәсәрә бәнзәјир. Хырда милләтләрин азадлығы бир

⁴⁹ Сов.ИКП МК јанында Күрчүстан филиалынын партија архив, фонд 12798, иш 617, сijaһы 4, вәрәг 3.

⁵⁰ Јенә орада.

⁵¹ С. К. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, I чилд. сәһ. 496

⁵² В. И. Ленин. Әсәрләри, 21-чи чилд. сәһ. 414—415.

⁵³ Сов. ИКП МК јанында МЛН Күрчүстан филиалынын партија архив, фонд 12798, иш 211, сijaһы 4, вәрәг 5.

бәһанәдир... бөјүк милләтләрний мәһв олмасына мәсәләй, боғазлары ылыб, Ғрәбистан, Ираг, Ираны бөлүшдүрүб пайламағ бундан башга һеч бир кәләк жоҳдур.

Анчаг мәтләб бурасындадыр ки, дејәсән хорузун гуу-ругу көрүнүр. Бәһанәнин үстү ачылыб, садәдл рус милләти баша дүшүб ки, бу һижләләр, бу кәләкләр һамысы һә имши.

Бунлар һамысы бичлик имши.

«...Ај вәтәндашлар, нечә чанавар вар»⁵⁴

Бурадан көрүндүјү кими «Тути» журналы имперна-лист мұһарибәсинин сәбәбләрини, һәмнин мұһарибәдә им-перналист дөвләтләринин әсил мәғсәдләрини зәһмәткеш әһали күтәләринә баша салмаға чалышмышды. Бу дөврәдә демократик идејаларын Азәрбајҗанда тәрәннүм-чүсү олан «Мәзәли» журналынын 1915-чи ил 12 вә 13-чү нөмрәсиндә бир нечә карикатура чәкилмишди. Бу карикату-ралардан бириндә Вилһелмин тәсвири верилмишди. Бурада «Вилһелм жүксәкликдә» дурмушду. Гаршыдакы бағда исә алман ушағлары ојаһырлар. Шәкилдә ушағ-ларла Вилһелмин арасында «Вилһелмин ахырынчы» го-шуну» сөзләри јазылмышдыр. О, әли илә бағда ојаһан ушағлары көстәрәк дејир: «Бура кими варам»⁵⁵ — јә-нин бу ушағлары да ғырдырана гәдәр мұһарибәни давам етдирәчәјәм.

«Тути» журналынын «Елә исә милләт габаға кетди!» адлы башга бир мәғаләсиндә имперналист мұһарибәлә-ринә сон гојулмасы тәләби ирәли сүрүлүрдү. Мәғаләдә дејилди:

«Гәзәтәни ачанда көрдүм ки, һәмишә ири вә жоғун хәтләр илә јазылан: «Милләтләр мұһарибәси», «Үмуми јевропа мұһарибәси», «Балкан мұһарибәси», «Туркијә мұһарибәси» чүмләләриндән әсәр белә галмајыбдыр. Де-дим, худаја шүкр олсун кәрәминә ки, даһа бу чан чүрү-дән давалар гуртарды... дедим бәлкә бу јухудур көрү-рәм. Бирдән-бирә бу зорбалығында давалар нијә јәт-сын? һәмнин гәзәти јерә гојуб о бирисини көтүрдүм. Көр-дүм бәли онларла да әһвалат һәмән төврдүр: давадан-заддан бир әсәр-әләмәт галмајыб. Онда јазылан јузуи

бир мәғаләнин башына ајагдан тутуб ахтара-ахтара кә-либ, гәзәтәни лап башында тапдым.

...Дунја даваларына бир гара хәтт чәкмәли»⁵⁶

Мәғаләдә даһа сонра мұһарибә едән өлкәләрин им-перналист даирәләриндән һәр бирини мұһарибәни гали-бијјәтли сонадәк чатдырмағ чәһди ифша едилди:

«...мәсәлә бурасындадыр ки, вурушанлардан һансы-бирини диндирисәнә? «биз шәрәфсиз сүлһ истәмәјириз» дејирләр. Бирчә мәни јандыран одур ки, ганыб баша дү-шә билмәјирәм ки, шәрәfli сүлһ һансыдыр?! Анчаг белә хәјал ејләјирәм ки, инкилисләр үчүн о шәрәfli, мөһкәм вә мәтин сүлһ ибарәтдир әрәб, түрк вә фарсын—үч бө-јүк милләтнин пуч олмасындан»⁵⁷

Көстәрдикләримиздән ајдын олур ки, Азәрбајҗанда демократик фикрин нумәјәндәләри болшевикләрин мөв-гејини мүдафиә етмәјә сәј көстәрир вә имперналист мұ-һарибәсинин сәбәбини, онун маһијәтини ачыб көстәрмә-јә чалышырдылар.

Мұһарибә илләриндә социал-шовинистләр «демокра-тик сүлһ» идејасыны тәблиғ едир вә көстәрирдиләр ки, куја онлар халғын мәнәфеји наһинә «һәгиги социалист» шұары угрунда мұбаризә апарырлар.

В. И. Ленин социал-шовинистләрин һәгиги «социа-лист» шұары адландырдығлары «илһағсыз сүлһ» планла-рыны ифша едәрәк јазырды: «Ганичән Николајын садиг тәбәәләринин белә бир шұары ирәли сүрмәси инди онун үчүн шүбһәсиз чоҳ әлверинлидир. Галисијаны сојмағ вә әсарәт алтына алмағ үчүн (Туркијәни бөлүшдүрмәк һағ-ғындакы мұғавилә вә сәирә һәлә бир јана дурсун) ча-ризин мүкәддарлары вә буржуазијаја архаланарағ ораја гошун көндәрмишди. Ејни дәрәчәдә сојғунчу олан алман имперналистләринини гошунлары рус гулдурларыны дәф-етдиләр вә онлары нәнки Галисијадан, һәтта «рус Пол-шанындан» да сыхшыдырб чыхартдылар... Беләкликлә «илһағсыз сүлһ» шұары чаризмин «кизли дипломатси-ясынын әлиндә» көзәл бир «ојунчағ» олду: куја онлара зүлм едилмишдир, куја онлары сојмушлар, Полшаны он-ларын әлиндән алмышлар; куја онлар илһағлары әлеј-һинә имшиләр»⁵⁸

⁵⁴ «Тути» журналы, 22 ијун 1917-чи ил, № 20.

⁵⁵ «Мәзәли» журналы, 22 ијун 1917-чи ил, № 20.

⁵⁶ «Тути» журналы, 2 апрел 1917-чи ил, № 21.

⁵⁷ Ленә орада.

⁵⁸ В. И. Л е н и н. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 140.

В. И. Ленин көстөрүрдү кий, эсиң эдалетли демократик сүлү империалист мұһарибәсинин вәтәндаш мұһарибәсинә чеврилмәси вә халгын гәләбәси нәтичәсиндә элдә едилә биләр.

О, жазырды: «Демократик сүлһүн мүмкүн олдуғу һаггындакы ибарәләр вә вәдләрлә халгы алдатмағ имканыны икүзүлү бошбоғазларә вермәк әвәзиндә социалистләр, бир сыра ингилаблар олмадан вә һәр өлкәдә өз һөкүмәтинә гаршы ингилаби мұбаризә апармадан аз-чоһ демократик сүлһүн мүмкүн олмаја чагыны күтләрә изә етмәлидирләр.

...Һәр бир өлкәнин социалист күтләрә һәр шәдән артығ белә бир гәти һәгигәти изә едиб демәлидир: һәгигәтән мөһкәм, һәгигәтән демократик (илһагсыз вә и. а.) сүлһ жалһыз бу шәртлә бағланыла биләр ки, ону индики һөкүмәтләр дежил вә үмумийјәтлә буржуа һөкүмәтләри дежил, буржуазиянын һөкүмәтләри һәгигәтән вә ону әмлақдан мәрһум етмәјә башламыш олан пролетар һөкүмәти бағласын».⁵⁹

В. И. Ленинни мұһарибә, сүлһ вә ингилаб һаггында ирәли сүрдүјү нәзәри мүддәалардан рәһбәрлик алан Азәрбајҗан болшевикләри зәһмәткеш күтләрәи баша салырдылар ки, әсил, һәгиги демократик сүлһ анчағ мөвчүд ичтимәи-сијәси гурулушун ингилаби јолла деврилмәси јолу илә элдә едилә биләр.

Бақы партија комитәси тәрәфиндән 1916-чы ил декабрын 14-дә бураһылан мүрачәтнамә бу мәгсәдлә фәһләрәи чар һөкүмәтини јыхмағ уғрунда мұбаризәјә чағырды.

Мүрачәтнамәдә дежилди: «Инди, дүшмәнә диван тутмағ сааты кәлиб чатмышдыр! Сиз, биринчи вә башлыча дүшмәниһизлә мұбаризәјә чағырығ... һәр шәдән әввәл өз һүғүсүзлуғуһуза гаршы протест едәк! Јығынчағларда, күчәләрдә, мејданчаларда әсас сијәси тәләбләримиз ирәли сүрәчәјик».⁶⁰

Бақы болшевикләринин мүрачәтнамәси «Рәдд олсун мұһарибә», «Рәдд олсун чар һөкүмәти!», «Рәдд олсун

буржуазия!», «Демократик республика уғрунда!», «...Јашын социализм» кими шүарларла гуртарырды.⁶¹

Бүтүн Русијада олдуғу кими Азәрбајҗанда да 1916-чы илин сону вә 1917-чи илин әввәлләриндә ингилаби вәзијәти доғуран бүтүн объектив шәраит јетинмишли. Лакин һәр чүр ингилаби шәраит өз-өзлүјүндә ингилаба чеврилди. Ингилаби шәраитин ингилаба чеврилмәси үчүн объектив сәбәбләрдән башға бир дә субъектив сәбәбләрин јетинмәси лазымдыр.

В. И. Ленин көстөрүрди ки, ингилаби шәраити доғуран объектив дәјишикликләрә бир дә субъектив дәјишиклик әләвә олунур, јәһни «...ингилаби синфин көһнә һөкүмәти јыхыб дағымтағ (вә ја сарсытмағ) үчүн кифәјәт гәдәр күчүл ингилаби күтләви һәрәкатларә гадир олмасы кими субъектив дәјишиклик әләвә олунур, чүнки көһнә һөкүмәт һеч бир заман, һәтта бөһранлар дөврүндә дә «итәләнмәдән» јыхылмаја чағдыр».⁶²

Русијада белә габағыл синиф фәһлә синфи, онун ингилабчы партијасы нә болшевикләр партијасы иди. 1917-чи ил февралын 27-дә (мартын 12-дә) партијанын рәһбәрлији илә Петроград фәһләрәи вә әскәрләри мүтләгijјәтә гаршы үсјан галдырырдылар. Пајтахтда ингилабын гәләбәси нәтичәсиндә чар һөкүмәти деврилди.

Феврал ингилаби империалист мұһарибәсинин вәтәндаш мұһарибәсинә чеврилмәсинин башланчығы олду.

В. И. Ленин жазырды:

«Социализмә садиг галмыш вә вәһши јыртычы мұһарибә әһвали-руһијјәси азарына тутулмамыш олан социалистләрин ирәличәдән көрдүкләри доғру чыхды. Мүхтәлиф өлкәләрин капиталистләрин арасындакы үмумдүјүлә сојғунчулуғ мұһарибәсинин доғурдуғу биринчи ингилаб баш вермишди. Империалист мұһарибәси, јәһни гарәт едилмиш гәһнимәтин капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмәси үстүндә апарылан мұһарибә вәтәндаш мұһарибәсинә чеврилмәјә, јәһни фәһләрәин капиталистләрә гаршы мұһарибәсинә зәһмәткешләрин вә мәздумларын өз зүлмкарларына гаршы мүлкәдарларә вә капиталистләрә гаршы мұһарибәсинә, бәшәријјәти мұһарибәләрдән

⁵⁹ В. И. Л е н и н. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 300 вә 23-чү чилд сәһ. 225.

⁶⁰ МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, «Интибаһнамәләр» фонду, иш 277, бағлы 12, вәрәг 115.

⁶² В. И. Л е н и н. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 213.

инсанын инсана зүлм етмәсиндән тамамилә азад етмәк уғрунда муһарибәҗе чеврилмәҗе башламышдыр».⁶³

Феврал-буржуа демократик ингилабынын илк күнләриндә Русиянын һәр јериндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да фәһлә, әскәр депутатлары Советләр мејадана кәлдi.

Бу заман фәһлә депутатлары Совети илә јанашы, Бақыда вә Азәрбајчанын бир сыра башга шәһәрлериндә буржуа-мүлкәдар һакимијәт органлары «ичтимаи тәшкилатларын ичраијә комитәләри» дә мејдана чыхды.

Беләликлә, феврал ингилабындан сонра бүтүн өлкәдә олдуғу кими Бақыда вә Азәрбајчанын башга шәһәрлериндә дә икһакимијәтлик јаранды. Бунлардан бири пролетариатла кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасына тәсис едән Советләр, о бири исә буржуа Мүвәггәти һөкүмәтинин јерли һакимијәт органлары олан «ичтимаи тәшкилатларын ичраијә комитәләри» иди.

Феврал ингилабы бүтүн Русијадә олдуғу кими, Азәрбајчанда ичтимаи-игтисади зиддијәтләри арадан галдырмады. О кәндли мәсәләсини, фәһлә мәсәләсини вә һабелә милли мәсәләни һәлл етмәди.

Мүвәггәти һөкүмәт белә бир алдадычы фикри тәблиғ едирди ки, куја тезликлә Мүәссисәләр Мәчлиси чағырылачағ вә бурада Русија идарә үсүлунун формасы, кәндли мәсәләси, фәһлә мәсәләси, милли мәсәлә вә с. бу кими һәјәти мәсәләләр һәлл едиләчәкдир. О дејирди ки, әкәр Русијадә јашајан вәтәндашлар мүвәггәти һөкүмәти мүдафиә етмәсәләр вә «азад Русија»ны мүдафиәҗә галхмасалар, онда көһнә деврилмиш истиблад јенидән берпа едиләр. Бу исә өз нөвбәсиндә бүтүн Русија әһалисинә баһа баша кәләр.

Меншевикләр вә есерләр мүвәггәти һөкүмәтин бу фикрини тәқрар едир вә күтләләри алдадарағ инандырмаға чалышырдылар ки, чаризм деврилдикдән сонра муһарибә даһа империалист муһарибәси дејилдир. Инди муһарибә азад, демократик Русијаны мүдафиә етмәк уғрунда апарылар.

Феврал ингилабындан сонра мүсават партијасы да әксингилаби фәалијәтини даһа да артырмаға башлады. Бу заман башда мүсават партијасы олмагла буржуа-мүлкәдар даярәләри Азәрбајчан һәјәтынын ичтимаи зид-

дијәтләрини инкар едир. Азәрбајчан халғыны тәбәғәләшмәмиш ваһид бир милләт кими гәләмә верир вә бунула да синфи мубаризәни өрт-басдыр етмәҗә сәј кәстәридиләр. Һәмин дөврдә бүтүн Русијадә олдуғу кими, Азәрбајчанда да милләтчи буржуа партијалары милләтләрин өз мүгәддәрәтаны тәјин етмәси һүғугуну рәд едирдиләр. Мәсәлән, М. Ә. Рәсулзаде өзүнүн 1917-чи ил апрелин 15-дән 21-нә кими Бақыда кечирилмиш Гағгаз мүсәлманлары гурултајындакы чыхышында бүтүн мүсәлманлары пантүркизм вә панисламизм идејалары әтрафинда бирләшмәҗә чағырырды.⁶⁴

Инди Азәрбајчан болшевикләринин гаршысында өлкәдә әмәлә кәлмиш мүрәккәб вәзијәтин маһијәтини зәһмәткеш әһали күтләләринә ачмагдан, онлара изаһ етмәкдән ибарәт иди. Азәрбајчан болшевикләри бу мәсәләрдә дә Ленин кәстәришләрини рәһбәр тутур, ингилабын буржуа-демократик мәрһәләсиндән социалист мәрһәләсинә кечмәји тәләб едирдиләр. Бәлдирид ки, В. И. Ленин 1917-чи илин мартында јаздығы «Узагдан мәктублар» вә даһа сонра исә «Апрел тезисләри» әсәрләриндә икинчи рус ингилабынын дәрин тәһлилинә вермиш вә болшевикләрин нөвбәти вәзифәләрини мүәјјән етмишди.

В. И. Ленин Русија халғларына нә сүһһ, нә чөрәк вә нә дә һәгиги азадлығ верә билмәҗәчәк мүвәггәти һөкүмәтә һәр һансы јардым кәстәрмәкдән имтина етмәји тәләб едир вә ингилабын биринчи мәрһәләсиндән икинчи мәрһәләсинә, буржуа-демократик ингилабындан социалист ингилабына кечмәк үчүн пролетариатын гүввәләрини сәфәрбәјлијә алмағ вә тәшкил етмәк вәзифәсини ирәли сүрүрду.

В. И. Ленин јазырды:

«Русијадә һазыркы дөврүн хүсусијәти, ингилабын, пролетариат лазымы гәдәр шуурду вә мүтәшәккил олмадығындан һакимијәти буржуазијадә вермиш олан биринчи мәрһәләсиндән, онун и к и н ч и мәрһәләсинә, һакимијәти пролетариата вә кәндлиләрин ән јохсул тәбәгәләринә вермәли олан мәрһәләсинә кечмәкдән ибарәтдир».⁶⁵

В. И. Ленин Апрель тезисләриндә пролетариат диктатурасынын ән мәгсәдәүјүн формасы кими Советләр рес-

⁶⁴ «Каспи» газети, 1 апрел 1917-чи ил, № 85.

⁶⁵ В. И. Ленин, Әсәрләри, 24-чү чилд, сәһ. 4.

⁶⁶ В. И. Ленин, Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 379.

публикасыны ирәли сүрмәклә марксизм нәзәриясини чох мүнүм вә јени мүддәә илә зәңкинләшдирди. В. И. Ленинни бу даһижанә кәшфини Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олду.

В. И. Ленин Апрель тезисләриндә «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүарыны ирәли сүрүрдү.

В. И. Ленин јазырды:

«Јалһыз Русијадә бирдән-бирә, динч јол илә, үсјан олмадан һакимијјәтин һазыр органлара, Советләрә кеч-мәси мүмкүндүр, чүнки фәһлә, әскәр вә кәндли депутатлары Советләринә капиталистләр мүгавимәт кәстәрә билмәзләр».⁶⁶

Инди болшевикләрин гаршысында мүвәггәти һөкүмәти вә сәзишчи партијалары ифша етмәк вә Советләрдә чохлуғу тәшкил едиб, һакимијјәти өз әлләринә алмаг кими мүнүм бир вәзифә дуурдү.

1917-чи ил апрелин 24—29-да Петроградда болшевикләрин Умумрусия конфрансы (Апрел конфрансы) кечирилди. Конфрансда музакирә едилән мәсәләләр үзрә гәбул едилән гәрарларын әсасыны В. И. Ленинни «Апрел тезисләри» вә мә'рузәләри тәшкил едирди. Конфрансын милли мәсәләјә даир гәбул етдији Ленин гәтнамәсинин миллиәтләрин кәләчәји үчүн, онларын өз мүгәддәрәтәни һәлл етмәси үчүн чох бөјүк әһәмијјәти вар иди.

Гәтнамәдә дејилдири:

«Русиянын тәркибинә даһил олан миллиәтләрин һәмсынын азад сурәтдә ајрылмаг вә өзүнә дөвләт гурмаг һүғугу олмасы гәбул едилмәлидир... Милләтләрин ајрылмаг һүғугунун јалһыз пролетариат тәрәфиндән гәбул едилмәси мүхтәлиф миллиәтләрдән олан фәһләләрин там һәмрә'лијјини тәмин едир вә миллиәтләрин һәгигәтән демократик јолла јакынлашмасына јардым кәстәрир...

Милләтләрин азад сурәтдә ајрылмаг һүғугу мәсәләсини бу вә ја башга бир дөврдә миллиәтин ајрылмасынын мәгсәдәјуғун олуб-олмамасы мәсәләси илә гарышдырмага јол верилә билмәз. Бу сонунчу мәсәләни пролетариаттын партијасы һәр бир ајрыча һалда тамамилә мүстәгил сурәтдә, бүтүн ичтимә инкишафын мәнәфеји вә социализм уғрунда пролетариаттын синфи мүбаризәси мәнәфеји нөгтеји-нәзәриндән һәлл етмәлидир».⁶⁷

⁶⁶ В. И. Ленин, Әсәрләри, 25-чи чилд, сәһ. 46.

⁶⁷ Јенә орада, 24-чү чилд, сәһ. 304—305.

Беләликлә, конфранс Русијанын тәркибинә даһил олан миллиәтләрин һәмсынын азад сурәтдә ајрылмаг вә өзүнә дөвләт гурмаг һүғугуну бир даһа партија програмында әсәсләндирди.

Азәрбајҗан болшевикләри өзләринин мәтбуатдакы вә һәбелә ајры-ајры јерләрдәки чыхышларында В. И. Ленинни бу дөвр үчүн ирәли сүрдүју башлыча мүддәәлары вә партијанын Апрель конфрансынын гәрарларыны рәһбәр тутараг, әһмәткеш күтлеләр арасында ону тәблиғ едирдиләр.

1917-чи ил ијулун 3-дән е'тибарән Н. Нәримановун рәһбәрлији илә нәшрә башлајан «Һүммәт» гәзети буржуа-демократик ингилабынын бөјүјуб социалист ингилабына кечмәси барәсиндә Ленин идејаларыны мүдафиә вә тәблиғ едирди.

«Һүммәт» гәзетинин биринчи нөмрәсиндә Н. Нәриманов тәрәфиндән јазылмыш баш мәгаләдә дејилдири: «Һүммәт» фиргәси Русија ичтимәијун фәһлә фиргәсинин һиссәси олуб, өз бајрағынын үстүнә Маркс вә Енкелсин көзәл мәшһур сөзләрини јазыбдыр: «Бүтүн чаһан фүгә-раји-касибәси, бирләшиниз».⁶⁸

Мәгаләдә даһа сонра дејилдири:

«Һүммәт» тәшкилаты вар гүввәси илә индики капитализм сәрмәјәдарлыг гәјдасыны билмәррә јыхмаға чалышыб онун әвәзинә социализм гәјдасыны тикмәјә вар гүввә илә ишләјәчәкдир вә ишләјир, јә'ни елә бир үсүлдарә тикмәк истәјир ки, инсанлар арасында дөвләтли, касыб, аға, гул олмасын, һамы бәрәбәр гардаш олсунлар».⁶⁹

«Һүммәт» гәзети сәһифәләриндә тез-тез чыхыш едән Н. Нәриманов, С. М. Әфәндијев вә башгалары мүвәггәти һөкүмәтин бүтүн тәдбирләринин маһијјәтини ифша едир вә ингилабын кәләчәк инкишафы мәсәләләри һағында Ленинизм мүддәәларыны мүдафиә едирдиләр.

Азәрбајҗан болшевикләри миллиәтчи партијаларын да әксингилаби мөвгејини ифша едәрәк бүтүн миллиәтләрдән олан фәһләләри ингилабын јени мәрһәләсинә кечмәк үчүн синфи һәмрә'лијјә чағырырдылар. Бу мүнәсибәтлә С. К. Шаумјан «Бакински рабочи» гәзетиндә јазырды: «Ермәни, күрчү вә татар (Азәрбајҗан—*Һ. Һ.*) буржуазин-

⁶⁸ «Һүммәт» гәзети, 3 ијул 1917-чи ил, № 1.

⁶⁹ Јенә орада

јасы бајагы сөзлөрлө «милли манафе», «милли идеал» һаггында мұһакимәләр жүрдүрөк, Гафгаз халгларыны бир-бириндән аҗырыр вә халг кутлаларинин маарифинин тешипин азалтмаға чалышыр. Буна көрә дә, һаким снә нифләрин милләтчилик вәзләринә гаршы гәти вә ардычыл планлы мұбаризә апарылмалы... зәһмәткешләр бир һаһид достәдә бирләшдирилмәли... вә бејналмиләт тәблигат күчләндирилмәлидир».⁷⁰

Азәрбајҗан болшевикләри милли мәсәләдә партијанын Април конфрансынын гарарларыны әсас тутур вә милләтләрин өз мүгәддәратыны тәјјин етмәси һүгүгуну мұдафиә едирдиләр. Мәтин болшевик М. Исрафилбәјов (Гәдирли) 1917-чи ил ијулуи 28-дә Бақыда Тәзә Пир мәсчиди һәјәтиндәки митингдә дејирди: «Бизим фирғә чүмлә милләтләрә өз ишларини истәдникләри кими тәјјин етмәк ихтијарыны верир... Бир милләт әксәријјәти илә өзүнү тәјјин етмәк ихтијарыны әлдә етмәк истәрсә, биз она разы оларыг».⁷¹ О, ејни заманда көстәрирди ки, «Фәгәт милләтләри буна биз мәчбур етмирик, ләкин бу-ну нәзәрә алмалыдыр ки, бу күн мухтаријјәт истәјәнләр милләтин чүмлә синифләри дејил, ағалар, бәјләр, ханлар, мүлкәдарлардыр ки, онлар о васитә илә өз кечмиш дәрәбәликләрини вүчудә кәтирмәк истәјирләр».⁷²

Беләликлә, Азәрбајҗан болшевикләри буржуа идеологларынын милләтчилик сәјләринә гаршы чыхыр вә милләтләрин өз мүгәддәратыны тәјјин етмәси һүгүгуну мұдафиә едирдиләр. Феврал ингилабындан сонра ичти-ман-сијас һадисәләрин шәрһиндә демократик мәтбуа-тын да мүтәрәгги ролуну хүсуси олараг көстәрмәк ла-зымдыр.

1917-чи ил феврал ингилабында халгын чаризм үзә-риндәки гәләбәсини «Мүбарәкбадлыг» вә «Хошбәхтлик» адлы мәғаләләри илә тәбрик едән «Молла Нәсрәддин» журналы аз сонра мүвәггәти һөкүмәтин империалист си-јасәтини баша дүшмүш вә онун даһили вә хариҗи сија-сәтини тәнгид етмәјә башламышды.

Журналын «Гармагарышыг» адлы мәғаләсиндә көстә-рилдири ки, мүвәггәти һөкүмәт Русија халгларына һеч бир сијаси азадлыг вермәди. Мәғаләдәки «...көһнә гурд-

лардан милләтә рәис олмаз»⁷³ сөзләри мүвәггәти һөкүмә-тин сахта вә алдадычы вәдләринин ифшасы демәк иди.

Журналын «Боғаз мәсәләси» адлы башга бир мәғалә-синдә мүвәггәти һөкүмәтин мұһарибени давам етдирмәк сијасәти ифша едилдири. Мәғаләдә дејилдири: «Милјуков бир јандан Русија әһалисинә јалварыр-јахарыр ки, «ај аманды, һарај дад! Еј чамәат Вилһелм јапышыб бога-зымыздан, истәјир бизи боғуб өлдүрсүн вә тәзә азадлы-ғымызы әлимиздән алсын, јенә өз гоһуму вә досту Нико-лајы тахта миндирсин...

...бир мәни баша салын көрүм аја Вилһелм доғрудан да Милјуковун боғазындан јапышыб истәјир боғусун, дәхи Дарданел боғазынын күнаһы нәдир ки, Милјуков да истәјир «шәтәл» гатсын».⁷⁴

Беләликлә, болшевик мәтбуатындан тәсирләнән «Молла Нәсрәддин» журналы да мүвәггәти һөкүмәтин сијасәтини, бу сијасәтин әкингилаби маһијјәтини ифша едирди.

Көстәрдикләримиздән ајдын олур ки, Азәрбајҗан бол-шевикләри феврал буржуа-демократик ингилабындан сонраки шәраити дүзүн тәйлил едәрәк, мүвәггәти һөкү-мәтин әкингилаби мөвгејини ифша етмиш, ингилабын биринчи мәрһаләсиндән икинчи мәрһаләсинә, социалист ингилабы мәрһаләсинә кечмәк һаггында Ленин идејала-рыны мұдафиә етмишләр.

Биринчи дүня мұһарибәси дөврүндә вә икинчи рус ингилабы илләриндә буржуа-мүлкәдар зијалылары ичти-ман әдаләтсизлијә вә синфи бәрабәрсизлијә һагг газан-дырмаг мәгсәдилә ислам дининдән кениш истифадә едирдиләр.

В. И. Ленин јазырды:

«Бүтүн вә һәр чүр залым синифләр өз һөкмиранлығы-ны горумаг үчүн ики ичтиман вәзифәјә: бир чәллад вәзи-фәсинә, бир дә кешин вәзифәсинә мөһтаҗдырлар. Чәллад мәзлумларын протести вә һиддәтини әзмәлидир. Кешин мәзлумларә тәсәлли вермәлидир, синфи һөкмиранлығын мұһафизә едилмәси шәраитиндә мәшәггәт вә гурбанла-

⁷⁰ «Бакински рабочий» газети, 6 ијуи 1917-чи ил, № 9.

⁷¹ «Һүммәт» газети, 1 август 1917-чи ил, № 5.

⁷² Јенә орада.

⁷³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 23 март 1917-чи ил.

⁷⁴ Јенә орада, 30 март 1917-чи ил, № 8.

ичизлигә, мут илнн⁷⁹ гаршы чыгыр вә әһали күтлэләринн
«бәхт», «гисмәт» вә с. бу кимн алдадычы сөзләрә инан-
мамага чагырырды. һәмнн шәрәде дежилрди:

Еј гәләм! Јазмада аташбар ол!
Еј дили-гафил! Ојан, һушјар ол!
Көр санаједәки е'азаты,
Хатириндан сил о мөһнәтаты
Ки, едибдир сәни тәнбал, атил,
Билдәјин чуну-чарадыр, батил.
Е'тигад етмә гәзаја, гәдәра,
Өмрүнү верди бу сөзләр һәдәра.
«Бәхт», «гисмәт» кимн әлфәзи унут.
Сә'ј елә базунн — итбалынн тут.⁷⁹

Беләликлә, әвәлләрәде олдуғу кимн, бу дөврәдә дә А.
Сәһһәт ислам дининн «бәхт», «талә» вә с. бу кимн сах-
та мұлаһизәләринә гаршы мұбаризә апарырды. Молла
Нәсрәддинчиләр вә һәбелә башга демократик фикирли
әиәлилар гадын азадлығы уғрунда мұбаризәәе хұсуси
әһәмијјәт верир вә Шәрғ гадынларынын, о чүмләдән дә
Азәрбајчан гадынларынын һүғуғсузлуғуну мөвчуд ичти-
маи-сијаси гурулушда вә һәбелә ислам дининн гадына
олан мұнасибәтиндә көрүрдүләр.

«Тути» журналында Әли Нәзминин «Көрүрәм» адлы
мәшһүр шәринә марағлы бир нәзирә верилмишди. «Ар-
вадларымыз» адланан һәмнн нәзирәдә дежилрди:

Бахырам дөври-гәзанын ишинн фаш көрүрәм,
Јазығ арвадларын өзанынн лап јаш көрүрәм.
Дәрди чох, мөһнәти чох, төһмәти чох чүмләсиннн
Гәдри јох, гижмәти јох, һамынн күлбаш көрүрәм.

Кечәси тар, күнү тар, үрәји дад губар
Пуч олур мән бунларын өмрүнү бир баш көрүрәм.
Јашајырлар һамы зүлмәтдә, әсаратдә вәли
Бағләјырлар булары зәнцирә башбаш көрүрәм.⁸⁰

Нәзирәдә даһа сонра гадынларын:бу чүр ачыначағлы
вәзијјәтинн башлыча сәбәби мөвчуд ичтимаи-сијаси гу-
рулушда әләгәләндирилрди.

«Бабаји-Әмир» журналынын «Ағдан гарадан» адлы
бир мәғаләсиндә гадынларын игтисади вә мә'нәви
чәһәтчә азад олмалары тәләби ирәли сүрүлдү. Мәғалә-
дә дејлирди:

«Нечә илләрдән бәри мәтбуатымыз дад-фәрјад са-
лыб ки, кәрәк арвадлар азад олсун; арвадлар азад ол-
маса биздән милләт олмаз. Бир сөзлә, биз тәрәғги едиб
ирәли кедә билмәрик... дайма дала галарыг. Буна һең

кимн сөзү олмаз вә ола да билмәз. Мәсәлә бурада
бир аз чиддиләшир, јә'ни демәк истәјирәм: ејлә азад
олсун ки, һәр бир ишдә, истәр мадди, истәр мә'нәви
олсун әри илә барабәр чалышысн»⁸¹.

Феврал ингилабындан сонра бүтүн Русияда олдуғу
кимн Азәрбајчанда да милләтчи тәшкилат вә чәрәјан-
ларын мөвгеји даһа да күчләнди. Онлар «дин бирлијә»,
«ислам бејнәлмилләтчилији» вә башга мұртәчә шұарлар-
ла мұртәчә әксингилаби идејалары тәблнғ едирдиләр.

Һәмнн дөврәдә Зағағзија халғларынын мөвчуд ич-
тимаи-сијаси гурулуша гаршы биркә мұбаризәсини поз-
мағ вә һәбелә онлары рус халғындан ајырмағ мәғсәди
илә «милләтчи партијалар», «милли шуралар» јарадыр-
дылар. Бу милли шуралар әслиндә панисламизм вә пан-
түркизм мөвгејинн мұдафиә едәрәк ингилаба гаршы чев-
рилмиш милләтчи буржуа тәшкилатлары иди. М. Ә. Рә-
сулзадә өзүнүн «Мүсәлман милли шурасы»ндакы чы-
ышларын бириндә «ислам бејнәлмилләтчијјәти» шұа-
рыны ирәли сүрүрдү.

О јазырды:

«Исламијјәтин мұтәдәјинләри арасында бир бејнәл-
милләтчијјәт ичад етдијини һеч шүбһәсиз гәбул етмәлијиз.
Е'тигад бирлији мәдәни бир рәббитәни ортаја атыр, бу
мәдәни рабитә мәдәни бир бејнәлмилләтчијјәт һүсула кә-
тирдији кимн ислам милләтләри арасында һеч бир ихти-
лаф олмадығы үчүн сијаси вә һүғуғи бир бејнәлмиллә-
тчијјәт дәхи доғуруп. Һәр милләт өз мөвчудчијјәти, өз мә-
дәнијјәти дахилиндә идарә вә сијаси бир һүғуға ма-
лик олмалыдыр. Мухтар бир милләт тәрәғги вә тә-
камүл үчүн бөјүк бир васитә олдә етмиш демәкдир.
Мүсават мәрәмамәси бүтүн милләтдашларыны бу мәғ-
сәдин истеһсалына дә'вәт едир. Шүбһәсиз ки, фирғә бүтүн
Русия ислам вә түркләриннн бир мүмкәс алмалы
оларағ адемеји-мөвчудчијјәт едәчәкдир»⁸².

Азәрбајчан болшевикләри милләтчи партијаларын
милләтчилик мәғсәдләринн ифша едир вә Зағағзија
халғларынын, хұсусилә Азәрбајчан зәһмәткешләринн мөв-
чуд ичтимаи-сијаси гурулуша гаршы мұбаризәдә рус хал-
ғы илә бирлијә чағырырдылар. Н. Нәриманов Зағағз
мүсәлманлары гурултајындакы чыхышында милләтчи

⁷⁹ А. Сәһһәт. Сечилмиш әсарләри, 1950, сәһ. 111.

⁸⁰ В а х: «Тути» журналы, 23 јанвар 1916-чы ил, № 1.

⁸¹ «Бабаји-Әмир» журналы, 8 јун 1915-чи ил, № 2.

⁸² «Ачығ сөз» газети, 20 август 1917-чи ил, № 545.

партияларын, хусусилә мұсаватчыларын милләтчилик хәттини ифша едир, фәһлә вә кәндлиләри рус халгы илә битрилиҗ чағырырды. О дейрди: «әкәр сиз зүлм вә әсәртәдән хилас олмаг истәјирсинизә Русија фәһлә вә кәндлиләринин гызыл байрагы алтында топлашын».⁸³

Мәтін ингилабчы С. Шаумјан да ермәни фәһләләрини бејналмилләтчилик байрагы алтында бирләшмәјә чағырды. О, Бақы Комитәсинин ермәни дилиндә чыхан «Социал-демократ» адлы гәзетиндә јазырды:

«Истәр ермәни, рус, күрчү, истәрәә мүсәлман олсун, бүтүн фәһләләрин мәнәфеји бирдир. Сиз рус, мүсәлман, күрчү јолдашларла әл-әлә вериб ваһид бир гардашлыг аиләси тәшкил един. Ермәни јолдашлар, биз сизи милләтчиликлә һәр чүр әлагәһи кәсмәјә вә бизим бејналмилләт сыраларымыза дахил олмага чағырыр».⁸⁴

Беләликлә, Азәрбајчан болшевикләри буржуа милләтчиләрини ифша едәрәк бүтүн милләтләрдән олан зәһмәткешләрин синфи һәмрәјлијинә јүксәк гижмәт верирдиләр.

Биринчи дүнја мұһарибәси вә икинчи рус ингилабы илләриндә милләтчи тәшкилатлар, хусусилә пантүркистләр башга мәсәләләрдә олдуғу кими, дил вә әдәбијјат саһәсиндә дә мүртәчә сијасәт јеридирдиләр. Онлар дил вә әдәбијјаты пантүркизм идејаларыны һәјатә кечирмәк вәситәсинә чевирмәјә чалышырдылар.

1917-чи илин феврал ингилабындан сонра пантүркизм идејаларыны тәблиғ едән «мұсават» өз програмында јазырды ки, «орта мәктәпләрдә османлы дилини тәдриси мәчбуридир» «али мәктәпләрдә исә тәдрис јалныз османлы дили илә апарылмалыдыр».⁸⁵

Мұһарибә дөврүндә «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри дајандырылмышды. Лакин буна бахмајарак молланәсрәддинчиләр легал мәтбуат сәһифәләриндә тез-тез чыхыш едир вә Азәрбајчан дилини османлылашдырмаг мејлине гаршы гәти мұбаризә апарырдылар. Мәсәлән, Әмәр Фаһг Не'манзадә «Ачыг сөз» гәзетиндә јаздығы «Милли мәсәләләрдән бәһсә лүзүм вармы, варса вахты-

мы?» адлы мәғаләсиндә орта вә али мәктәпләрдә тәдрисин әрәб вә фарс дилләриндә дејил, доғма Азәрбајчан дилиндә олмасыны вә бувуңла јанашы рус дилинин өјрәнилмәси зәрурәтини дә гејд едирди.⁸⁶

Әввәлләрдә олдуғу кими, бу дөврдә дә мүтәрәгги инјалылар вә јазычылар әдәби дил мәсәләсиндә молланәсрәддинчиләрә тәрәф чыхырдылар. Бу мунасибәтлә Ј. В. Чәмәнзәмминлинин «Ачыг сөз» гәзетиндә дәрч етирдији «Бизә чидди бир мәтбуат чоҳдан ләзим иди!» адлы мәғаләсиндә «Һәјат» вә Фүјүзат» кими мәтбуат органларынын дил саһәсиндәки сијасәтләри тәнгид едилрди. Мәғаләдә дејилрди:

«Һәјат» елә бир дилдә јазылырды ки, ону анчаг пурсавад адамлар охујуб фејз ала биләрдиләр. Халг исә аз савад илә белә гәзәтләри охуја билмәзди.

«Һәјат» бағландыса да, онун бөјүк тәсири мәтбуатымызда дәрин изләр бурақды, гәзәтләрини халг малы олмајыб, бир овуч ибарәбазларла гуллуғ етмәјә башлады... мәтбуатымызда тәглидчилик мејданы ачылды, гәлизи ибарәләр орталыга чыхды... Габағларда фарс дили Гафгазда һөкмранлығ едирди; инди исә Һүсејизадәнин дөвләтиндән әрәбләшмиш османлы дили «әдәби»лик иддиасына дүшдү».⁸⁷ Мәғаләдә даһа сонра Азәрбајчан дилинә кәтирилән јад тәсири гаршы мұбаризә апармағын зәрурлији ирәли сүрүлүрдү.

«...кәрәк бизим чәмпијјәтләримиз олсун ки, дилимизи османлылыгдан хилас етсин. Бу да онда мүмкүндүр ки, чәмијјәти фәал вә камил адамлар тәшкил едәләр вә бу вә ја дикәр бир мүәллифин китабы чапа верилмәздән габағ чәмијјәтә көстәрилиб гүсүрлары дүзәлтдирилә. Беләликлә, әдәбијјатымыз јени ахыттыдан узаг олуб, османлы вә әрәб дилләринин нүфузу алтына дүшмәз».⁸⁸

Тодғи олунан дөврдә мүртәчә гүввәләр дилдә олдуғу кими, әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндә дә мүртәчә сијасәт јеридир, әдәбијјат вә инчәсәнәти ичтиман һәјат һадисәләриндән ајырырдылар. Јени шәрәитдә «сәнәт сәнәт үчүндүр» шүарыны даһа гызығн мұдафиә едирдиләр. Онлар әдәбијјатда гәзәл, гәсидә вә мәрсијә характерли ше'р формасына кениш јер верәрәк мистисизм вә тәркидүнјалығы тәблиғ едирдиләр.

⁸³ «Коммунист» гәзети (рус дилиндә), 16 мај 1920-чи ил, № 13.

⁸⁴ С. К. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ 11—12.

⁸⁵ Бах: Г. Мустафајев. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда ислам идеолокијасы вә онун тәнгиди, Бақы, 1973-чү ил сәһ. 252.

⁸⁶ «Ачыг сөз» гәзети, 28 март 1916-чы ил, № 144.

⁸⁷ Јенә орада, 15 март 1916-чы ил, № 160.

⁸⁸ Јенә орада, 15 апрел 1916-чы ил, № 160.

«Ачыг сөз» гәзетинин «Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәрсијәләр» адлы мәгаләсиндә мәрсијәнин Азәрбајчан әдәбијјатында, онун инкишафында бөјүк рол ојнадығы иди диде едиллирди. Мәгаләдә дејиллирди: «Әкәр түркчә мәрсијә олмаса, түрк ше'р нәзми дә бу дәрәчәдә үмумиләшмәјәчәк вә Азәрбајчан халгы еһтимал ки, узун заман доғма әдәбијјат үзү көрмәјәчәк иди»⁸⁹.

Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәләри мүртәчә әдiblәрин тәблиғ етдији мәрсијә әдәбијјатына гаршы чыхыр, ону Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафы јолунда бир манеә һесаб едир вә әдәбијјатын јүксәк идејалылығы үғрунда мүбаризә апарырдылар. Бу мүнәсибәтлә Ј. В. Чәмәнзәмнинин «Ачыг сөз» гәзетиндә дәрч едилмиш бир мәгаләсиндә дејиллирди:

«Әдәбијјат мәсләк доғуран, руһ гүввәтләндирән вә уча фикирләр төрәдән кәрәк олсун... ше'р ибарәбазлыгдан дөнүб ел малы олмалыдыр, јени үфүгләрдән јени улдузлар доғурмалыдыр... мәрсијә вә мүсибәтнамәләр илә шиддәтли сурәтдә мүбаризә едилмәлидир, бунлар илә руһумуз һеч вәдә гүввәт тапмаз; һәмишә шикәстә гәлб оларағ, аслан гәлбли, мөһкәм руһлу олмалыығ»⁹⁰. Бу дөврдә «Тути» журналы да әдәбијјатын јүксәк идејалылығы үғрунда мүбаризә апарыр, мүртәчә романтизми тәблиғ едән Әли Аббас Мүзниби, Аға Дадаш Мүнирини вә башгаларыны вә һабелә онларын идејача зәрәрли әсәрләрини кәскин тәнгид едирди. «Тути» журналы әдәбијјатда вә ше'рдә идејалылыгдан данышаркән Сабириин, Әли Нәзминин вә башга реалист јазычыларын мөвгејинә јүксәк гиймәт верирди. Бу мүнәсибәтлә журналын «Маир» адлы мәгаләсиндә дејиллирди:

«Чәнаб шаир... һәмишә гәләми әлинә алмагдан габағ ашағыда көстәрдијимиз шәртләри мүлаһизә етмәји сәнә төвсијә едирик: 1. Неч кәсдән горхма, чүнки горху баша баладыр; 2. Јазылмыш вә дејилмиш сөзләрә дә јахын дурма, јохса шаир оларсан; 3. Көһнә вәзн вә гафиләләр ишләтмә, јазыны елә бир гафиләдә јаз ки, адам ону охујанда әммамәсини јерә гојуб ојнамағы кәлсин; 4. Сөз арасында диш сындыран чәтин кәлмәләр ишләтмә; 5. Јазмағ истәдијин бир мәтләби он, онбеш хәтдә гуртар-

⁸⁹ «Ачыг сөз» гәзети, 18 октябр 1916-чы ил, № 306.

⁹⁰ «Тути» журналы, 14 мај 1916-чы ил, № 18.

маға чалыш, вәссалам. Әкәр бу төвсијәләримизи көзләјиб ишә башласан Кәблә һопһоп, Мәшди Сијимгулулар тапан дәрәчәни тапарсан»⁹¹.

Бунлардан ајдын олур ки, јени ингилаби јүксәлиш илләриндә олдуғу кими, мүһарибә дөврүндә дә Азәрбајчан болшевикләри, демократик мәтбуат вә мүтәрәгги зиялылар дөврүн ирәли сүрдүјү мүһүм һадисәләрә мүнәсибәт мәсәләсиндә зәһмәткеш күтләләрин мәнәфејини мүдафиә етмиш, буржуа-мүлкәдар идеологларына, милләтчи тәшкилатлара гаршы инадлы мүбаризә апарарағ, онлары ифша етмишләр.

⁹¹ «Тути» журналы, 14 мај 1916-чы ил, № 18.

ИСТИҚА

XX әсрдин әввалларинда Азәрбајчанда идеоложи мүбаризәнин ән кәскин дөврләриндән данышаркән јени ингилаби жүксәлиш илләри вә биринчи дунја мүһарибәси дөврләрини гејд етмәмәк олмаз. О заман Азәрбајчанын ичтиман вә сијаси һәјатында мүхтәлиф мүртәчә чәрәјанлар вә партијалар, милләтчи тәшкилатлар вә группалар фәалијјәт көстәрирди. Бүтүн мүртәчә партија вә чәрәјанлар, милләтчи тәшкилатлар мүхтәлиф алдар дашысаларда, халгын адындан чыхыш етсәләр дә әслиндә әксингилабчы гүввәләрә хидмәт едирдиләр. Дәмәкчи күтләләрнин мәнәфәјини буржуа-мүлкәдәр синфинә сатарар, онлары һәмишәлик өз агаларынын әсарәтиндә сахламаға сәј көстәрирдиләр. Бу мүртәчә гүввәләрини фәлсәфи, идејасијаси бахышлары да мәнә бу мәгсәдә хидмәт едирди. Мүртәчә идеологларын фәлсәфи көрүшләринин таблигиндә буржуа мәнбуаты хусуси рол ојнајырды.

Буржуа мәнбуаты идеализм вә агностисизми, Шәргин мистик фәлсәфәсини таблиғ едәрәк истисмары өрт-басдыр едир вә ја ону нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға чалышарар, әслиндә зәһмәткеш әһали күтләләрини капитализм гурулушуна гаршы мүбаризәдән јайындырмағ истәјирди. Буржуа мәнбуаты чәмијјәт һадисәләринин шәрһиндә идеализм мөвгејини өз сәһифәләриндә кениш әкс етдирди. Ичтиман инкишафини мәнбәји, тарихи ганунаујгунлуғ, синифләр вә синфи мүбаризә, дөвләт вә ингилаб, тарихдә халғ күтләләринини вә шәхсијјәтин ролу вә с. бу кими ичтиман һәјат һадисәләринин дә идеалистчәсинә шәрһини верир вә бунунла дә буржуазиянын синфи мәнәфәјини мүдафиә едирди. Белә бир дөврдә Азәрбајчан болшевикләри буржуа идеологларынын таблиғ етдији идеализм вә агностисизмә гаршы чидди мүбаризә апарыр, ичтиман һәјат һадисәләринин идеалист шәрһинә гаршы чыхыр вә тарихи материалистчәсинә ахламағы

мәһијјәтини һәр чүр мүртәчә бахышлардан мүдафиә едәрәк зәһмәткеш күтләләр арасында тәблиғ едирдиләр.

Азәрбајчанын ингилабчы марксистләри бу мәгсәд үчүн болшевик мәнбуатындан «Современнаја жизнь», «Наша жизнь», «Бакински рабочи», «Һүммәт» кими гәзәт вә журналларындан, болшевик вәрәгә вә интибаһнамәләриндән кениш истифадә едирдиләр.

Һәм ингилаби жүксәлиш илләри вә һәм дә дунја мүһарибәси илләриндә Азәрбајчан болшевикләри өз мәнбуат органлары вә һабелә ајры-ајры јерләрдәки чыхышлары илә мүртәчә буржуа идеологларынын социалист ингилабына гаршы чыхмағ чәһдләрини тутарлы дәлилләрә һечә ендирмишләр. Ленинизмин ингилаб нәзәријјәсини һәр чүр мүртәчә чәрәјанлардан, оппортунист вә реформист бахышлардан мүдафиә едәрәк халғ күтләләри арасында јаймындылар. Беләликлә зәһмәткешләрә елми дунјакөрүшү мәнмәсәтмәклә онларын ингилаби мүбаризәсинин гәләбәси уғрунда јени дөјүшләрә һазырламышлар. Азәрбајчан болшевикләри милли мәсәләдә Ленин мөвгејиндә дурмуш, һәр чүр милләтчи партијалары вә тәшкилатлары ифша едәрәк халғ күтләләрини бирлијә, һәмрәјлијә чағырмышлар. Онлар милләтчи партија вә чәрәјанларын, о чүмләдән мусават партијасынын панисламистләрини вә пантүркистләрини милли-сијаси програмынын мүртәчә мәһијјәтини ачыб көстәрмиш вә онлары зәһмәткеш күтләләр арасында русвај етмишләр. «Милли-мәдәни мухтаријјат» һаггында зәрәрли, милләтчи буржуа шүарына гаршы В. И. Ленинни «Милләтләрини өз мүгәддәрәтини һәлл етмәк, һәтта ајрылыб мүстәғил дөвләт тәшкил етмәк» мүддәасыны ирәли сүрмүш вә зәһмәткешләри бу амалы һәјатә кечирмәк үчүн мүбаризәјә чағырмышлар. Беләликлә Азәрбајчан болшевикләри зәһмәткешләри халғлар достлуғу, пролетар бей-пәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк вә онлары јени дөјүшләрә һазырламағ үчүн вар гүввәләри илә чалышмышлар.

Биринчи дунја мүһарибәсинин башландығы күндән чаризмин бүтүн ишғалчылығ нијјәтләрини өрт-басдыр едән, нәјин баһасына олурса-олсун мүһарибәни ахырау дәк давам етдирмәји тәләб едәрәк чаризмин истәк вә арзуларыны һәјатә кечирмәјә сәј көстәрән буржуа идеологларыны; милләтчи тәшкилатлары вә башға мүртәчә

даирэлэри, онларын фикринин тэрэннүмчүсү олан буржуа мэтбуатыны, хусусилэ, «Ачыг сөз», «Игбал», «Каспи» газетлэрини, «Дирлиг» журналыны ифша едэн Азербайжан болшевиклэри муһарибэ, сүлһ вэ ингиллаб мäsäläsиндэ Ленин мөвгөжиндэ дурараг, империалист муһарибäsини вэтэндaш муһарибäsинэ чевирмэк тэлэби нлэ чыхыш етмишлэр. Ичтимаи зиддијјэтлэрин кетдикчэ кәскинләшдији дөврдө Азербайжанын ингиллабчы демократлары, мүтәрәгги зијалылар, хусусилэ демократик әһвали-руһијјәли јазычылар вэ шаирләр, габагчыл елмин нүмајәндәләри, ичтимаи-сијаси һадисәләрә мүнәсибәтдә болшевикләр партијасынын тактики хәттиндән тәсирләнмиш вэ һәмин мäsälәлэри дүзкүн шәрһ етмэк үчүн бөјүк сәј кәстәрмишләр. Онлар мүртәчө даирәләрин тәблиг етдији идеализм вэ агностисизми тәнгид етмиш, истисмара әсәсләнән мөвчуд гурулушу, көһнә феодал-патриархал гәјдалары, чаризми, онун сијасәтини исләмниш, сәдә әмәк адамларынын мәнәфәјини мүдафиә етмишләр.

Феврал буржуа-демократик ингиллабындан сонра бүтүн өлкәдә олдуғу кими, Азербайжанда да ичтимаи зиддијјәтләр даһа да кәскинләшди. Идеолокија сәһәсиндә кәдән мүбаризәнин гаршысында тамамилә јени вә һәм дә үмдә вәзифәләр мејдана чыхды.

В. И. Ленинн кәстәришләрини рәһбәр тутан Азербайжан болшевиклэри зәһмәткеш күтлэләр арасында бөјүк тәблигат вэ тәшкилатчылыг иши апарараг зәһмәткешлэри ингиллабын јени мәрһәләси уғрунда, социалист ингиллабы уғрунда мүбаризәјә һазырлајырды.

МҮНДӘРИЧАТ

МҮГӘДДИМӘ	3
I ФӘСИЛ	ЈЕНИ ИНГИЛАБИ ЈҮКСӘЛИШ ИЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЙҠАНДА ФӘЛСӘФИ ВӘ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФИКИР
§ 1. Фәлсәфи фикир	12
§ 2. Ичтимаи-сијаси фикир	29
II ФӘСИЛ	БИРИНЧИ ДУНЈА МУҠАРИБӘСИ ВӘ ИККИНЧИ РҮС ИНГИЛАБИ ИЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЙҠАНДА ФӘЛСӘФИ ВӘ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФИКИР
§ 1. Фәлсәфи фикир	84
§ 2. Ичтимаи-сијаси фикир	93
НӘТИЧӘ	128

ГАСАНОВ ГУСЕЙНАГА ИСМАИЛ оглы
**Философская и общественно-политическая мысль в
Азербайджане в начале XX века**
(На азербайджанском языке)

Нәшријат редактору *С. Гәнбәрова.*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров.*
Техники редактору *Т. Гәсәнов.*
Корректору *М. Ејнуллајева.*

ИБ № 101.

Чапна имзаланмыш 22/XI 1977-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Ка-
ғыз вәрәғи 2,07. Чап вәрәғи 4,15. Нәс.-нәшријат вәрәғи 7,06. ФГ
00659. Сифариш 596. Тиражы 1500. Гижмәти 55 гәп.

«Елм» нәшријаты
370073 Бақы-73, Нәриманов проспекти, 31,
Академија шәһәрчији, Әсас бина.

Азәрбајҗан ССР ЕА мәтбәәси. Бақы, Нәриманов проспекти, 31.

